Уладзіслаў Сыракомля

ВАНДРОЎКІ
па маіх былых ваколіцах

Уладзіслаў
Сыракомля

ВАНДРОЎКІ
па маіх былых ваколіцах

WĘDRÓWKI

PO MOICH NIEGDYŚ OKOLICACH.

WSPOMNIENIA, STUDJA HISTORYCZNE
I OBYCZAJOWE,

przez

Władysława Syrokomlę.

WILNO.
Nakładem i Drukiem Józefa Zawadzkiego.
—
1853.

Уладзіслаў
Сыракомля

ВАНДРОЎКІ
па маіх былых ваколіцах

Успаміны,
даследаванні гісторыі
і звычаяў

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
2002

УДК 821.161.3-3
ББК 84(4Беи)4
С 95

Пераклад з польскай мовы,
прадмова, каментарыі
Кастуся Цвіркі

Мастак
Міхаіл Барздыка

Падбор фотаілюстрацый,
дызайн уклейкі
Антаніны Лапіцкай

© Цвірка К. А., пераклад, прадмова, каментарыі, 2002
© Барздыка М. Ф., мастацкае афармленне, 2002
© Афармленне. ВРУП «Мастацкая літаратура», 2002

ISBN 985-02-0540-7

«Спяваў для сябе я пра родныя далі...»

Уладзіслаў Сыракомля (сапраўднае імя — Людвік Кандратовіч) — адзін з самых папулярных паэтаў Беларусі XIX стагоддзя. Ужо яго першы верш «Паштальён», напісаны ў 1847 годзе, стаў у перакладзе Леаніда Трэфалева шырокавядомай рускай народнай песняй «Когда я на почте служил ямщиком...». Пісаў У. Сыракомля на польскай і беларускай мовах. Больш на польскай, бо ў тыя часы мовай літаратуры і справаводства на Беларусі ўсё яшчэ заставалася польская мова. На польскай мове выходзілі газеты і часопісы, друкаваліся кнігі, ставіліся ў тэатрах Мінска, Вільні, Нясвіжа, Слуцка, Слоніма і іншых гарадах Беларусі спектаклі. Пісьменнік, які хацеў данесці да чытача свае ідэі, свае думкі, вымушаны быў пісаць па-польску. На беларускай мове паэты тварылі хіба што для сябе — не для друку, бо беларускага друку тады проста не існавала.

Але і ў сваіх польскамоўных творах Уладзіслаў Сыракомля выступаў як шчыры патрыёт Беларусі, якую па традыцыі называлі Літвою. «Я — літвін», — казаў неаднаразова паэт і падкрэсліваў, што і яго «прапрадзед» быў «шчырым літвінам». «Літоўскім лірнікам», «літоўскім паэтам», «песняром Літвы» называлі яго ў польскім, рускім і замежным друку. Вось як пісаў, напрыклад, М. Аксакаў: «Калі паэт можа прысвяціць усю сваю дзейнасць аднаму якому-небудзь прадмету, вакол якога, нібы вакол агульнага цэнтра, лунаюць і кружацца ўсе вобразы, думкі яго і летуценні, у якім, нібы ў фокусе, збіраюцца ўсе водгукі і ад якога ўсе любоўныя струны яго атрымліваюць асаблівы водгалас і каларыт, — то такім прадметам, бясспрэчна, з'яўляецца для Сыракомлі Літва. Куды б ні кіраваўся вольны лёт яго натхнення, у якую б сферу ні залятала думка яго, якія б ні кранаў ён струны душы — заўсёды... выступае з масы вобразаў

усё адзін і той жа вобраз айчыны, які ён па-майстэрску і любоўна малюе». У гэтым жа прызнаваўся і сам паэт:

Пра адно я толькі спяваю, хоць на розныя ноты:
Хай жыве наша Літва! Хай жывуць літвіны!

Літвою У. Сыракомля, як і наогул яго сучаснікі, называў Беларусь. Тут (вёска Смольгаў на Любаншчыне) у 1823 годзе нарадзіўся паэт, тут (спачатку на Палессі, а потым на Нясвіжчыне і Стоўбцаўшчыне) правёў ён асноўную частку жыцця. Апошнія дзесяць гадоў (1853—1862) У. Сыракомля пражыў у фальварку Барэйкаўшчына, што па дарозе з Ашмян да Вільні. Паэт зноў апынуўся сярод беларускага насельніцтва. Ён сцвярджаў, што «люд падвіленскі... гаворыць па-русінску», гэта значыць па-беларуску. Вядомы польскі літаратуразнавец А. Брукнер бачыў, што У. Сыракомля «сапраўдны пясняр беларускай зямлі, ні ў якім разе не літоўска-жмудскай...».

Матывамі патрыятызму прасякнута ўся творчасць У. Сыракомлі — паэзія, драматургія, проза, публіцыстыка. Паэт лічыў, што любоў да сваёй зямлі, да Бацькаўшчыны — самае высакароднае пачуццё. Ён адкрыта асуджае тых, хто, забываючы звычаі роднага краю, слепа пераймае ўсё замежнае, чужое, хто адракаецца ад свайго толькі таму, што яно сваё. Ні адзін з тых, піша паэт у адным з вершаў, хто туляецца на чужыне, не спазнаў там, «што дым родны значыць», цяпер, каб была магчымасць вярнуцца, «ішоў бы да Літвы абдзёрты і босы... Хворы, вярнуў.бы здароўе сваёй душы ад шклянкі вады з Нёмана альбо Гарыні». У творах Сыракомлі можна знайсці нямала прачулых радкоў, прысвечаных родным ваколіцам. Гэта вершы і паэмы пра «смутны краю Палессе» («Улас»), пра нёманскія лугі, якія паэт можа пазнаць «па паху» («Акраец хлеба»), пра камяніцы і паркі Нясвіжа, «дзе над сінім азерцам стаіць стары замак» («Пілігрым у канцы вандроўкі»), пра вуліцы Мінска, які ён называе «родным» («Тост у доме В. Марцінкевіча», «У коле знаёмых у Мінску»)...

Пра беларускі патрыятызм У. Сыракомлі яскрава сведчыць яго вершаванае апавяданне «Жменя пшаніцы». Стары войт адной беларускай вёскі, выбіраючы сабе замену з трох сваіх сыноў, пасылае іх у чужыя краіны: хто адтуль больш карысці прынясе, той войтам будзе абраны. Старэйшы сын Рыгор, вярнуўшыся з Нямеччыны, пачаў раіць памяняць сялянскія «світкі» на нямецкія «капта-

ла ад Уладзіслава Сыракомлі, імя якога было ў той час вельмі аўтарытэтнае. Патрэбна пагадзіцца са сцверджаннем А. Лойкі і Н. Перкіна, што без гэтай падтрымкі перш за ўсё з боку Сыракомлі «Дунін-Марцінкевіч, магчыма, не стаў бы тым, чым ён стаў для беларускай літаратуры». Нездарма беларускія паэты заўсёды шукалі ў яго дапамогі, пісалі яму як чалавеку, які робіць агульную з імі справу.

Важнае значэнне надаваў паэт вывучэнню гісторыі Беларусі, каб беларускі народ успомніў сваё мінулае і ўсвядоміў, што ён «гаспадар тутэйшай зямлі». Гісторыі Беларусі быў прысвечаны самы першы твор У. Сыракомлі, які прызначаўся да друку, — вялікая і даволі грунтоўная нататка пра мінулае Нясвіжа, апублікаваная ў кнізе М. Балінскага «Старажытная Польшча» (1846). Дарэчы, у архівах гэтай нататкі, які захоўваецца ў Цэнтральнай бібліятэцы АН Літвы (аддзел рукапісаў, ф. 81—36, арк. 10—13), астаўся неапублікаваны дадатак — апісанне каштоўнасцяў Нясвіжскага замка, якое і цяпер мае цікавасць для даследчыкаў нашай культуры.

Гісторыі беларускіх гарадоў і мястэчак (Міра, Нясвіжа, Стоўбцаў, Койданава), быту беларусаў, іх фальклору прысвячае паэт і сваю кнігу «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах» (1853).

Пра вёскі і мястэчкі беларускага Прынёмання расказвае У. Сыракомля ў кнізе «Нёман ад вытокаў да вусця» (1861). Вялікую цікавасць выклікае нарыс паэта «Мінск», які друкаваўся ў двух нумарах часопіса «Тэка Віленьска» (1857). Шмат каштоўнага матэрыялу па гісторыі і культуры Беларусі можна знайсці і ў дарожных нарысах У. Сыракомлі «Экскурсіі па Літве ў радыусе ад Вільні» (1857. Т. I; 1860. Т. II). Пра гістарычнае мінулае Ашмян, Смаргоні, багушэвічаўскіх Жупран, пра побыт насельніцтва гэтых ваколіц нямала цікавага расказана паэтам у дарожным дзённіку, які ён вёў, едучы ў 1856 годзе праз Беларусь у Варшаву. Гэты дзённік трапіў мне ў рукі пры азнаямленні з матэрыяламі Цэнтральнага дзяржаўнага архіва літаратуры і мастацтва Літвы. Аб побыце падвіленскіх беларусаў, іх паэтычнай творчасці расказвае паэт у шматлікіх артыкулах, якія ён публікаваў у газеце «Кур'ер Віленьскі», у раздзеле «Мясцовы агляд», — гэты раздзел было даручана весці якраз яму як штатнаму супрацоўніку. Ёсць у Сыракомлі асобныя артыкулы пра Валожын, пра Нясвіжскі замак, пра ахову гістарычных помнікаў Беларусі.

Захаваліся ў рукапісе накіды артыкула пра Маладзечна, дзе паэт меркаваў паказаць усю гісторыю горада, пачынаючы з далёкай старажытнасці.

Непасрэдным штуршком для напісання нарыса «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах» быў вымушаны выезд паэта з родных «ваколіц», дзе яго напаткала вялікае гора — смерць дваіх дзяцей. Як прызнаецца сам аўтар у прадмове «Да зычлівага чытача», «старана, такая дарагая некалі сэрцу, стала для нас невыноснай». Паэт з жонкай Паўлінай з дому Мітрашэўскіх уцякае з родных ваколіц і перасяляецца ў падвіленскую вёску Барэйкаўшчына.

Туга па краі маладосці, па яго дарогах і сцежках, па светлых бярозавых гаях і зажураных палявых разлогах, па жыватворнай бруі ціхаплыннага Нёмана, па звонкіх местачковых брукаванках і нясмелых акенцах сялянскіх хацінак паклікала яго ўзяцца за пяро і расказаць пра ўсё людзям. І паэт адразу ж па прыездзе на новае месца садзіцца за стол, піша вялікі мастацкі нарыс пра дарагія сэрцу мясціны.

Формай свайго твора аўтар узяў нататкі падарожжа на фурманцы. Гэта форма дазволіла яму свабодна карыстацца самым разнастайным матэрыялам. У аповяд пра сучаснае аўтару жыццё беларускіх мястэчак і вёсак вельмі натуральна ўпісваюцца лірычныя адступленні паэта, уласныя ўспаміны, а таксама шырокі экскурс у даўніну краю. Прычым паэт смела выказвае асабістыя адносіны да фактаў сучаснасці і гісторыі, уласнае стаўленне да розных слаёў феадальнага грамадства, выяўляючы свой дэмакратызм, сваю крамольную сімпатыю да абяздоленых. У разглядзе гістарычнага мінулага беларускіх мястэчак і гарадоў ён не абмяжоўваецца храналагічным апісаннем падзей, а імкнецца дайсці да іх першапрычын. Як былы архівіст радзівілаўскага замка, У. Сыракомля побач з працамі па гісторыі меў добрую магчымасць вывучаць шматлікія дакументы, звязаныя з рознымі перыядамі Вялікага княства Літоўскага. Гэта дапамагло яму глыбей зразумець заблытаныя вузлы мінуўшчыны, аргументавана спрачацца з прафесійнымі гісторыкамі. Біёграф У. Сыракомлі, польскі літаратуразнавец Ф. Фарнальчык, заўважыўшы такую свабодную манеру яго пісьма, жывую, неспакойную, непасрэдна звернутую да чытача плынь расказу, мабыць, правільна аднёс нарыс паэта да жанру публіцыстычнай прозы.

«Вандроўкі па маіх былых ваколіцах» — самы яркі празаічны твор Уладзіслава Сыракомлі. Чытач з неаслабнай увагай сочыць за тым далёкім падарожжам паэта, за накірункам яго думкі, з цікавасцю аглядае тагачасныя мястэчкі і вёскі, зазірае ў простую сялянскую хату і не нашмат багацейшы дворык засцянковай шляхты, у велічныя палацы і замкі магнатаў, углыбляецца разам з аўтарам у сівую даўніну краю, радуючыся сустрэчы з жывымі, па-майстэрску намаляванымі вобразамі вядомых гістарычных асоб і простых, але не менш цікавых людзей.

Апрача мастацкай каштоўнасці твор У. Сыракомлі мае вялікую пазнавальную вартасць. Па сутнасці, праз хроніку гарадоў і мястэчак аўтар разгортвае перад намі ўсю гісторыю Беларусі ад далёкай старажытнасці, вельмі аб'ектыўную, вольную ад палітычных схільнасцяў, ад наўмыснага перакручвання. Надзвычай цікавыя старонкі, прысвечаныя культурнаму жыццю краю, яго помнікам. Паэт падрабязна апісвае выдатныя архітэктурныя помнікі — замкі, палацы, дамы, касцёлы, цэрквы, адміністрацыйныя, гаспадарчыя пабудовы, корчмы, многія з якіх бытавалі ў яго час і ад якіх цяпер засталіся мізэрныя рэшткі. Чытачу нават цяжка паверыць у тое неверагоднае культурнае багацце, што яшчэ не так даўно мела наша зямля. Пачуццё шкадавання за незлічоныя культурныя страты ўзмацняецца, калі чытаеш апісанне багацейшых мастацкіх калекцый, карціннай галерэі князёў Радзівілаў, дзе былі сабраны творы самых славутых майстроў свету і айчынных мастакоў. А якая безліч рэчавых каштоўнасцяў, залатых, срэбных упрыгожанняў і прадметаў побыту захоўвалася ў радзівілаўскіх скарбніцах! Расказвае У. Сыракомля і пра зборы старажытнай зброі, пра кнігі, рукапісы і іншыя прадметы духоўнай культуры, што былі знішчаны ці разрабаваны і пра якія мы будзем ведаць хіба што з гэтых «Вандровак...».

Паэт згадвае і пра славутых людзей свайго краю — асветніка С. Буднага, філосафа С. Маймана, мастака Ю. Гескага, паэта А. Плуга, драматурга Ф. Уршулю Радзівіл...

Асаблівую ўвагу ўдзяліў У. Сыракомля традыцыйнай культуры, звычаям, побыту, вусна-паэтычнай творчасці простага беларускага люду.

«Вандроўкі...», напісаныя яшчэ ў часы прыгонніцтва, дзе яскрава гучыць голас грамадзяніна сваёй зямлі, вельмі надзённыя і сён-

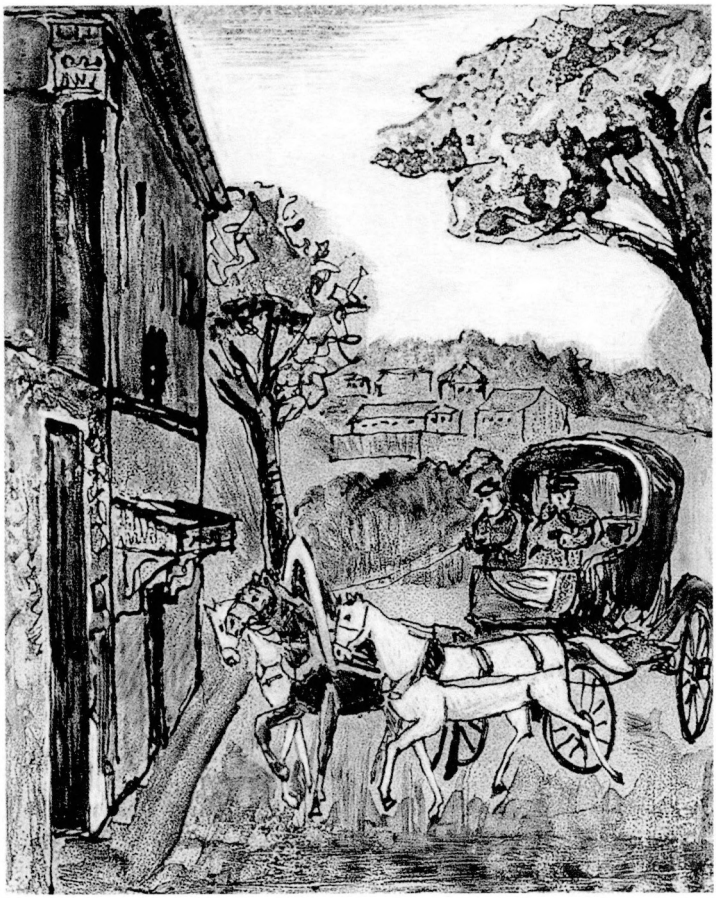
ня. Для многіх даследчыкаў мінуўшчыны яны — выдатная крыніца, адкуль даўно чэрпаюцца важныя звесткі па шматлікіх пытаннях нашай гісторыі і культуры.

У свой час мне давялося адшукаць у рукапісным аддзеле бібліятэкі Акадэміі навук Літвы рабочы экземпляр «Вандровак...», што выходзілі асобным выданнем. Рукой цэнзара былі выкраслены там найбольш «непажаданыя» мясціны твора. У гэтым выданні яны ўзноўлены.

Кастусь Цвірка

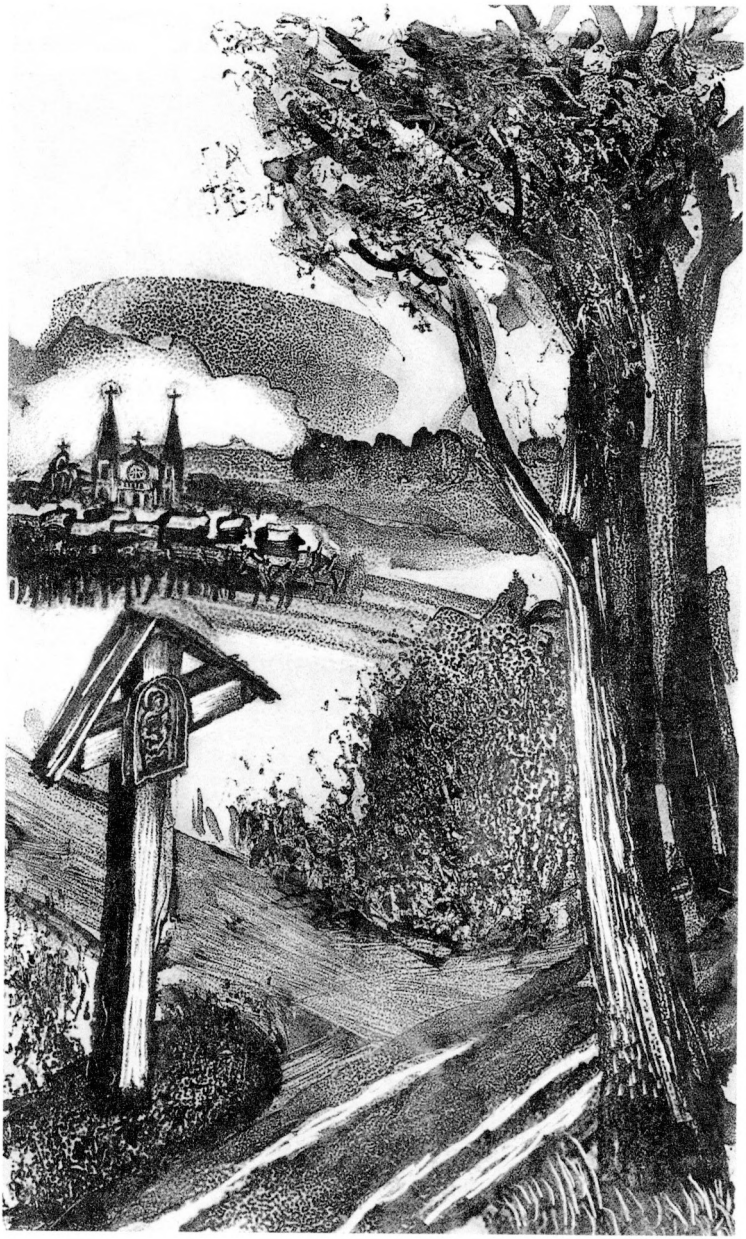
ВАНДРОЎКІ ПА МАІХ БЫЛЫХ ВАКОЛІЦАХ

Успаміны,
даследаванні гісторыі
і звычаяў

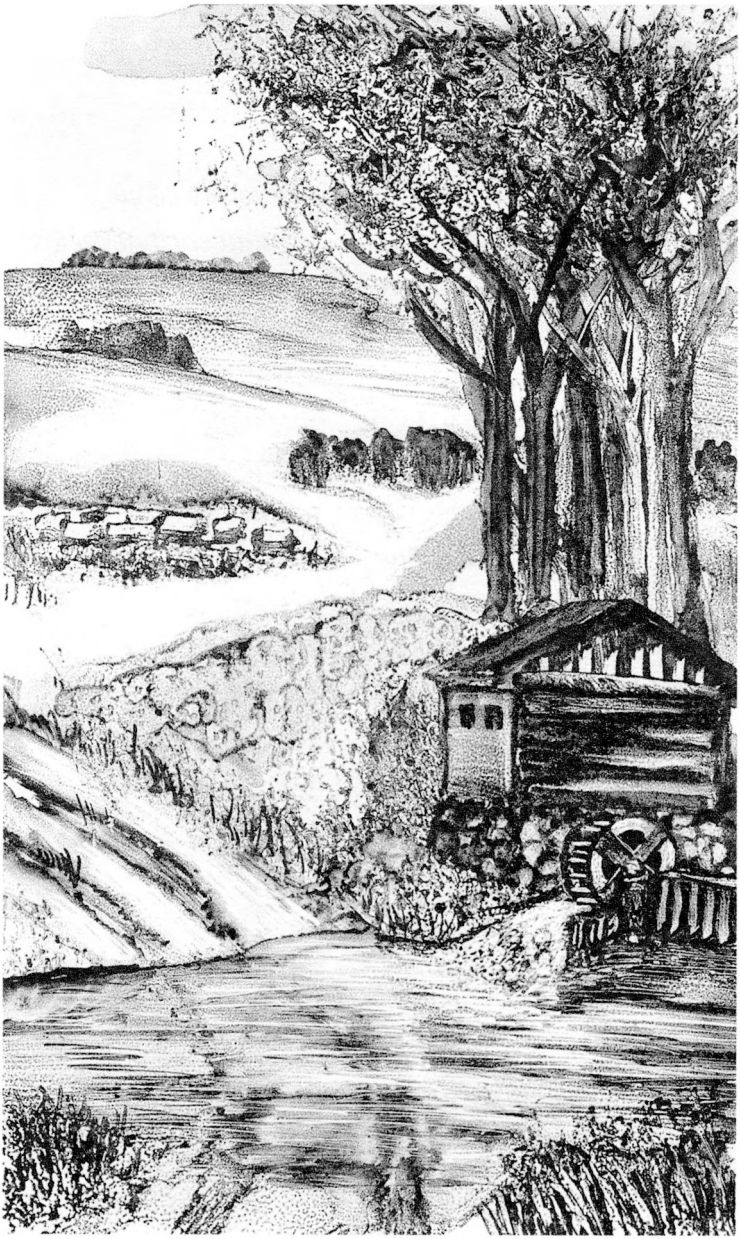
Спяваў для сябе я пра родныя далі,
Каб слухалі й вы і пра сум забывалі.
Таму і спрачацца ні з кім тут не будзем,
Сабе тым лагоджу душу больш, чым людзям.
Прывыклі наш свет адбіваць на паперы
Во так — мастакі, а во так — землямеры.
Каморнік пакажа праз лініі поле:
У іх — толькі думка яго і не болей.
Мастак жа бярэ краявід найцудоўны
Ці сад манастырскі, руж сонечных поўны,
І сэрцам натхнёна пейзаж свой малюе.
Так я маляваць хачу край свой...

Б. Зімаровіч

Вы ўжо без мяне заставайцеся ў свеце,
Маленства палеткі, — як май вас расквеціў!
І вы заставайцеся, ў сціпленькіх красках
Лугі мае любыя, — светлая казка.
Таксама і вы, нашы ціхія рэкі
Са стругамі ўсімі, бывайце навекі!
Бывайце, суседзі, сябры нашы, — болей
Тут песні маёй не пачуць вам ніколі.
Вы толькі не кпіце з нядолі суседа
І не забывайце яго на бяседах.
А прыйдзе Купалле — на лузе ці ў лесе
Агонь раскладзіце і там пад гук песень,
Што з вамі спяваў я, мяне спамяніце
Спагадлівым словам...

Б. Зімаровіч

Да зычлівага чытача

Вельмі незвычайную кніжку прыношу табе, чытач: падарожжа па ваколіцы ў акружнасці пяці ці шасці міль ваколіцы, якая нічым адметным не вылучаецца, якая не шмат можа ўспомніць з мінулага, а сёння зусім засталася без значэння. Аднак жа, не зважаючы на гэта, узяўся я за працу над кніжкай. Дзве галоўныя акалічнасці падштурхнулі мяне да гэтага. Першая — жаданне падзяліцца з людзьмі сваімі асабістымі ўспамінамі, за што я павінен прасіць у чытача прабачэння, бо хоць для мяне яны і дарагія, яго могуць пакінуць абыякавым. Усё ж я цешу сябе надзеяй, што, мажліва, і не шмат, але знойдуцца чулыя сэрцы, якія, перажыўшы прыкладна тое ж, што і я, патрапяць і захочуць мяне зразумець.

Ваколіцы, якія я назваў тут сваімі, адыгралі найважнейшую ролю ў маім жыцці. Малым дзіцем трапіў я сюды, і тут, у радыусе некалькіх міль, прайшло ўсё маё маленства, юнацтва і сталыя гады, тут зведаў я ўсе чалавечыя пачуцці — ад хлапчуковай радасці, калі ганяўся за матылём, і да сардэчнага болю, калі як бацька плакаў над магілкамі дзяцей. Гэтае сціплае мястэчка было першым горадам, які бачыў я ў жыцці, у гэтым ціхім касцёле пачуў я першы раз голас арганаў, прыняў там першае святое прычасце, якраз там на школьнай лаве ўпершыню пакаштаваў я пладоў навукі, там пад ценем

вясковага алешніку, каля крыніцы пачаў я прычыняцца да высокага святла паэзіі і марыць пра нязнанае яшчэ пачуццё кахання; у гэтым старажытным замку я ўвайшоў юнаком у кола таварыскага жыцця, у гэтай святыні ўзяў я шлюб, а потым у гэтай наднёманскай ваколіцы з Богам і кніжкай ступіў на пісьменніцкую дарогу, устанавіў ганаровыя для мяне і дарагія сэрцу адносіны з далёкім светам, тут, у першароднай цішыні, пад уражаннем прыроды і сямейнага жыцця вольна снаваў я ўток маіх думак. Што ж за дзіва, калі гэтыя ваколіцы сталі для мяне святымі, што прырос я сэрцам да кожнай мілай майму сэрцу касцельнай вежачкі, да кожнага ўзгорка на полі, крыжыка на дарозе, да кожнага дрэўца і кусціка, да амаль кожнай аблачынкі на небе!

Той, хто палюбіў так свае ваколіцы, знайшоў у іх, здавалася б, сваё шчасце.

Ды дзе там! Калі не знайшоў гэтага шчасця ў сабе, дарэмна шукаць яго ў знешнім свеце. Два балючыя ўдары лёсу, два непаразуменні з людзьмі — і старана, такая дарагая некалі сэрцу, стала для нас невыноснай; заставалася толькі пакінуць яе, забыўшыся на ўсё добрае, узяўшы з сабой толькі апошнія горкія ўспаміны. Добрае было сном і ілюзіяй, горкае ж — рэальнасцю.

Аднак жа цяпер, у шуме горада, не раз апаноўваюць мяне неадступныя ўспаміны пра тыя ваколіцы, пра тых людзей, тую прыроду. Калі не прагоніш іх сярод звычайных клопатаў удзень, яны вяртаюцца ўночы, не даючы спаць; дарэмна будзеш адганяць ад сябе былыя пачуцці — жаль ізноў міжволі сцісне здранцвелае сэрца; з заіржавелага вока па мармуровым твары скоціцца горкая сляза — уздыхнеш па сваім мінулым.

Як апошняе развітанне з людзьмі і зямлёй, дзе пражыў столькі гадоў гожай маладосці, як апошняе «Бог заплаці» за

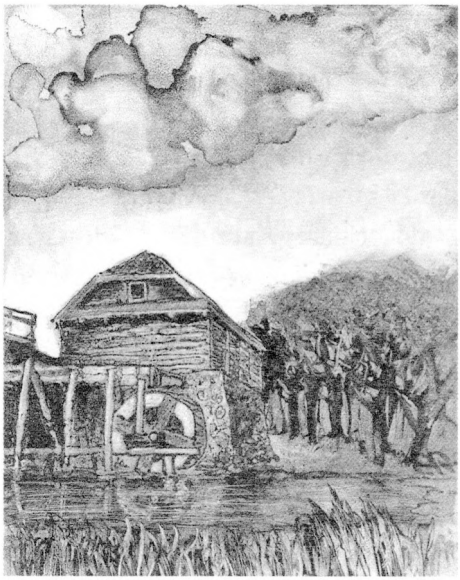
хлеб, за соль, за слёзы, за радасць, за вясёласць, за зведаны там смутак пішу я на аснове сваіх дзённікаў і ўспамінаў гэтыя нататкі пра мае ваколіцы. Нібы стары пілігрым, які, не маючы нічым іншым заплаціць свайму гаспадару за міласціну ці за гасцінную страху начлегу, расказвае свету пра свайго дабрачынца і ўслаўляе яго імя сярод добрых людзей. Хітры дзед ведае, што такім спосабам закране ў людзей самалюбства і схіліць іх да яшчэ больш шчодрай падаянкі. Але што да мяне, то, не выпрошваючы, як жабрак, міласціны спачування, без ніякага тайнага разліку выплачваю доўг ваколіцы, у якой жыў.

Але ведаючы, што мае асабістыя ўспаміны не ўсім будуць цікавыя, тым не менш не жадаючы цалкам іх адкідваць, у гэтай вандроўцы буду больш трымацца паважнасці і сухасці. Будзем даследаваць тут гісторыю, народныя звычаі, усё, што просіцца на пяро, а паколькі выбралі мы вельмі невялікую прастору для вандроўкі, хачу паказаць, што кожны закутак краю, хоць бы на першы погляд і не ўяўляе ён нічога надзвычайнага, можа быць прадметам даследаванняў, а даследаванні такога роду не могуць быць для нас бескарыснымі, бо не ўсе мы добра ведаем сваю зямлю; што кожны, пільней прыгледзеўшыся да сваёй роднай ваколіцы і гэтак жа апісаўшы яе, мог бы дадаць нейкія звесткі да скарбніцы гісторыі.

Гэта была другая і важная мэта маёй працы.

Для спробы падаю на суд грамадскасці яе першую частку. Некалькі сядзіб, мястэчак, ваколіц — вось і ўсё кола нашай вандроўкі. Калі чытач прыхільна яе прыме, гэта будзе штуршком для далейшага падарожжа па маіх былых ваколіцах.

Д. 10 сакавіка 1853 г., Вільня.

I

СЯДЗІБА ЗАЛУЧА

◆ Дзе яе шукаць на карце? ◆

◆ Мяжа славяншчыны і Літвы. ◆ Лясы ◆

◆ Перадача маёнтка з ваколіцамі Яну Храптовічу ◆

◆ Лёс уладанняў пасля яго. ◆ Позірк на ваколіцу За́лучы ◆

◆ Жукаў Барок ◆

◆ Успаміны Адама Плуга ◆

Шчаслівы я, што доля даравала
Дабротаў мерку мне. Хай іх і мала,
Мне досыць, Божа. І за гэта дзякуй —
Не трэба ўзнагароды больш ніякай.
Мая ты ніва! Скіба глебы плённай!
Ты з каласоў вянок за пот штодзённы
На галаву мне ўсклала...

В. Кахоўскі. Лірыкі

Адзінокая, са старым дамком, ані адным дрэвам не прыцененая наднёманская сядзіба, што бачыла маю раннюю маладосць, не багатая на падзеі, але поўная ўсякіх пачуццяў, уражанняў, памятак з малых і сталых гадоў майго жыцця; сядзіба, сама назва якой звязана са столькімі маімі ўспамінамі, якая прыняла мяне дзіцем, песціла, калі стаў хлопцам, а потым выхавала з мяне, мусіць, аж занадта сур'ёзнага чалавека,— ад цябе пачынаю я сваю вандроўку, табе належыць першая старонка ў гэтай кніжцы! Хлеб з тваіх пясчаных палёў карміў маё цела, твае панурыя лясы, квяцістыя лугі, ні з чым не зраўняныя салоўкі выхавалі ў маёй душы замілаванне да красы нашай прыроды, тваёй самотнай глушы ўдзячны я за тое, што палюбіў песні і кнігі, у якіх бачу ўсю сваю будучыню. У падзяку за ўсё гэта я пашукаю ў зніклых вяках сляды тваёй мінуўшчыны — не гістарычных падзей, бо нам з табой не суджана было адыграць нейкай важнай ролі ў свеце.

Вось я разгортваю геаграфічную карту і, сочачы за бегам Нёмана, шукаю месца, дзе ты ляжыш...

Сакрат граміў некалі Алківіяда за тое, што ён выхваляўся сваім шчуплым кавалкам зямлі, якога і на карце Грэцыі нельга адшукаць. Я ж багацейшы за Алківіяда, бо на карце Літвы без цяжкасці знаходжу месца, дзе ляжыць мая былая сядзіба. Праўду кажучы, не маё гэта ўладанне, але тое ніяк не кранае маё самалюбства. Мяне мала абыходзіць, што нехта іншы называе сябе ўладаром часткі зямлі, пра якую ідзе гаворка; хоць улюбёнец не мае аладыяльнага права над сваёй любай, але тым не меней валодае ёю — яна належыць яму па праву любові. Такое права дазваляе і мне называць маімі і

гэту сядзібу, і гэту вёску, і я прасочваю іх мінуўшчыну, не думаючы пра нейчае там дамінальнае на іх права.

Так што зычлівы чытач, які захоча выправіцца з намі ў цяперашнюю вандроўку па маіх былых ваколіцах, няхай прабяжыць вокам па геаграфічнай карце — ад вусця да вытокаў Нёмана ў Мінскай губерні — і спыніцца непадалёк ад гэтых вытокаў, у пункце паміж 45° і 46° паўночнай шыраты і паміж 54° і 55° усходняй даўгаты — з паўночнага боку Нёмана ўпадае тут у яго рака Сула. На малых картах яна пазначана толькі паўколам, на большых — напісана і яе назва. Амаль у гэтым жа самым месцы перасякае Нёман, ідучы з усходу і поўначы, старая мяжа паміж рускай славяншчынай і Літвой. На карце ўсё гэта — у адным месцы, але на зямлі ад Сулы да таго перасячэння мяжы праз Нёман — добрая палова мілі; тут якраз і мая сядзіба Залуча са сваім сціплым набыткам. Аднак мая тэрыторыя не абмяжоўваецца гэтым шчуплым кавалкам зямлі, а, цягнучыся аж за згаданую мяжу славяншчыны, уключае ў сябе вёску, названую Жукаў Барок, дзе ўпадае ў Нёман невялікі ручай Ячонка. На паўночны захад, там, дзе вусце Сулы і Залуча, была яшчэ ўласна Літва, праз крок на паўднёвы ўсход, дзе сёння вёска Жукаў Барок, былі ўжо руска-славянскія ўладанні дрыгавічоў, крывічоў і г. д. Тут за якія дзве тысячы крокаў ад майго дамка я стаю на высокай гары, адкуль адкрываецца такі шырокі кругагляд, адкуль не раз азіраў я бясконцы свет, такі прывабны здалёку, не раз пасылаў малітву Небу, стаю на гары тварам да сонца, што заходзіць недзе за Нёманам за лес Бярштаны, і крычу: «Направа адсюль ляжала літоўская зямля, край Пяркуна і сардэчнай Мільды, налева пачыналася зямля славянская, зямля сыноў Славы, прыхільнікаў Святавіда; потым з гэтага левага боку адбілася тут хрысціянская песня і рэха касцельнага звону, а з правага — хрыпаваты гук літоўскага рогу; тут, дзе стаю, спакойны складальнік вершаў, — была мяжа двух рыцарскіх народаў, у кожнага з якіх — свая будучыня, народаў, такіх

розных сваімі норавамі, верай, звычаямі». Я мог бы, паказваючы направа і налева, усклікнуць услед за паэтам:

Вунь у адным баку блішчаць святыняў шчыты,
Гамоніць з небам лес — багоў прыстанак,
Ну, а ў другім — стаіць на ўзгорку ўбіты
Крыж...

Але ў сапраўднасці не было ў гэтай дзікай ваколіцы ні паганскіх святынь, ні хрысціянскіх крыжоў, толькі лясы на літоўскім і лясы на славянскім баках; літоўскія трохі цямнейшыя, бо сасновыя, славянскія дзе-нідзе перамешаны з весялейшымі бярозамі і ляшчынай; тут дае сябе знаць невялікая розніца ва ўрадлівасці зямлі. Спакойныя салаўі маглі тут свабодна лятаць за мяжу на братнюю размову, бацян мог вольна жыраваць на наднёманскай лугавіне за кардонам, нічога не баючыся... А людзі... дзесьці ў гэтым месцы перасякала Нёман палітычная мяжа дзвюх моцных краін і плямён.

Але жалезнае плячо літоўскіх князёў яшчэ ў XIII стагоддзі знесла, як Самсон браму філістымлян, мяжу сваёй дзяржавы недзе далёка ва ўладанні мінскіх і полацкіх князёў. Рынгольд, літоўскі князь, бацька Міндоўга, у 1235 годзе, гэта значыць шэсцьсот семнаццаць гадоў назад, атрымаўшы перамогу пад Магільнай (4 мілі ад Залучы) над кіеўскім князем Святаславам, Дзмітрыем Друцкім і Лявонам Уладзімірскім, заняў тутэйшыя славянскія ваколіцы, зліў іх з Літвой, знёсшы гэтую мяжу. З таго часу тут ужо была Літва; Міндоўг, Віцень, Гедымін, Альгерд і яго дзеці былі заўсёды ўладарамі гэтых ваколіц; але панаванне Евангелля і крыжа шырылася тут гэтаксама хутка, як панаванне літоўскага мяча і тапара; з крыжам і Евангеллем літоўскія людзі прымалі чужую для сябе мову і звычаі народаў, ад якіх узялі веру. А з прычыны таго, што рэлігійная прапаганда вялася не мячом, а хлебам і соллю, пры дапамозе суседскай прыязнасці і шчырай любові, то поўная асіміляцыя тутэйшых

літоўцаў прайшла так дасканала, што не толькі тут, але нават у ваколіцах Навагрудка, даўняй сталіцы Рынгольдаў і Міндоўгаў, дарэмна б было шукаць сярод люду чаго-небудзь літоўскага — звычаяў, грамадскіх парадкаў, мовы ці абрадаў. Калі што і нагадвае старое паганства, то, без сумнення, носіць хутчэй характэрныя рысы славян, чым літоўцаў. Але пакінем гэтакага роду даследаванні.

Мілда, літоўская багіня кахання, учыніла свой апошні цуд, кінуўшы князя Літвы Ягайлу да ног гожай хрысціянкі — польскай каралевы. Калі з віленскай вежы Крывэ-Крывэйтаў загучаў голас кафедральнага звона, калі Польшча з Літвой пачалі ісці адной палітычнай дарогай долі і нядолі, старая мяжа Літвы, што ў тутэйшых ваколіцах пераразала раку Нёман, хоць і страціла сваё палітычнае значэнне, не перастала, аднак, існаваць, бо ў польскія часы стала мяжой Навагрудскага і Мінскага ваяводстваў, у нашы ж часы аддзяляла Гродзенскую губерню ад Мінскай, а цяпер падзяляе Мінскі і Навагрудскі паветы. Як відаць з геаграфічных карт, уся гэтая межавая лінія, якая існавала з найдаўнейшых часоў, па сённяшні дзень засталася без асаблівых мадыфікацый і змен.

Шкада, што гэтая мясціна, нават назва якой невядома, нічым не вызначылася ў гісторыі: яна не была полем якой-небудзь гістарычнай бітвы, тут няма ніякага замчышча, няма нават мястэчка, якое б карысталася Магдэбургскім правам і пра якое можна б было расказаць, што калісьці ў сівых вяках мела права мяча. Тут нават шляхецкае права бізуна над аколічнымі вёскамі дасталася маім папярэднікам, тутэйшым арандатарам, вельмі позна, бо хоць назва Залуча вядома ўжо з XVI стагоддзя, аднак я сумняваюся, каб у тую эпоху сядзіба была сталіцай памешчыцкіх уладанняў. Можа, у ягелонскія часы які далёкі перасяленец раскарчаваў тут колькі загонаў поля, пабудаваў хату і даў назву мясціне, можа, потым жыў тут які стралок, бортнік ці наднёманскі рыбак, можа, якая цікавая народная быліца

ны». Другі сын Васіль, прыехаўшы з Польшчы, з захапленнем расказвае сваім аднавяскоўцам і бацьку:

— Што за мова у палякаў,
Што за песні, проша пана!
Напяваюць кракавяка,
А мы так пяём пагана...
Дам параду я, браты, вам —
Кіньма спеў стары, жабрачы, —
Кракавяка лепш заскачам,
Павяду я рэй імкліва!

Выслухаўшы сыноў Васіля і Рыгора, бацька сказаў ім, што дурань той: «Хто ганьбуе грунт бацькоўскі, // За чужой сягае зоркай...»

І толькі трэці сын, які прывёз з Украіны на развод жменю пшаніцы, заслужыў бацькава бласлаўленне на пасаду войта.

Адчуваючы сябе беларусам, У. Сыракомля не мог не пісаць — хоць для сябе — і на мове свайго народа. «Спяваў для сябе я пра родныя далі...» На жаль, да нас дайшла толькі мізэрная частка беларускай спадчыны вясковага лірніка — вершы «Добрыя весці» і «Ужо птушкі пяюць усюды...». Але на самай справе беларускіх вершаў было значна больш. «Калі да нас дайшло так мала беларускіх вершаў Кандратовіча, — слушна заўважае даследчык яго творчасці Ф. Беляк, — то вінаваты тут у пэўнай меры ваенныя падзеі, але бясспрэчна, што многія з іх распаўсюджваліся ў рукапісах. Як вядома, і польскія творы, напрыклад «Вызваленне сялян», «Авідзій на Палессі», «Сахармароз», былі таксама ў рукапісах. А з беларускім пісьменствам было яшчэ горш, нават не было дазволена друкаваць пераклад «Пана Тадэвуша». Заканспіраваныя беларускія тэксты Кандратовіча жылі, але ва ўмовах тайнай прэсы, што нам сёння перашкаджае па-сапраўднаму ацаніць гэтую надзвычай няпоўную творчасць паэта». Беларускімі вершамі Сыракомля заклікаў народ сілай дабівацца сваіх правоў. Нездарма абодва беларускія вершы былі напісаны ў часы найбольшага ўздыму народнага руху: «Добрыя весці» — у 1848 годзе, «Ужо птушкі пяюць усюды...» — у 1861 годзе, напярэдадні студзеньскага паўстання. Верш «Добрыя весці», за распаўсюджванне якога ў час паўстання 1863 года ссылалі ў Сібір, паказвае нам «іншае аблічча паэта, больш рэвалюцыйнае» (Ф. Беляк).

У Сыракомлі было нямала беларускіх твораў больш «памяркоўнага» характару. Якраз іх ён хацеў выдаць разам з беларускімі вершамі Вінцэся Каратынскага асобным зборнікам, бо аб выданні вершаў, накіраваных супраць «цароў-паганцаў» («Добрыя весці» і «Ужо птушкі пяюць усюды...»), не магло быць і гаворкі. Паводле сведчання Адама Кіркора, многія з тых беларускіх вершаў Сыракомлі сталі народнымі песнямі і іх «спяваюць усюды». Спрабаваў Сыракомля пісаць і лібрэта беларускай оперы для кампазітара Лапатынскага, але на шляху да ажыццяўлення задумы стаялі неадольныя перашкоды.

Перайсці пісьменнікам на беларускую мову ў XIX стагоддзі было яшчэ немагчыма. За стварэнне беларускага друку трэба было змагацца.

Уладзіслаў Сыракомля імкнуўся паказаць тагачаснаму грамадству, яго адукаваным колам самабытнасць і прыродную прыгажосць беларускай мовы. Свае погляды на мову роднага народа паэт выклаў у вялікім артыкуле «Кароткае даследаванне мовы і характару паэзіі русінаў у Мінскай правінцыі», а таксама ў чатырох артыкулах пра творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча. Насуперак фанабэрыстай шляхце, якая называла беларускую мову «хамскай», Сыракомля пісаў: «Прыгожае гэта адгалінаванне славянскай мовы — крывіцкі дыялект — і старое! Бо гэта мова нашага Літоўскага Статута і справаводства на працягу двух вякоў, XVI і XVII, і распаўсюджаная! Бо смела можна сказаць, што размаўлялі на ёй тры чвэрці даўняй Літвы, люд, шляхта і паны; пазбавіўшыся свайго пісьмовага значэння, гэтая мова сёння асталася толькі спадчынай адных сялянскіх хат...» Паэт выказвае шкадаванне, што «багатая калісьці, яго (беларускага народа. — *К. Ц.*) мова знаходзіцца цяпер у застоі, яна перастала ўзбагачацца, а тыя, што хацелі зрабіць яе пісьмовай і тым самым заахвоціць народ да кнігі, вымушаны змагацца з многімі цяжкасцямі».

Цяжка пераацаніць значэнне гэтых публіцыстычных выступленняў Уладзіслава Сыракомлі для развіцця беларускай літаратуры. Яе парасткі патрабавалі тады асаблівай увагі і падтрымкі, бо ўзышлі на вельмі неспрыяльнай глебе — у атмасферы варожасці пануючых класаў да беларускага народа і яго культуры. Гэтую ўвагу і падтрымку маладая беларуская літаратура і атрыма-

звязана з гэтай мясцінай — хто ведае? Вецер развеяў тутэйшыя дзеі, хвоі прыглушылі сваім шумам голас народнай традыцыі, песні.

Тут жа заўсёды былі лясы і лясы; хвоі і елкі ішлі па Літве ўздоўж па Нёмане ад самых яго вытокаў і, можа, да вусця, а ўпершыню — адзін Бог ведае, як далёка. Рэшткі гэтых лясоў славяцца яшчэ і сёння, нягледзячы на тое, што кожны год іх бязлітасна знішчаюць тыя, хто гандлюе дрэвам з замежнымі краінамі, нягледзячы на нябачную сякеру селяніна, які што ні дзень агаляе ваколіцу ад яе скарбаў, патрэбных яму ў штодзённым жыцці, і (што страшней за гандаль лесам і сялянскае спусташэнне) нягледзячы на так званую лясную ахову, для якой, як кажа мясцовая прымаўка — на сосне пшаніца росне.

Пасярод гэтых лясоў нешматлікае тут насельніцтва разрабляла для сябе палянкі, будавала вёскі і мястэчкі, якія, як і ўвесь край, належалі, згодна са спадчынным правам, Вялікаму княству Літоўскаму, бо ў Літве Гаспадар быў уладаром краю і ўладальнікам маёнткаў і зямлі з усімі яе багаццямі і прыбыткамі, а яго падданыя былі падданымі ў вузкім значэнні слова: адно — як падданыя яму палітычна, а другое — як памешчыцкая ўласнасць. Гэтак як нашы сённяшнія сяляне. І была поўная роўнасць саслоўяў перад правам кія. Пасля пад уплывам іншых уяўленняў уладары пачалі за заслугі даваць рыцарству з уладанняў галоўнага дамініёна свае вотчыны, гэта значыць наменклатуру месца, часам усяго некалькі хатак, з правам высечкі лясоў і заснавання асад у межах некалькіх міль ці дзесяткаў міль. Такім чынам пачалі з'яўляцца ўладальнікі зямлі, наданай уладарамі краю, пакуль, як вядома, Жыгімонт Аўгуст не адрокся ад правоў над Літвою як землеўласнік, а застаўся толькі ўладаром у палітычным значэнні гэтага слова.

Месца, дзе сёння Залуча і навакольныя вёскі, было толькі малой часткай нязмернага абшару лясоў, дзе-нідзе рас-

карчаваных на палянкі, якія належалі маёнтку (curia) Свержань. Як і ўся Літва да пачатку XVI стагоддзя, гэтае месца было родавым уладаннем вялікага князя. Толькі Жыгімонт I, ацаніўшы маральныя вартасці, заслугі, вернасць і мужнасць Яна Літавора Храптовіча, вялікага маршала і драгічынскага старосты, яго змаганне ў абарону манархіі і айчыны, перадаў яму ў вечнае карыстанне Свержань і вёскі, якія належалі Свержню, з усім тым, што ў іх маецца сёння і што будзе тут у будучым, з людзьмі, якія жылі на гэтых землях і якія могуць тут асесці пасля з усёй без выключэння маёмасцю і выгодамі, скрупулёзна падлічанымі ў лацінскай пергаментнай прывілеі, падпісанай самім каралём. Калі ад нядбалага захоўвання гэтая прывілея так была пашкоджана часам і моллю, што нават год яе выдання нельга было прачытаць, Жыгімонт Аўгуст падчас Гродзенскага сейма ў 1550 годзе на просьбу зацікаўленага боку загадаў выдаць з яго выпіску пад яго ўласным подпісам і вялікай літоўскай пячаткай.

Гэтыя падараваныя ўладанні цягнуліся некалькі міль па абодва бакі Нёмана. Яшчэ ў той час мы не сустракаем назваў вёсак і сядзіб. Відаць, іх было тут не шмат, а можа, мы проста не знайшлі тутэйшых назваў у паперах з эпохі, пра якую ідзе гаворка[1].

Ян Храптовіч спадчынныя ўладанні Свержня аддаў у пасаг дзвюм сваім дочкам, адна з якіх — Ганна — выйшла замуж за Грыгорыя Остыка, троцкага кашталяна, а другая — Зофія — за Мікалая Ужалеўскага. Куток зямлі, дзе цяпер Залуча і прылеглыя вёскі, дастаўся Грыгорыю Остыку.

[1] Звесткі пра наднёманскія фальваркі, якія перайшлі потым да Радзівілаў, узяты з папер Нясвіжскага архіва: некаторыя — непасрэдна, а некаторыя — з выступленняў юрыстаў пры разглядзе справы пра апеку князя Антонія Радзівіла, познаньскага валадара, над князёўнай Стафаніяй Радзівіл у рамках гаворкі пра аддзяленне нясвіжскага маярату ад спадчынных уладанняў. З тых выступленняў найбольш прыдалася «Рэпліка з боку князёўны» п. П. Юзафа Карчэўскага 1824 года.

Остык нядоўга быў уладальнікам гэтых зямель, а хутчэй — гэтых лясоў, бо ў выніку сямейнай дамоўленасці ўступіў уладанні свайму швагру Ужалеўскаму. З апісання гэтай перадачы, ажыццёўленай у 1536 годзе, вельмі выразна відаць межы тых уладанняў, дзе сённяшняя Залуча,— рускі дакумент акрэслівае абшар ад ракі Ячонкі да Сулы. «А Сула ў Нёман упадае, а Ячная таксама ў Нёман упадае, і цягнуцца землі па рацэ Нёман...» — значыць, гэта быў абшар ад вусця ракі Ячонкі і да вусця Сулы. Якраз у гэтым абшары ляжыць мая вёска. У апісанні не згадваюцца іншыя паселішчы, акрамя вёскі Аталезь, якая мела дзевяць асобных «службаў», сялянскіх хат, колькасць якіх вырасла сёння да пяцідзесяці.

У гісторыі малой вёскі тры стагоддзі можна акрэсліць некалькімі фразамі: ад Ужалеўскіх гэты куток перайшоў да Служкаў, гаспадароў стоўбцаўскіх уладанняў, ад Служкаў у 1575 годзе — да Мікалая Крыштофа Радзівіла; у 1681 годзе Залуча ўжо значыцца як фальварак; пры Яне Казіміры (паводле падання) гэтыя ваколіцы спустошылі шведы, пакінуўшы пасля сябе як памяць пару капцоў у лесе і жменю мядзяных шэлегаў з адбіткам Яна Казіміра і падобных ім з ініцыяламі Г. А. (Густава Адольфа), кінутых калісьці ў Нёман,— грошы гэтыя вясной у час паводкі асядаюць на пясчаных берагах; Кароль Станіслаў Радзівіл, літоўскі канцлер, каля 1720 года заснаваў у Жукавым Барку уніяцкую царкву, тут жа сама сабой узнікла і карчма — вось і ўсё гістарычнае мінулае вёсачкі. У вёсцы люд убогі, робіць ён на нёманскіх віцінах альбо на сваім і панскім полі; у маёнтку — арандатар ці аканом; на пясчаных нівах — часцей за ўсё неўраджай; часам ранні разліў Нёмана, мор, спякотнае лета, марозная зіма, дажджы, спрыяльныя ці не спрыяльныя для гаспадаркі,— вось усе факты мясцовай гісторыі, якія трымаюцца ў памяці мясцовага люду. Помняцца яны, пакуль жыве старое пакаленне; маладое ў сваёй долі і нядолі цалкам забываецца пра ўсё гэта. Генерацыя за генерацыяй

працавала на памешчыцкай ніве, скардзілася на долю ў вясковай карчме, у нядзелю малілася ў сваёй царкве, у панядзелак вазіла з бліжэйшых лясоў у Мір дрэва на продаж і такім чынам аплачвала падаткі і чынш, пасля ішла на вечны спачын на пясчаны царкоўны цвінтар, уступаючы месца новаму пакаленню.

Выехаўшы з двара, мінуўшы грэблю ў нізіне, узбіраемся на высокую гару, з якой, як далоні, відаць налева разлеглыя пустыя палі, направа — зялёныя лугі, сярод якіх дзе-нідзе высяцца расахатыя дубы, далей — зарослыя вербалозам нёманскія затокі, а яшчэ далей — срэбная стужка самога Нёмана, за ім — лясы, раскіданыя ўдалечыні хаткі, пясчаныя ўзгоркі, шырокія разлогі палёў — ваколіца, прыгожая для вока таго, хто тут прыжыўся, але пустая для чужака, які не звязаны з гэтымі мясцінамі ніякімі ўспамінамі, таму не можа зразумець спеваў тутэйшых салаўёў, шуму тутэйшага ветру.

Пясчаным насыпам уязджаем у вёску Жукаў Барок. Працавіты люд праз стагоддзі ўрабіў гэтыя бязлюдныя пяскі: збажына навокал кусціцца буйней, чым ва ўсёй ваколіцы. Людзі тут сярэдняга росту, лагоднага, славянскага выразу твару, у чорных, з дамашняй воўны сярмягах, заклапочана снуюць па сваіх шнурах. Мы вітаем іх згодна са звычаем: «Бог у помач!» і ад усёй душы зычым поспеху ў мазольнай працы.

Вёска балоцістая, бо ў нізіне, і хоць малая (у ёй можна налічыць ледзьве дзесяць хат), але дзякуючы свайму гожаму месцу на беразе Нёмана славіцца кузняй, млыном, царквою, плябаніяй, лясніцтвам, прасторнай новай карчмою і паромам на Нёмане. Яна часам нагадвае мястэчка, зрэшты, у мінулым і папраўдзе была нечым да яго падобнай, пра што яна любіць успомніць.

Не смейцеся, паблажлівыя чытачы, з такой арыстакратычнай прэтэнзіі нашай вёскі — я пакажу вам памятку, якой і праўда наша вёска можа ганарыцца. Ці бачыце з гэтай грэблі побач з царквой у садзе малую, цяпер запушчаную

сядзібу? Гэта — тутэйшае лясніцтва. У гэтым дамку, у гэтым садзе правёў свае дзіцячыя гады малады, прызнаны грамадствам пісьменнік, аўтар «Споведзі», «Дзетазабойцы», «Заразы» і іншых твораў, Антоні Пяткевіч, вядомы пад іменем Адама Плуга. Таварыш яго дзіцячых гадоў, я добра помню маладога паэта ў акружэнні прыстойнай шляхецкай сям'і, у абдымках братоў і добрай маці; помню тыя небагатыя пакоі, той садок у квецені і тыя добрыя сэрцы жыхароў дамка, гледзячы на якіх, чалавек з замілаваннем думаў пра сціплую прастату продкаў. У мяне сціскаецца сэрца, калі чытаю ў прысвечаным мне вершы Плуга[1] ўспамін пра тыя прыгожыя хвілі нашага ранку і адначасна горкі і праўдзівы зварот да рэчаіснасці:

Вунь яна, сядзіба продкаў, —
З садам тым, з гняздом бусліным,
З шустрых ластавак чародкай,
З буркатаннем галубіным. Родны кут.
Стаю, застылы.
Во наш дом бацькоўскі мілы.
Пацямнелі, збляклі сцены.
Дзе ты, час наш летуценны?
Жураўлінымі ключамі
Адляцеў ад нас імкліва.
Дом акенкамі-вачамі
На мяне глядзіць тужліва.
З палыном глухім ля клеці
Сумна шэпчацца унь вецер.
І сабака ў будцы вые...
А ці помніш, як, бывала,
Дружа, ўсё тут шчасцем грала?
Пойдзем к хаце... Ах, мой браце,
Людзі іншыя, чужыя
Там цяпер гаспадарамі;

[1] Гл.: Athenaeum. 1849. T. III. C. 235.

Могуць дзверы ў нашай хаце
Зачыніць яны прад намі.
Дзе ж цябе я прывітаю?
Хай кутка, мой друг, не маю,
Дзе б цябе я хоць часамі
З распасцёртымі рукамі
Мог сустрэць каля парогу
І абняць, мой любы дружа,
Ды я маю, дзякуй Богу,
Сэрца, што кахае дужа.
Ты у ім, калі ні зойдзеш,
Дом наш даўні, ў сэрцы, знойдзеш.

І праўда, малады паэце: яшчэ ў нашых сэрцах знойдзем сябе. Ад берагоў Днястра, ад берагоў Віліі, куды параскідала нас доля, мы, поўныя ўспамінаў, сэрцам вяртаемся на пясчаны бераг Нёмана, каб там падумаць і заплакаць і ў сяброўскім абдымку падбадзёрыцца, набраць новых сіл у бясконцай жыццёвай дарозе.

II

◆ Дарога да Міра ◆

◆ Колькі слоў пра засцянковую шляхту ◆

Мінаючы вёскі, дубровы, мястэчкі,
Табе раскажу я пра рэкі і рэчкі,
Дзе шлях іх, куды з іх якая ўпадае,
Якую з іх Вісла глытае.

Кляновіч. Плытнік

Пазнаёміўшы крыху з маёй ранейшай сядзібай, запрашаю цябе, чытач, у далейшую вандроўку па тутэйшых ваколіцах. Будзем пільнавацца пры гэтым большых дарог. Пераправіўшыся ў Жукавым Барку праз Нёман, мы трапля-

ем на яго заходнім беразе ў нізіну, прывабную для вока, але вельмі небяспечную для вандроўніка, які змушаны перасякаць тут сухія і мокрыя канавы і ручаіны, кружыць удоўж і ўпоперак па гразкім балоце. Удосталь пакружыўшыся тут, мы ўрэшце выязджаем на шырокую пясчаную дарогу, якая вядзе на паўднёвы захад, да Міра.

З гэтай нізіны цікаўнае вока, скіроўваючыся і назад, і ўперад, убачыць усю розніцу ў краявідзе краіны па двух баках Нёмана: там, за ракой, адкуль мы рухаемся, сінеюць хваёвыя лясы, ярчэй зелянеюць наднёманскія астраўкі дрэў і гэты «ракітавы вянок»[1], што аздабляе чало Нёмана. Адтуль, ад вады і з лясоў, далятаюць да нас спевы птаства, бо мы едзем раніцай; а перад намі — голая пясчаная раўніна, высокія пясчаныя ўзгоркі, бедная расліннасць. Уся безабаронная краіна, аддадзеная ва ўладу віхур і спякоты, выклікае ўражанне нейкай паныласці. Направа ад нас цягнецца ў далечыні ўзбярэжжа Нёмана, налева — пачынаюцца высокія ўзгоркі (на адным з іх — даўні шведскі акоп), якія служаць як бы пераходам да больш урадлівых ваколіц, здольных карміць многія вялікія вёскі і засценкі. Дарога, якая вядзе нас да Міра, адкрывае перад нашымі вачамі стэп, на якім відаць толькі крыжы, дахі далёкіх людскіх хат і дзе-нідзе адзінокія купкі дрэў. Гэта адзіныя дэмаркацыйныя пункты, якія паказваюць дарогу таму, хто яе ведае і без іх; той жа, хто яе не ведае, пэўна, заблудзіцца сярод гэтых пясчаных палёў і ўзгоркаў, на гэтай сетцы дарог і дарожак, што вядуць немаведама куды.

Едзем адкрытымі палямі, прыпякае сонца, над намі бумкаюць авадні з нявінным намерам напіцца крыві падарожнікаў. Ці мала на дарозе жыцця мы сустракаем такіх во сатэлітаў?

Што азначаюць гэтыя крыжы, якіх так многа сустракаецца па дарозе? На бясплоднай ніве выцягваюць яны пле-

[1] Выраз Кляновіча ў адносінах да Віслы.

чы да неба, як бы ўзносячы малітву, каб быў пасланы адтуль ратаю лепшы ўраджай. Можа, гэта памятка якога-небудзь даўняга трагічнага выпадку? Але дарэмна пытацца пра гэта ў навакольнага люду: пастаўлены ў нейкай далёкай даўніне крыж паступова гніў, вось-вось меўся ўпасці ці ўпаў, і новае пакаленне аднавіла яго і моліцца перад ім, просячы лепшае долі, а доля яго — тая самая.

Крыж, пясчаны маляўнічы ўзгорак, за ўзгоркам — ізноў крыж і вось ручай, абапал якога зялёная паша, а налева ўцёк ад гасцінца засценак Віскачы, каб схаваць ад вока падарожніка сваю беднасць.

Бо вядома ж, што засценкі, альбо шляхецкія сядзібы, якія былі калісьці характэрнаю прыкметаю шляхецкай Рэчы Паспалітай, якія некалі бурлілі палітычным жыццём сваёй краіны, болей нават шумна, чым сённяшнія клубы на Захадзе, і якія былі гняздом і рассаднікам гэтай дзейнай расы шляхціцаў, што зброяй, пяром, моцнай да кнігі і келіха галавой здзіўляла свет, цяпер, скажам мы, страцілі не толькі грамадскае, але і ўсякае значэнне і ніякай не вытвараюць прадукцыі, нічога не даюць краю, акрамя невялікіх чыншаў, акрамя аканомаў для суседніх маёнткаў, акрамя (як тут) коней на кірмашы, гадаваных шляхтай, вернай рыцарскім звычаям продкаў. Са сціплымі патрэбамі і сродкамі засцянковы шляхціц, абрабляючы сваю шчуплую ніву, не клапоціцца пра асвету, пра лепшы побыт, пра павышэнне прадукцыйнасці гаспадаркі. Ён яшчэ ганарыцца сваімі прывілеямі і гатоў паўтараць, што «ён роўны ваяводзе», але не здагадваецца, што ў былыя часы ён і праўда быў роўны ваяводзе і ў сіле, і ў розуме, што ваявода лічыўся з ім; не здагадваецца яшчэ засцянковая шляхта, што калісьці была каўчэгам законаў свабоды, якія так клапатліва выпрацоўваліся на сеймах, з'ездах і ў вусных ці пісьмовых палітычных даследаваннях альбо ў крывавых бітвах з ворагамі і братамі, што права яе продкаў

не прызнавала ні пана, ні мужыка, ні мешчаніна, а толькі шляхціца, што яно не літавала нават караля — толькі шляхту, толькі шляхта была ўсім і ўсё было для яе. Сумна глядзець на былых нашчадкаў тых магутных, свабодных, авеяных славаю шляхціцаў-рыцараў, сумна бачыць іх цяперашні інтэлектуальны ўзровень і прызнаваць маральны заняпад дробнай шляхты, якая пасля былога ўзвышэння трапіла ў поўную залежнасць ад магнатаў — сваіх братоў паводле канстытуцыі, але ў сапраўднасці сваіх паноў. Як Ісаў з Біблії, які за міску сачавіцы прадаў хітраму брату права старшынства, шляхта за кухаль мёду, за паўвалокі зямлі прадавала панам і рыцарскае плячо, і грамадзянскае права голасу, і не адзін раз сваё грамадзянскае сумленне. Спадзеючыся на панскую ласку, прыкутая да ўбогіх засцянковых сядзіб, выцесненая з рысталішча вялікіх грамадзянскіх заслуг і адапхнутая ад стала, калі рэспубліка дзяліла хлеб для заслужаных, шляхта пачала карміцца сейміковым варывам і, абражаная ў сваёй чалавечай годнасці, дайшла да таго, што ў яе пачало расці пачуццё ганарлівасці за сваё шляхецкае званне, яна стала толькі хваліцца абвешчанай роўнасцю ў шляхецкім саслоўі, якой у сапраўднасці ўжо не было.

Сваю палітычную ролю, а з ёй і маральнасць шляхта пачала страчваць ужо з другой паловы XVII стагоддзя, дык ці ж дзіва, што сёння, калі ў яе аднялі права голасу, якім Бог ведае як карысталася, калі перайшла выключна на земляробчую працу, не вельмі ўдзячную як тут, так і ў іншых краях, яна ледзь-ледзь забяспечвае свае самыя сціплыя патрэбы. Добра раскрыў невысокі інтэлектуальны ўзровень засцянковай шляхты ўсімі паважаны і мілы майму сэрцу паэт А. С.

...Ведае шляхта, адкуль яна родам,
Ды раз не дае грошаў прадзедаў слава,
Іх цнотам вучыцца якая выгода?!

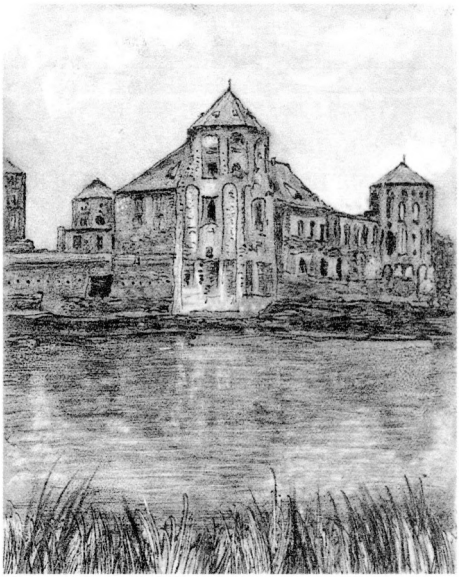
Глядзіць усё ж шляхта ў мінулага сховы
І знае, што продкі галілі галовы,
Насілі здаўна кунтушы ды чамары...
Што йшчэ? Білі туркаў, татараў.

Але цяпер пражыла век свайго актыўнага жыцця і забыла найбольш важную частку ўласнай гісторыі. Што ж ёй застаецца рабіць? Яшчэ болей драбнець ці адрадзіцца ў новай форме, знайшоўшы карысную працу, выбраўшы адну з многіх патрэбных грамадству прафесій, якія прапануе ўрад кожнаму, хто жадае працаваць? Земляробства, літаратура, гандаль, дзяржаўная служба — колькі ж тут трэба працаўнікоў, колькі ж працавітым рукам будзе і хлеба, і пашаны, і славы! Сціплыя, невялікія, ідылічныя засценкі, якія не даюць колькі патрэбна хлеба і не могуць забяспечыць усіх работай, няхай бы засталіся толькі як гняздо, дзе вырастаюць маладыя пакаленні, і як прытулак для старых пасля працоўнага жыцця, як захавальнікі сямейнай дабрачыннасці. Але маладым трэба ў свет! Абавязкова ў свет! Як было ў часы, калі шляхта жыла актыўным жыццём. Такая наша братэрская парада шляхце з засценкаў. І я буду маліцца, каб ёй на свеце заўсёды свяціла шчасце.

Няхай даруюць мне чытачы за такое адступленне пра нашу засцянковую шляхту. Едучы па пясчаных і аднастайных раўнінах, чалавек — хоча ён ці не хоча — мусіць пра што-небудзь думаць, а апісваючы падарожжа, і думкі свае павінен паведаць чытачу. Хто-небудзь можа пісаць усю кнігу з саміх уражанняў падарожжа — чаму ж мы не можам думкам сваім прысвяціць колькі старонак? Ці гэта для нас першыня? Ці адзін раз паэтычныя летуценні, салодкія і горкія, якія нам прыплывалі ў галаву і ў сэрца якраз у гэтых мясцінах, мы перадавалі нашым чытачам? Але пойдзем далей! Мінуўшы цяжкі для праезду масток пад засценкам Віскачы, «наталіўшы, як кажа Трэмбіцкі, смагу ў мілым раўчуку», рухаемся па пясчанай раўніне пакручастаю дарогай далей.

Мінаючы злева і справа ледзь бачныя здалёку два ці тры засценкі, дзе праводзяць сваё незайздроснае жыццё нашчадкі шляхты, што служыла некалі Радзівілам, падарожнік з прыемнасцю адчуе, як яго галаву акрывае лес гожых хвой, елак і ляшчын, а перад прытуплепымі аднастайнасцю вачыма паўстае новая карціна. Неўзабаве з лесу адкрываецца від на зарослую цяністымі вербамі грэблю, направа відаць гожая лугавіна пасярод лесу, налева — возера, а за ім маляўнічы ўзгорак, зарослы ядлоўцам,— там шляхецкая хата, млын на возеры і яшчэ дзве іншыя хаты. Гэта асада Міранка, якая сваёй назвай нагадвае, што мы ўжо недалёка ад Міра.

І праўда, выехаўшы з лесу, мінуўшы колькі гліністых узгоркаў, любуючыся весялейшымі краявідамі, бачым, як выплываюць з туману касцельныя і царкоўныя вежы мястэчка Мір, дах жыдоўскай школы і велічны сваімі руінамі замак Іллінічаў у вянку старых ліп і вязаў прылеглага да яго саду.

III

МІР

◆ Першыя ўражанні па ўездзе. ◆ Мірскі замак ◆

◆ Адступленне ад прадмета і колькі слоў аб архітэктуры ◆

◆ Першае гістарычнае ўпамінанне пра Мір у XIV стагоддзі ◆

◆ Перадача Міра Сеньку Гедыгалдовічу. ◆ Татарскія напады ◆

◆ Іллінічы. ◆ Апошні з Іллінічаў. ◆ Мір у руках Радзівілаў ◆

◆ Парафіяльны касцёл ◆

◆ Літаратурная спрэчка мірскага арганіста з панам Марцінам, бернардынскім фурманам, пра мірскія званы ◆

◆ Надпіс на плябаніі ◆

◆ Сённяшні выгляд і становішча мястэчка ◆

Вось дамкоў убогіх статак —
Дзе канец, там і пачатак,
Бо ў мястэчку тым на грудзе
Нават дзвесце хат не будзе.
Пэўна, холадна ў тых хатах,
Бо ад дыму тут падатак.
Два тут кляштары, храм Божы,
Дзве карчмы на раздарожжы,
Як і ўсюды, як звычайна...

Я. Ясінскі. Спрэчкі

З боку Жукавага Барка ўязджаеш у Мір, як у вёску: усе больш арыстакратычныя будынкі недзе пахаваліся, перад намі ж — вуліца мяшчанскіх дамоў і хлявоў, што нагадваюць вёску. Толькі карчма пры самым уездзе — гэтая пастка для сялян, што прыязджаюць у горад, і купкі бруднага і лянівага жыдоўства напамінаюць нам, што мы ў мястэчку. Вязнучы ў гразі, якой Мір славіцца сярод іншых тутэйшых гарадоў, потым патрэсваючыся па выкладзеным нячастымі камянямі бруку, які, мусіць, помніць яшчэ паганскія часы — такі мае варварскі выгляд, прыязджаем на рынак, рухаемся каля ранейшай базыльянскай, а цяпер грэчаскай царквы і паміж крам, змураваных у два рады, паглядных знадворку, але пустых усярэдзіне, уцякаючы ад чарады крыклівых жыдоў абодвух полаў, якія расхвальваюць свае рэдкія тавары, сунімаемся нарэшце перад старасвецкім мураваным касцёлам з мураванай таксама званіцай, толькі ўжо новай, у нейкім няпэўным архітэктурным стылі.

Калі паварочваем улева і едзем па вуліцы, што вядзе на Нясвіж, перад нашымі вачыма ўстае ва ўсёй велічы сваіх руінаў Мірскі замак, да якога ад касцёла будзе з тысячу крокаў. Спяшаемся паглядзець на прыгожы помнік дойлідства на пачатку XVI стагоддзя, узнесены над невялікім ручаём і абведзены валам, лёхам і ровам, рэшткі якіх яшчэ можна дзе-нідзе ўбачыць. Прыгожы гэта быў замак, шкада толькі, што ён не праславіўся якой-небудзь гістарычнай падзеяй. Брама ў форме паловы вала, над брамай і па кутах замка

пяць прыгожай архітэктуры вежаў з пашкоджанымі байніцамі, яшчэ мураваныя сцены — вось і ўсё, што засталося ад велічнага гмаху. Руіны з чырвонай цэглы прыгожа глядзяцца на зялёным фоне даўніх валоў і блізкага саду, а бацяны, што звілі на вежах свае гнёзды, вельмі добра аздабляюць тое, што засталося ад замка, якому, нягледзячы на моцныя яшчэ сцены, ужо ніколі, мабыць, не ўваскрэснуць.

Гэта, як бачым, гатычная пабудова; яшчэ ў ёй праглядваецца нешта феадальнае, часы Сярэднявечча, але відаць ужо ўплыў італьянскага густу, які ў XVI стагоддзі адбіўся ў нас на ўсіх творах мастацтва. Бо дойлідства, як і літаратура, добра адлюстроўвае думку кожнага народа і часу. Хачу развіць сваю думку. У грэкаў і рымлян, народаў рэспубліканскіх, якія на «ты» з багамі, святымі, і грамадскія пабудовы вызначаліся вялікімі памерамі, лагоднасцю формаў і велічнаю прастатою. Адбівалася тут не веліч багоў, у гонар якіх узносіліся святыні, а веліч здольнага да ўсяго народа, што прыходзіў сюды маліцца і спраўляць свае абрады. Язычнікі грэкі і рымляне прадугадвалі Бога, але паколькі жылі пры дзяржаўным ладзе, пры якім улада не была сканцэнтравана ў адных руках, то і рысы аднаго Бога — усёмагутнасць, звышдабрата і звышмудрасць — яны раздрабілі на лікі тысячы сваіх бажкоў, што паасобку не былі нічым іншым, як людзьмі найвысокай маральнай дасканаласці, рысы якіх у сваёй сукупнасці і складалі Бога (так, як senatus populusque romanus у сукупнасці складаў грамадскую ўладу Рыма), але ніводзін з іх паасобку не дасягаў найвышэйшай улады. Скараючыся зборнай сіле Бога, колішні язычнік адчуваў, што яго бажкі — толькі форма, у якую ён сам па сваім разуменні ўвасобіў некаторыя рысы Бога; таму з гэтымі багамі дазваляў сабе абыходзіцца як хацеў, а ў святынях, пабудаваных у іх гонар, не біў чалом, але адкрыта абмяркоўваў дзяржаўныя праб-

лемы, верачы, што найбольшая заслуга ў вачах багоў — гэта лепшыя грамадзянскія якасці. Святыні грэкаў і рымлян былі пабудовамі народнымі — шырокімі, адкрытымі, галасы ў іх адгукаліся рэхам; у іх адзначаліся мінулыя гады, консульствы, бітвы, у іх можна было ўбачыць творы папулярнага ў народзе разьбярства і атрыманы за бітвы з ворагам сцяг — славу айчыннага мастацтва і славу зброі. Архітэктура іх святынь сімвалізуе сабой чалавецтва, згуртаванае ў грамадзянскую супольнасць і ўзвышанае да ідэалу боства.

Асаблівасці народнага побыту ў сярэднія вякі, адрозненні ад побыту ранейшых часоў адбіліся на абліччы гатычнай архітэктуры. Божы свет, разарваны на тысячы дробных частак; закуты ў жалеза рыцар адваяваў сабе ўладу над часткай зямлі, назваўся з Божай ласкі ўдзельным панам, але, адчуваючы, што здабытае грубай сілай ён здолее ўтрымаць толькі тады, калі будзе пільны, узброены і хітры, а таму павінен быць строгім і ганарыстым, бо іначай не здолее дабіцца паслухмянасці васалаў. Дом яго — гэта замак на высокай скале, з вежамі, якія служаць для абароны і адначасова сімвалізуюць неабмежаваную моц магната-феадала, гмах як быццам кажа падданым, што няма ўлады іншай, як Бог і гаспадар замка, герб якога на высокай вежы сягае аж у неба. Феадальныя замкі звычайна завостранай формы, аздабленне ламаных кутоў нагадвае думнае і гнеўнае чало; кожная самая нявінная на выгляд аздоба мае абарончую мэту, як кожная ўсмешка хітрага чалавека, што прывык маскіраваць свае тайныя намеры; многа ў гэтых замках лёхаў, хованак, падкопаў, адсекаў для зняволеных і капліц, бо гэтак жа многа страшных тайнаў жыве ў сэрцы вяльможнага феадала. Вузкая брама — хаця б праз яе не ўціснулася помста ці здрада, малыя вокны — бо тут не любяць сонца, бо гэта вякі цямноты; непабеленыя, з каменю альбо цэглы муры — бо ў задачу гэтых замкаў не ўваходзіць прымаць любых сэрцу гасцей, а

бараніцца ад назойлівых, пужаць тых, хто можа праціснуцца з ліхімі намерамі.

Гмахі касцёлаў у сярэднія вякі маюць гэтакі ж гатычны характар. Манархі і папы імкнуцца ўмацаваць сваю ўладу і паказаць людзям, што яны — пасланнікі Бога. Бог — гэта не носьбіт міласэрнасці, не сын, які пайшоў на крыж за людзей, не дух, што прыйшоў асвяціць зямлю, як уяўляецца ўсім, а грозны ўладар, які на першы план ставіць справядлівасць, а не літасцівасць, які гатовы ў кожную хвіліну перуном пацвердзіць клятвы Ватыкана. Малітва да яго — гэта не просьба дзіцяці да бацькі, але голас зняволенага да свайго пана. І сапраўды, толькі так магло духавенства гаварыць з тагачасным грамадствам. Дзе матэрыяльная сіла стала над усімі ідэямі, дзе вялікія злачынствы патрабавалі вялікіх пакут, дзе толькі касцёл мог рэфармаваць грамадства; з магутнымі і беспакаранымі нельга было гаварыць іначай як мовай нязломнай сілы і божай справядлівасці. Вось тайна цёмных, вузкіх, высокіх, закратаваных жалезам касцельных і кляштарных сярэдневяковых муроў. Выгляд гатычных муроў з іх высокімі вежамі, што сягаюць аж у хмары, як бы хоча сказаць: з нябёс бяруць яго пасланнікі сваю грозную зямную сілу.

Па меры таго як друк і Рэфармацыя хісталі сярэдневяковы парадак, весялеў і стыль будаўніцтва. Муры пачалі закругляць, вокны павялічваць, брамы пашыраць, бо ўжо дабрачыннасць, асвета, гасціннасць, словам, лепшыя чалавечыя якасці замянялі ранейшае «права мацнейшага».

На месцы даўнейшай пакорнай і гарачай веры Рэфармацыя, тэалагічныя спрэчкі і заглыбленне ў Біблію адхілілі частку таямнічай заслоны, якая закрывала ў Сярэднявеччы ўсю хрысціянскую рэлігію. Пачалі са святатацкай цікавасцю, наколькі гэта было даступна, углядвацца ў аблічча боства, а калі заўважылі, што на гэтым святым абліччы болей спагады, чым гневу і грозьбаў, разняволеныя

дзеці зблізіліся з Айцом, а ў велічных, ясных, прыгожых і адкрытых святынях, што былі ўзнесены Богу, хацелі выказаць Яго веліч, звышмудрасць і дабрату, якая гарнула да Яго лона ўсю Адамаву дзятву. Гэта была прысяга не зняволеных, а вольных і разумных істот, якімі бачацца ўжо дзеці новых вякоў.

Такі стыль касцельнага будаўніцтва, які спярша пачаў праяўляцца ў Ватыкане, зрабіўся хутка ўсеагульным, так што нават езуіты, якія кінулі ўсе сілы, каб не дапусціць усяго гэтага і вярнуць назад Сярэднявечча, вымушаны былі прыстасавацца да духу часу і сваім касцёлам надаваць рысы добразычлівага, а не грознага боства.

Заняпад гвалтоўнай сілы і рост палітычнага значэння маралі адбіліся ў новым часе і на грамадзянскім будаўніцтве. Паглядзім толькі на нашы замкі XV і XVI стагоддзяў і на пазнейшыя — як палагоднеў іх гатычны стыль ад новых, менш суровых формаў, як вострыя куты ўступілі месца простым кутам, кругам і авалам, якія, надаючы будынкам харaство правільнасці, выклікаюць пашану, а не страх. Грамадства стала ўваходзіць у больш прыстойныя формы жыцця. Зменшылася сіла, знізіліся вежы і дахі замкаў, расшырыліся вузкія брамы, як верны знак той дыпламатычнай гасціннасці, якую кожны чакаў у гмаху магната. Са зменай умоў вайсковага мастацтва з вузкіх байніц былі зроблены шырэйшыя вокны, якія ўпускалі болей сонечных праменняў, бо арыстакрат баяўся, каб не падумалі, што ў цемнаце сноўе змову супроць грамадзянскіх свабод. Завалены таямнічыя лёхі, а ў падземных склепах, дзе некалі енчылі зняволеныя ахвяры самадурства і суровасці, пачалі хаваць бочкі з венгерскім і мёдам для прыёму братоў-шляхціцаў, без якіх не мелі сілы магнаты. Атынкаваны і пабелены муры, бо ўсякую дзікасць, якая яшчэ заставалася, трэба было старанна выганяць і ісці да людзей з прыветлівасцю, са свя-

точнасцю, з распасцёртымі рукамі і з той вясёлай усмешкай, што яднае людскія сэрцы.

Гэтакі выгляд муроў так званай новай эпохі як бы гаворыць: няхай братаецца слабасць з сілай у імя святла.

Ці пабудаваныя сёння гмахі нашых багацеяў — з нізкімі дахамі, як іх ганарыстая лагоднасць, з квацістымі садамі, як іх мова, з узятымі на замок брамамі, як іх сэрцы, з недаступнымі паркамі, як іх эгаізм, ці яны, гэтыя пабудовы, у якіх відаць столькі розных стыляў і эпох, правільна характарызуюць нашы часы? Які наогул характар нашай эпохі і нашага дойлідства? Пра гэта з адлегласці часу скажа нехта іншы. Ну, а мы вернемся да руінаў Мірскага замка.

Адразу можна заўважыць, што гэта пабудова сягае ў далёкую старажытнасць. У руінах няма тых вялізных камянёў, якія, напрыклад, мы бачым у сценах Навагрудскага, Лідскага, Медніцкага ці Крэўскага замкаў, дзівячыся з незвычайнай сілы людзей, якія так высока ўзносілі і змацоўвалі вапнай велізарныя валуны, што прымушалі верыць народнаму паданню пра нейкае племя волатаў, якое будавала гэтыя гмахі[1], ці, можа, дае прычыну паплакаць над дзікасцю вякоў, калі ваеннапалонны, прыраўняны да быдла, быў прыгнаны на работу, якая патрабавала нечалавечай сілы. Тут жа нічога гэтага няма: муры цагляныя, акуратныя, малюнак пабудовы чысты і поўны вытанчанага хараства, стыль гатычны, але змякчаны акруглымі і прамавугольнымі формамі — увесь замак прыгожы, з пераходнымі рысамі ад Сярэднявечча да новага часу.

[1] Наш просты люд пра многія замкі апавядае, што яны быццам бы пабудаваны волатамі альбо багамі. Прывяду тут паданне, якое чуў я ў ваколіцах Крэва, дзе знаходзіцца старалітоўскі замак, які помніць забойства Кейстута. Люд сцвярджае, што гэты замак муравалі адначасова з Медніцкім, за сем міль адсюль. А племя, якое будавала яго, было такое дужае, што майстры абодвух замкаў, пазычаючы адзін у аднаго мулярскі молат, перакідалі яго з Меднікаў да Крэва і наадварот.

Тут можа ўзнікнуць пытанне: з якой мэтай быў пабудаваны гэты прыгожы помнік дойлідства XVI стагоддзя? Быў спакойны час, будаваўся замак у глыбіні спакойнага краю, і цяжка дапусціць, што абарончыя мэты былі тут галоўныя, тым больш што сама раўнінная мясцовасць для абароны не вельмі прыдатная.

З другога боку, Юры Іллініч, што загадаў мураваць гэтыя сцены, быў не надта багаты магнат, і гэтакі магутны гмах не адпавядаў яго фартуне і значэнню. Дзеля чаго ж тады будаваў? Ды проста ганарыстаму Іллінічу ці яго апекуну Мікалаю Радзівілу Чорнаму хацелася, каб Іллініч займеў тытул валадара замка Святой Рымскай імперыі і пісаўся граф мірскі, а такі тытул прысвойвалі нямецкія імператары толькі ўладальнікам замкаў. [...] Такім чынам арыстакратычная пыхлівасць была краевугольным каменем гэтай пабудовы.

Але вернемся ў даўніну, зазірнём у першыя часы існавання Міра.

Сама назва мясцовасці гаворыць пра нейкі мір ці саюз, можа, паміж Літвой і Руссю, бо, як ужо згадвалася, недалёка адсюль была мяжа, што падзяляла два плямёны. Але калі, хто і з кім завязаў тут саюз? Хто заснаваў мястэчка ці асаду? Змрок стагоддзяў схаваў усе гэтыя падрабязнасці.

Першае ўпамінанне пра Мір мы сустракаем у рэляцыі пра інтрыгі крыжакоў у XIV стагоддзі, калі гэтыя ўзброеныя законнікі, пасварыўшы паміж сабой дзяцей Альгерда і Кейстута, мелі надзею скарыстаць заняпад Літвы для свайго палітычнага ўзвышэння.

У 1395 годзе крыжакі, якія падтрымлівалі Свідрыгайлу ў барацьбе з Вітаўтам, уварваліся на чале з вялікім магістрам Конрадам Юнгінгенам у Літву і за пятнаццаць дзён спустошылі наднёманскія ваколіцы, спалілі Драгічын, Наваградак, Мір і Ліду[1] і працягвалі свой рэйд далей, пакуль

[1] Гл.: Балінскі М. Гісторыя: У 3 т. Вільня, 1836. Т. 1. С. 154.

вясновае разводдзе, якое іх заспела пад Салаечнікамі, не прымусіла павярнуць назад.

Праз трыццаць дзевяць гадоў, у 1434 годзе, знаходзім яшчэ адну згадку пра Мір. На велікакняскім літоўскім троне, сагнаўшы з яго Свідрыгайлу, гады два сядзеў Жыгімонт Кейстутавіч. Перад гэтым паміж абодвума князямі вяліся варварскія бітвы, з прыцягненнем крыжакоў. Рыхтуючыся да рашучага ўдару па Свідрыгайлу, Жыгімонт адчуў патрэбу ў аб'яднанні моцных і верных сабе прыхільнікаў, для чаго пачаў раздаваць славутым ліцвінам землі і замкі — як тыя, што належалі ўсяму краю, так і тыя, што былі ў алады-яльным валоданні вялікіх князёў. У ліку адораных князем быў Сенька Гедыгалдовіч, якому дастаўся Мір з усімі землямі. Прыводзім тут дароўную паперу, якая да гэтага часу захавалася на лацінскай мове ў Нясвіжскім архіве: «In nomine Domini, Amen. Cum humana opera in se sunt labilia et a memoria hominum quae labilis est et caduca facilime evanescant; necesse est, ut literarum apicibus et fidelium testimonium perhenentur. Proinde nos Sigismundus, Dei gratia Magnus Dux Lithvaniae, Russiae etc. Ad cunctorum perhennent deducimus memoriam praesentium per tenorem quomodo pensatis et diligenter consideratis fidelibus servitiis quibus generosus Szyenko Gyedigołdowicz fidelis nobis sincere dilectus, Nostrae Serenitati fidelis extitit multimodo commendatus et in futurum aucto suae fidelitatis studio, per ejusdem ferventius et diligentius exhibendum, volentesque harum fidelium servitiorum et obsequiorum constantia hactenus continuata, condigno non fraudetur praemio, sed potius merito caeteris redeat in exemplum, praefato Syenko suisque heredibus ac legitimis successoribus hac infra scriptam Curiam, videlicet Mir cum omnibus ad ipsam a diu spectantibus. Item homines ut pate Demid cum suis germanis et filiis qui exivit de sua terra, per granicias in terram praedicta curiae dedimus, donavimus, contulimus, assignavimus, praesentibus-

que damus, donamus, conferimus, inscribimus et in perpetuum largimur, cum omnibus utilitibus, censibus redditibus introitibus et obventionibus ad praedictam Curiam, singullatim spectantibus Agris Silvis, Nemoribus, Campis Quercetis, Rubetis, Meruis, Gaiis, Borris, Pinetis, Melificiis et meliiss, tributariis equorum pabulatoribus, pratis, pascuis, collibus, vallibus, lacis vel lacubus, aquis, fluviis, fluminibus, stagnis, paludibus, piscinis, piscatoriis, Ripis, rivis... et eorum emolumentis et breviter cum omnibus et singulis usibus et proventibus quibuscunque nominibus generalibus, specialibus nominatur, vel valeant nominari, longe late ac circumferentialiter ut ab antiquo in ipsius singulis metis... bus et limittibus sunt, fuerant distincta et limittatae, cum omni jure et dominio prout antecessores Nostri ac ejus Szyenkonii pertenuit habuit et possedit, nihil penitus Juris aut Dominii nobis et nostris successoribus in eisdem reservantes, duntaxat servitia quae Nobis et Nostris successoribus, ab antiquo est restrictus, habendum tenendum et perpetuis temporibus possidendum, vendendum, commutandum, dandum, aligenandum, condonandum, et in usos suos beneplacitos, prout sibi suisque liberis legitimis, ac suae legitimae posterioritati et successoribus melius commodius et consultius expedire videbitur, convertendum. In cujus rei testimonium et robur firmitatis optinuere Sigillo Nostrae Majestatis suppendenti, praesentia in simul communiri. Actum et datum in Castro Nostro Troky majori, feria sexta infra octavas Corporis Christi, anno Domini millesimo quadragentesimo traecesimo quarto, Praesentibus Magnificis et Strenuis: Osticone Castellano Vilnensi, Petro alias Leluszch Palatino Trocensi, Petro Mongierdowicz terrae Lithvaniae Marschalco, Andrea Nyemirowicz, Nobili Nicolao Nostri Secretario, qui praesentiam habuit in Comissis, alisque quam pluribus testibus, fide dignis».— «У імя Бога амін. Паколькі людскія дзеі хутка мінаюцца і іх не можа ўтрымаць нядоўгая чалавечая памяць, то іх трэба

абавязкова замацаваць у пісьме. Пагэтаму мы, Жыгімонт, з Божай ласкі вялікі князь літоўскі, рускі і г. д., пісьмом гэтым даводзім да ведама ўсіх, што, добра ўзважыўшы многія заслугі вернага нам і мілага Сенькі Гедыгалдовіча і жадаючы, каб у будучым ён яшчэ лепей нёс сваю верную службу — не так дзеля ўзнагароды, як для прыкладу іншым — названаму Сеньку, а таксама яго дзецям і нашчадкам маёнтак Мір, з усім тым, што даўно яму належыць, разам з людзьмі, з Дзямідам і яго роднымі сынамі, тым Дзямідам, які праз мяжу перайшоў сюды са сваёй зямлі, мы аддалі, даравалі, запісалі і цяпер аддаём, даруем, замацоўваем, запісваем на будучае гэты маёнтак з усімі яго выгодамі, чыншамі, прыбыткамі, з палямі, лясамі, палянкамі, дубнякамі, зараснікамі, з гаямі, сасновымі барамі, з борцямі і пчалінымі пасекамі, з платнымі выпасамі для коней, з лугамі, пашамі, узгоркамі, далінамі, азёрамі, ставамі, рэкамі, затокамі, плытамі, сажалкамі, з правам лавіць рыбу на берагах, ручаямі... з дабротамі, — з усімі паасобнымі і валавымі здабыткамі і даходамі ўсялякага роду як цяперашніх назваў, так і тых, якія ім будуць давацца ў будучым, уздоўж, ушыр і навокал у даўнейшых межах... і межах папярэднікаў нашых і яго, Сенькі, якія ён сам меў, дадаючы нашы правы на ўладанні да правоў нашых нашчадкаў, не адносячы сюды толькі службу, якая здаўна нам абавязана падначальвацца. Правамоцны ён гэтыя памесці трымаць і на вечныя часы валодаць імі, можна прадаць іх, абмяняць, перадаць, аддаць у заклад, падараваць, менавіта рабіць з імі так, як яму і яго паўнапраўнаму патомству ці паўнапраўным далейшым наступнікам захочацца. Для пасведчання і трывалай моцы надання мы зацвярджаем пячаткай Нашай Вялікасці. Адбылося гэтае наданне ў нашым замку ў Троках большых у суботу, на восьмы дзень пасля свята Цела Божага, года тысяча чатырыста трыццаць чацвёртага ў прысутнасці радавітых і паважаных віленскага кашталяна Остыка, Пят-

ра альбо Лелюша, ваяводы трокскага, маршалка зямлі літоўскай Пятра Мангердовіча, Андрэя Неміровіча, нашага сакратара шляхетнага Мікалая, які прысутнічаў на камісіі, і многіх іншых сапраўдных сведкаў».

Ці крыжакі дашчэнту спалілі і знішчылі даўнейшы Мір, ці быў ён тады яшчэ невялічкай асадай, але мы бачым, што гэтая гучная прывілея, якая давала шырокае права на валоданне ўсім, што ўжо і перад тым належала Гедыгалдовічам,— відаць, яна давала толькі права на карчаванне лясоў і засяленне людзьмі гэтых земляў, але не давала гатовых тады ўладанняў. Мы чытаем тут згадку толькі пра маёнтак (curia), але не ўпамінаецца яшчэ там замак, ані словам не згадваецца горад, не называюцца ніякія ўгоддзі, а ўсё сялянскае насельніцтва складаецца толькі з нейкага Дзяміда і яго сям'і, Дзяміда, які Бог ведае адкуль заблудзіў сюды і які, нібы той Ной, памалу выгадаваў цэлае племя падданых. Праз семнаццаць гадоў гаспадарання Сямён Гедыгалдовіч, які стаў ужо віленскім кашталянам і намеснікам Казіміра Ягелончыка ў Смаленску, запісаў Мір у тым жа амаль складзе, што ў час яго набыцця, сваёй прыёмнай дачцэ Ганне Бутрымаўне, якая, паміраючы яшчэ ў дзяцінстве ў доме Забжазінскіх у Камені (міль за 8 ад Міра), перапісала свой набытак у пажыццёвае валоданне роднай цёткі — жонцы Сенькі — Мілохне Гедыгалдовічавай (1476), пасля ж яе смерці ўладанні былі перададзены сваяку — Юрыю Іллінічу. Так, у 1490 годзе ўладальнікамі Міра сталі Іллінічы. Юры Іллініч пачаў клапаціцца пра ўпарадкаванне і ўдасканаленне сваіх уладанняў, скуплівацъ прылеглыя вотчыны, а можа, і заснаваў горад, бо якраз тады тутэйшыя ваколіцы сталі здабычай татарскіх нажоў і агню.

Гісторыкі хоць і не называюць спустошаных татарамі ў 1505 годзе мясцін, але з іх прац выразна відаць, што яны маюць на ўвазе якраз тутэйшыя ваколіцы. Першы раз

татары прайшлі тут, калі кіраваліся на Наваградак, які абараняў ад іх са зброяй у руках наваградскі ваявода Альберт Гаштольд. На другі год, ідучы па сваіх леташніх слядах, яны рушылі далей за Наваградак — аж за Нёман, пад Ліду. А ці ж невядома, што азначалі татарскія пераходы па безабаронных ваколіцах. Прывядзём рэляцыю з Кромера пра другі іх напад на Літву: «Кароль (Аляксандр) дагараў у руках аднаго эмпірычнага лекара, а хутчэй ашуканца, які, будучы палякам, выдаваў сябе за грэка — ён, прызначыўшы каралю лазню, паценне, яшчэ больш гэтым яго аслабіў. Літоўскія ж паны, усчаўшы бясконцыя сваркі ў час цяжкай хваробы караля, клапаціліся толькі пра сябе, не думаючы пра Рэч Паспалітую. Татары ж, падбадзёраныя сваім першым паспяховым паходам, калі яны прыцягнулі дамоў шмат рабункаў, пасля кароткага адпачынку, падмацаваўшы свае сілы, у месяцы жніўні ізноў напалі на Літву. Размясціліся пад Клецкім замкам, недалёка ад вытокаў Нёмана, пакінулі там двух салтанаў (так называюць сыноў іх уладароў) з дзесяцітысячным войскам і разбегліся ў колькасці дваццаці тысяч чалавек спусташаць ваколіцы. Перад гэтым цяжкахворы кароль разам з жонкай і ўсім сваім рыштункам выехаў з Вільні ў Ліду, да замка, які знаходзіцца за 12 міль ад Вільні... Калі ён ужо быў у Лідзе, прыскакаў да яго ганец і паведаміў, што татарскія войскі адсюль на адлегласці толькі аднаго дзённага пераходу[1]. Гэтай вестцы не вельмі паверылі. Міхал Глінскі, які быў пры каралю, паслаў туды верны яму атрад адважных сербаў, што быў пад рукой, упэўнены, што яны разаб'юць ворага. Хутка атрад напаў на татарскую арду, але дзевяць з іх палеглі ў бітве, астатнія былі рассеяны. Нанізаныя на коп'і галовы забітых татары прынеслі свайму военачаль-

[1] Гэта якраз у ваколіцах Міра, які ляжыць паміж Лідай і Клецкам міль за 14 ад Ліды.

ніку. Прыбліжаныя вырашылі адправіць караля, непакоячыся пра яго бяспеку, хворага і здарожанага манарха на крытых насілках назад у Вільню. А Міхал Глінскі, які ведаў звычкі татар, з гетманам Станіславам Кішкам і літоўскай шляхтай, што, дачуўшыся пра набліжэнне арды, збеглася да караля, гатовая ісці з ім на ворага, выправіліся пад Клецк, каб ударыць па галоўным стане ворага раней, чым збяруцца асобныя групы, якія спусташалі ваколіцы...»[1]

Глінскі, як вядома, разбіў пад Клецкам татар і весткай пра гэтую перамогу асвятліў апошнія хвілі караля Аляксандра, які памірaў у Вільні. Але вернемся да Міра. Мы бачым, што ён стаяў на дарозе татарскіх набегаў, паміж Клецкам і Лідай, за сем міль ад галоўнага зборышча татар. Ахвярамі іх спусташэнняў, пра якія пішуць гісторыкі, былі якраз ваколіцы Нясвіжа, Міра, Карэлічаў, пунктаў занадта малазначных, каб іх называць па імені.

Татарскія спусташэнні, сваркі Забжазінскіх, Іллінічаў, Кішкаў, Глябовічаў і іншых літоўскіх магнатаў з гордым і магутным Міхалам Глінскім прывялі да таго, што Забжазінскі быў пазбаўлены ваяводскай пасады, а Крыштоф Іллініч трапіў у турму, і яшчэ жахлівы лёс Яна Забжазінскага, на якога Глінскі ўчыніў напад, замардаваў ва ўласным доме, — усё гэта, відаць, і заставіла Юрыя Іллініча пабудаваць у Міры крэпасць. Ці так гэта было ў сапраўднасці, ці падмурак замка пачаў закладваць Юры, ці сын яго — Шчаслівы Іллініч, ці ўнук Юры, — невядома, бо ў тагачасных дакументах мы не знаходзім згадак пра Мірскі замак.

Юры Іллініч (дзед) памёр каля 1520 года маршалкам літоўскім і старостам брэсцкім. Ён значна пашырыў пры

[1] Cromer M. De orig. et rebus gestis Polonorum. Colon. Agripinae, 1589. Liber XXX. P. 456. — Не маючы пад рукой перакладу Блажоўскага, прапаную свой пераклад.

жыцці свае ўладанні ў ваколіцах Міра, узяў спадчыну жонкі — Белую і Чарнаўчыцы, увесь гэты багаты набытак пакінуў сваім чатыром сынам. Шчаслівы, перажыўшы братоў, стаў уладальнікам амаль усёй бацькаўшчыны, у тым ліку і Міра[1].

Пра гэтага Шчаслівага Іллініча вядома толькі тое, што ён, гэтак жа, як і бацька, быў брэсцкім старостам і ажаніўся з Соф'яй Радзівіл, дачкой Яна Барадача, троцкага кашталяна, ад якой меў сына Юрыя. Памёр Шчаслівы Іллініч у 1540 годзе, а неўзабаве ў 1541 годзе памерла і яго жонка, пакінуўшы адзінага сына — Юрыя Іллініча, якога ўзялі пад сваю апеку яго багатыя сваякі — Радзівілы.

Апекуном юнага Юрыя стаў яго дзядзька Мікалай Радзівіл Чорны, віленскі ваявода і літоўскі канцлер, вядомы сваім багаццем, розумам і магутнасцю, а яшчэ сваяцтвам і прыязнымі сувязямі з Жыгімонтам Аўгустам і, нарэшце, клопатам пра пашырэнне пратэстанцтва ў Літве. Юры Іллініч

[1] Ю. І. Крашэўскі ў «Карцінах жыцця і падарожжа» і М. Балінскі ў «Старажытнай Польшчы» не прыйшлі да адзінай думкі наконт таго, ці ўваходзілі ва ўладанні Радзівілаў землі Белай на Падляшшы. Першы сцвярджае, што яны былі набыткам Кішкаў, другі — што Іллінічаў. Іх довады, якія апіраюцца на пазнейшыя акты, хоць і дакладныя, але ўсё ж супярэчлівыя. Каб убачыць ісціну, трэба вярнуцца на некалькі дзесяткаў гадоў назад і не блытаць двух Юрыяў Іллінічаў — дзеда з унукам. Карыстаючыся даўнімі дакументамі, мы можам высветліць, як усё было ў сапраўднасці. Юры Іванавіч Іллініч ад сваёй жонкі (родавае імя якой невядома) атрымаў уладанні Белую і Чарнаўчыцы, якія пасля яго смерці былі падзелены паміж двума сынамі Станіславам і Шчаслівым і дзвюма дочкамі — Ядзвігай, што была замужам за Абрамовічам, і Ганнай — жонкай Пятра Кішкі. Потым Ян Іллініч памёр, а Ядзвіга Абрамовічава перапрадала сваю вотчыну сястры, Бельшчына ж была падзелена на дзве часткі, адна дасталася Шчаслівому Іллінічу, а другая — Ганне Кішкавай. Сын Шчаслівага бяздзетны Юры, усынавіўшы князя Мікалая Крыштофа Радзівіла, зрабіў яго ўладальнікам сваёй вотчыны, уладанні ж Кішкаў яшчэ раней Мікалай Кішка і яго жонка з дому Хадкевічаў перапрадалі ў 1549 годзе Мікалаю Чорнаму. Адна палова Белай і Чарнаўчыц з прылеглымі землямі перайшла да Радзівілаў ад Іллінічаў, а другая — ад Кішкаў.

выхоўваўся, відаць, у Нясвіжы разам з малымі дзецьмі Альбрыхта, Станіслава, Юрыя і Мікалая Крыштофа яшчэ на прынцыпах каталіцкага касцёла, бо Мікалай Чорны каля 1550 года прыняў гельвецкае веравызнанне і схіляў да яго ўсю сваю сям'ю і дамашніх. Ёсць звесткі з 1542 года, што Мікалай Чорны выконваў, згодна з законам, абавязкі апекуна над малалетнім Іллінічам. Гэта быў магутны апякун: асабістая слава і знатнасць роду, багацце, арыстакратычная гордасць і дыпламатычныя здольнасці рабілі Мікалая Чорнага адной з найславутых постацяў сваёй эпохі. Значэнне яго ўзрасло з наданнем яму першых у Літве міністэрскіх пасадаў і асабліва пасля таго, калі былі выяўлены сваяцтва і прыязныя адносіны з домам манарха: Жыгімонт Аўгуст, сын Жыгімонта I, пасля смерці сваёй першай жонкі ў верасні 1547 года ажаніўся з Барбарай Радзівіл Гаштольдавай, дваюраднай сястрой Мікалая Радзівіла. Яшчэ калі гэты шлюбны саюз захоўваўся ў тайне, ужо быў адчувальны ўплыў Радзівіла на справы двара і дзяржавы. Праз месяцы два радзівілаўскі дом заззяў новымі найцудоўнейшымі ўпрыгожаннямі — гаспадары імкнуліся не адстаць у гэтым ад двара, з якім былі звязаны. А нагода была такая. Імператар Карл V пацвердзіў пасланніку Жыгімонта Аўгуста раней прысуджанае Радзівілам княскае званне, пашыраючы яго на ўладальнікаў вотчын дзвюх ліній Радзівілаў — ад Ганёндза і Мэдэлі да Алыкі, Нясвіжа, Бірж і Дубінак. Паважанаму ў імператарскім двары Мікалаю Чорнаму лёгка было знайсці свайму выхаванцу Юрыю Іллінічу выдатную пасаду на аўстрыйскай службе, бо нашы магнаты рэдка калі атрымлівалі сваё выхаванне і сваю рыцарскую вывучку на радзіме; ім хацелася перад усімі выхваляцца сваёй еўрапейскай адукацыяй, гучным тытулам, які да таго ж быў забаронены айчынным правам. Ды і чаму ж было не пазнаваць змоладу свет, калі дазвалялі сродкі? Чаму ж было не набываць уласнай працай замежныя званні, калі айчынныя даставаліся і так, без працы? Калі сын прывілеяванага

роду мог заўсёды быць упэўнены, што яму забяспечана і месца ў сенаце, і староства для падтрымання яго годнасці і гонару сярод шляхты? Малады Юры Іллініч, дзякуючы апецы Радзівіла і ўласным рыцарскім якасцям, выдатна праявіў сябе ў аўстрыйскім войску і атрымаў прыхільнасць Фердынанда II, рымскага караля, які за заслугі надаў яму 10 ліпеня 1555 года тытул графа Рымскай дзяржавы ў Міры — гэта ж яго каралеўскаапостальскай мосці нічога не каштавала. Тытул, згодна з польскім заканадаўствам, асновай якога была шляхецкая роўнасць, не даваў ніякіх дадатковых правоў, але надаваў магнату яшчэ большай велічы і важнасці. У дакуменце пра наданне гэтага тытула першы раз сустракаем мы згадку пра Мірскі замак: «Ipsius Arcem Mijr cum tota juris dictione omnibusque illius pertinentiis in comitatum ereximus, nec non ipsum Georgium Illinicz ipsius liberos haeredes et successores legitimos ex lumbis suis legitimo thoro procraeatos ac natos et nascinaturos tam masculos quam foemineas deinceps perpetuis futuris temporibus ad dictum comitatum Arcis Mijr in comites creavimus et nominavimus».— «Яго замак Мір і адміністрацыйную акругу з усёй маёмасцю мы ўзвышаем на ступень графства, гэтае званне надаём самому Юрыю Іллінічу, яго дзецям, спадчыннікам і законным наступнікам і іх дзецям абодвух полаў, якія ёсць і якія народзяцца, ад сённяшняга дня і ва ўсе будучыя часы называючы іх ад графства замка Мір графамі»[1].

Але не суджана было Іллінічу перадаць сваім нашчадкам уладанні, падвышаныя велічным званнем графства. Чалавек у самым росквіце сіл, па-мужчынску прыгожы і моцны, якім мы бачым яго на захаваным партрэце ў Нясвіжскім замку, адчуваў, аднак, што яму нядоўга засталося гасціць на зямлі. Невядома, ці слабое здароўе, ці нейкая таямніца ў жыцці былі прычынай таго, што, не беручы ні з

[1] Арыгінал гэтага дакумента знаходзіцца ў Нясвіжскім архіве.

кім шлюбу, заўчасна пачаў думаць аб смерці і перадачы сваёй маёмасці ў чужыя дастойныя рукі, бо ні нашчадкаў, ні блізкіх сваякоў у яго не было. Урэшце ў падзяку за апеку, якую ўзяў над ім Мікалай Радзівіл Чорны, Іллініч запісаў свае ўладанні ў спадчыну яго сыну Мікалаю Крыштофу Радзівілу, празванаму ў народзе Сіроткам,— юнаку хваравітаму, з рознымі заскокамі маладосці, якія яшчэ больш падрывалі яго здароўе. Калі Іллініч усынавіў Мікалая Крыштофа (1568), яму было гадоў дзевятнаццаць і ён быў ужо маршалкам літоўскім, а праз тры гады пасля смерці бацькі стаў на чале свайго сямейства як галава магутнага княскага роду Радзівілаў. Мікалай Крыштоф праславіўся як пілігрым у Ерусалім, як багаты, міласэрны і набожны пан, мудры міністр каралеўскай рады, пачынальнік нясвіжскага маярату, беражлівы гаспадар дому, заснавальнік многіх замкаў і касцёлаў у сваіх уладаннях, нарэшце, як роданачальнік шматлікіх радзівілаўскіх пакаленняў, вядомых у айчыннай гісторыі. Але калі яго ўсынавіў Іллініч, быў гэта, як ужо згадвалася, хваравіты юнак, да таго ж гуляка, ад якога мала чаго можна было чакаць у будучым, таму намнога большай пашаны заслугоўвае славуты сваімі дзеямі Іллініч, чым яго прыёмны сын. З вялікай цікавасцю сочым мы за гэтай постаццю, за чалавекам, які ў самым росквіце сіл з халоднай крывёю рыхтуецца да смерці, як шчодра ўзнагароджвае слуг, раздорваючы ім набыткі небагатай спадчыны[1], як робіць нашчадкам рэшты ўладанняў сына свайго апекуна,

[1] Усе распараджэнні Іллініча наконт надзялення маёмасцю слуг былі зроблены за год да яго смерці, г. зн. у 1568 годзе. Ён падараваў Цімафею Крышталоўскаму вёску Уніхава, Ярмолу Авядоўскаму — сем валок зямлі (надзел называўся Трэмбачоўскі, а пазней там узнікла вёска Агароднікі), Яну Абрамовічу — пяць валок зямлі і г. д. Спадчына Мікалая Крыштофа, якая дасталася ад Іллініча, у Міры і Белай не такая была і выдатная. Але апрача Іллінічавых уладанняў Радзівілы атрымалі яшчэ тытул мірскіх графаў.

намнога багацейшага за сябе, і хутка памірае, распыліўшы такім чынам усю сваю зямную маёмасць.

Неўзабаве пасля смерці Іллініча, а памёр ён у Брэсце ў 1569 годзе, Мікалай Крыштоф Радзівіл афіцыйна быў запісаны дзедзічам памесцяў Мір і Белая. Перадаваў гэтыя памесці наваградскі возны Грыгоры Тарасовіч, а прымаў ад імя Мікалая Крыштофа стары радзівілаўскі слуга і стары арыянін Альберт Кавячынскі, вядомая ў гісторыі Рэфармацыі ў Польшчы постаць як мецэнат Сымона Буднага, выдаўца славутай Нясвіжскай Бібліі, паслядоўніка гельвецкага веравызнання пры жыцці Мікалая Чорнага, але потым гарачага прыхільніка і распаўсюджвальніка ў Літве навукі Сацына. Ці доўга жыў яшчэ Кавячынскі, ці быў распарадчыкам радзівілаўскіх уладанняў і тады, калі малады яго пан вярнуўся ў лона каталіцкага касцёла, невядома.

З таго часу Мір увайшоў у склад уладанняў Радзівілаў нясвіжскай лініі. Калі апісвалі маярат, які Мікалай Крыштоф Радзівіл з братамі далучыў да сваіх уладанняў, Мір быў у ліку маёнткаў, што кіраваліся статутамі гэтага маярату, які ў 1589 годзе зацвердзіў сейм. На працягу вякоў Мір з замкам і графствам належаў наступным нясвіжскім ардынатам:

у 1549 — 1616 гг. — Мікалаю Крыштофу Радзівілу;

у 1616 — 1654 гг. — Аляксандру Людвіку, прыдворнаму маршалку;

у 1654 — 1680 гг. — Міхалу Казіміру, падканцлеру літоўскаму;

у 1680 — 1719 гг. — Каролю Станіславу, канцлеру літоўскаму;

у 1719 — 1762 гг. — Міхалу Казіміру, віленскаму ваяводу і гетману літоўскаму;

у 1762 — 1790 гг. — Каролю Станіславу, віленскаму ваяводу, які быў шырока вядомы пад імем Пане Каханку;

у 1790 — 1813 гг. — Дамініку, камергеру двара рускага імператара.

Пасля Мір належаў дачцэ Дамініка князёўне Стафаніі, а сёння ў выніку сямейных пагадненняў па лініі нясвіжскіх уладальнікаў маярату — мужу Стафаніі, князю Людвіку Саіну Вітгенштэйну Берлебургу.

Вось уся гісторыя Міра. Хоць ён і вельмі блізка ад галоўнай рэзідэнцыі гаспадароў уладанняў, але яны ніколі тут не жылі. Замак, што яшчэ ў 1792 годзе, як нам вядома, быў жылы, не маючы сродкаў абароны, не мог аказаць супраціўлення ані шведам у 1655 годзе, якіх прывёў сюды сваяк тагачаснага ўладальніка Міхала Казіміра здрадны сын Багуслаў Радзівіл, літоўскі канюшы, ані расіянам у час паўстання Касцюшкі. Праўда, ён быў сведкам перамог, але ніякай яго заслугі ў гэтым не было.

І ўсё ж такі шкада, што з гэтымі руінамі не звязана ніводнага гістарычнага ўспаміну, шкада, што яго імя не праславілі які-небудзь рыцар або якая-небудзь выдатная з'ява ці славутая бітва. Малы, але жвавы ручай, што непрыкметна вiецца за рэшткамі вала, паведаў бы нам пра тыя цікавыя дзеі, а бард ці натхнёны паданнем вандроўнік уночы падслухалі бы яго сказ і расказалі бы пра ўсё ў песнях:

Убачыў бы ў гэтых руінах
Чыесьці і цені, і лікі,
Пачуў бы там рыцараў клікі
Пад поўнач у крыках савіных.

Папраўдзе ж задумнаму воку
Не бачацца ў замку тым здані.
Абдзёртая вежа здалёку
Самотна і холадна гляне.

Аб ёй не раскажуць старыя,
Мінуўшчыны след час развеяў.
Мо хіба што сэрцам здалее
Дамроіць хто дзеі былыя...

Пакінем старыя разваліны і пойдзем паглядзець касцёл няпэўнага архітэктурнага стылю і мураваную трохпавярховую плябанію, якая калі не прыгажосцю, то, ва ўсякім разе, даўнасцю сваёй пабудовы заслугоўвае ўвагі.

Гэты прасторны касцёл, што доўгі час быў занядбаны, але цяпер у лепшым стане, быў пабудаваны на сродкі Мікалая Крыштофа Радзівіла. Ён у 1594 годзе заклаў першы камень у падмурак касцёла, а праз гадоў дзесяць, у 1604 годзе, калі касцельныя муры былі гатовыя, выдзеліў багатыя сродкі і для плябаніі. У 1605 годзе тагачасны адміністратар віленскага сабора, а пазней яго біскуп асвяціў ужо закончаную святыню. У ёй, наколькі вядома, нават і не веяла старажытнасцю, а рамонт інтэр'ера зусім сцёр некалькі характэрных адзнак мінуўшчыны. Усе карціны — новыя ці падноўленыя; ранейшых шкадаваць не трэба, бо яны былі вельмі кепскія, за выключэннем карціны бакавога алтара святога Яна Непамуцэна, сапраўды выдатнай, амаль не кранутай пазней пэндзлем. Да прадметаў, якія напамінаюць пра даўнейшы густ, трэба аднесці статую Хрыста ў вялікім алтары, абраз найсвятой Панны Марыі з пазалочаным металічным месяцам, срэбныя шаты на абразах гэтай жа Багародзіцы, святога Яна Непамуцэна і святога Антонія, а таксама калоны алтароў, драўляныя рамы з перавітым разьбяным лісцем і гэтакага ж стылю купель. Невядома, ці добра асвяжылі гэтыя старыя помнікі разьбы, пафарбаваўшы іх у белы і блакітны колеры. Мы хоць і любім усё старажытнае, запыленае, аддаючы перавагу нейкай звычайнай фарбе каменя, але павінны ўхваліць старанні сённяшняга плябана, дзякуючы якому інтэр'ер касцёла ў Міры стаў прывабным, чыстым, гэтым яшчэ больш настройвае душу на малітву. Да характэрных упрыгожанняў мірскага касцёла, якія мне давялося бачыць на працягу многіх гадоў, адносіліся вывешаныя каля алтара святога Антонія прынашэнні, пералітыя цяпер на алтарныя крыжы,— гэта былі ў вялікай

колькасці малыя сярэбраныя конікі. У Міры, мястэчку, дзе на год бывае шэсць конскіх кірмашоў, дзе амаль уся навакольная шляхта жыве на звязаных з імі спекуляцыях, дзе некалі была цыганская сталіца, а сёння ў час кірмашоў сапраўднае зборышча прыбылых здалёку жыдоў,— можа, ні адзін шляхціц, п'ючы дзе-небудзь у карчме разам з панам-сябрам[1] барыш[2], нават не здагадваецца, што спрытны злодзей ужо недзе далёка скача на ягоным каняку, які быў, здаецца, незаўважна пастаўлены на дварэ. Дазнаўшыся пра страту, ён ішоў маліцца да святога Антонія, патрона згубленых рэчаў, а потым, знайшоўшы страчанае, са слязамі на вачах падвешваў каля ног таго патрона срэбнае simulacrum свайго гнядога ці каштанкі. А якія добрыя думкі выклікае від гэтых прынашэнняў! Што тут слёз, што тут скаргаў! Бо гэтая ж каштанка — можа, уся маёмасць, прадмет усіх турбот, мрояў і надзей беднага засцянковага шляхціца. Якія тут сямейныя сцэны, колькі ўрачыстых клятваў віноўніка, што болей на гарэлку ён і не гляне, а колькі радасці, калі неяк зусім неспадзявана знойдзецца страчанае, радасці чыстай і прававерная, бо тут уцеха пасля роспачы прыпісвалася толькі Богу і святому патрону, сіле веры і пакорлівай малітвы.

Званіца, якая служыць адначасова брамай да касцёла, была змуравана ў першыя гады гэтага стагоддзя ў вольным гатычным стылі. У яе невялікай вежы месціцца галоўны звон, названы Каролем, а ў аркадах тры іншыя, хоць і меншыя, але з гарманічным гукам званы.

Хто ж не ведае «Мемуараў манаха», якія займаюць цэнтральнае месца ў выданых «Літоўскіх карцінах» Ігнацыя Ходзькі? Хто не запомніў у іх рэляцыі бернардынскага фур-

[1] Сябар (*ням.* Kundmann) — чалавек, з якім ідзе гандаль.

[2] Барыш — замочка торгу, у іншых месцах гэтую неабходную кірмашовую цырымонію называюць «магарыч» ці «літкуп».

мана Марціна пра мірскія званы, рэляцыі, якая дала Антонію Залескаму штуршок да стварэння прыгожай замалёўкі ў «Віленскім альбоме» пра тое, як пачцівы манах...

.....быў якраз пад Мірам,
Ступаў дарогай бітаю, са жвірам,
Яго гняды, а побач на кабылцы сівай
Патрэсваўся Марцін і пугай жыва
Паказваў на мястэчка — Лаўрыновіч слухаў
Пра мірскі звон і бернардынку нюхаў[1].

Але ніяк не зменшыцца вартасць «Мемуараў манаха», калі, апіраючыся на дакладныя мясцовыя даследаванні, асмелімся аспрэчыць эрудыцыю пана Марціна і скажам, што мірскі звон, празваны Каролем, адліты быў задоўга да нараджэння князя Кароля Пане Каханку, і калі ён вярнуўся з-за мяжы (1768), не магло быць гаворкі пра мірскі звон як толькі што адліты. Што ў часе вяртання Радзівіла дадому мірскі «Кароль» ужо 52 гады склікаў на імшу прававерных насуперак сцверджанню пачцівага бернардынскага фурмана Марціна ў «Мемуарах...», тут можна даверыцца не менш аўтарытэтнаму сведчанню. Мірскі арганіст на нашу вялікую просьбу ласкава згадзіўся ўслужыць нам і дабрацца па лесвіцы аж да званіцы і, чытаючы па складах вылітыя на вялікім звоне літары, запісаў іх для нас у тым жа парадку: «Corolus Stanislaus Radziwiłł. D. G. Dux in Ołyka, Nieswież, Birże, Dubinski, Słuck, Kopyl et Kleck S. R. J. Princeps. Comes in Szydłowiec, Mir, Kroże et Biała, supremus Cancellarius M. D. L. Braclaviensis, Premislensis. Człuchoviensis, Camenecensis, Krzyszoviensis, Niżynensis, Ostrensis perpetuus gubernator. Anno domini 1710. Die 14 Julii». Ніжэй: «Fudit me Ambrosius Joannes Patt», а яшчэ ніжэй: «S. Michael, S. Carolus,

[1] Гэта ўрывак з паэтычнага ліста да мяне пана Міхала Канткоўскага, аўтара гутарак Амбражэвіча.

Stanislaus» — імёны святых, якія былі наданы, паводле звычаю касцёла, звону.

Выходзіць, што фундатарам мірскага «Кароля» быў у сапраўднасці Кароль Радзівіл, толькі не Пане Каханку, а яго дзед Кароль Станіслаў, падканцлер літоўскі (памёр у 1711-м). Другі, меншы, звон таго ж самага фундатара Кароля пазначаны той жа датай і імем майстра Пата. Але за год перад гэтым убогі шляхціц пан Мацей Самуэлёвіч са сваёй жонкай даў добры прыклад князю падканцлеру, заказаўшы ў таго ж Пата іншы звон для мірскага касцёла. Тое, што Пане Каханку не ўзбагачаў тую званіцу ніякімі скарбамі, цалкам пацвярджае сваімі довадамі мірскі арганіст, абвяргаючы расказы пана Марціна. Хто ведае, калі б не лясы, што цягнуцца паўз дарогу з Міра да Нясвіжа, калі б не нізкае падвешванне «Кароля», можа, гучнае яго рэха дасягала б і муроў радзівілаўскай сталіцы.

Ва ўсякім разе, мы за дзве мілі чулі не раз, як мірскі звон склікаў вернікаў на імшу альбо вячэрню.

Прасторная, мураваная, на тры паверхі плябанія, якая цяпер менш як напалову жылая, была заснавана на пачатку XVII стагоддзя на сродкі першага ў Міры плябана Каспара Лянгшэвіча, відаць, з немалой дапамогай князя Мікалая Крыштофа Радзівіла — над брамай на вуліцы на каменнай пліце выбіта назва заснавальніка і год узвядзення пабудовы (які мы не занатавалі). Вось гэты надпіс на лацінскай мове: «Sic vos non vobis. Annuante Principe ac Domino meo Nicol. Christop Radzivill, hanc mihi condo domum, tibi successor bone donum, si bona sume bonam si mala conda novam. Casper Langszewicz curatus in Mir». І вось яго пераклад: «Гэта вы не для сябе (працуеце)[1]. З дазволу князя і майго пана Мікалая Крыштофа Радзівіла гэты дом я будую для сябе, але і табе, добры наступнік, завяшчаю гэты дар: калі

[1] Вергілій.

спадабаецца — з удзячнасцю прымі яго, калі не — пабудуй новы»[1].

Мураваная грэка-расійская царква, пры якой быў даўней кляштар базыльянаў, мураваныя крамы пасярод рынку, драўляная аптэка, а таксама паштовая станцыя, гэты нерв, які мяне гадоў восем звязваў з далёкім светам, — вось найбольш важныя цяпер пункты мястэчка, што складаецца з трох ці чатырох сотняў драўляных дамкоў — жыдоўскіх, хрысціянскіх і татарскіх. Жыды, як звычайна, — найбольш рухавая і найбольш шумная частка местачкоўцаў, якая да таго ж часцей за ўсіх трапляе на вока. Некалькі гадоў назад тутэйшыя крамы былі поўныя добрых баваўняных ды шаўковых вырабаў, палатна, футраў і ўсякай драбязы. У гэтых адносінах Мір меў шырокую вядомасць. Калі пра паненку, што збіралася хутка выходзіць замуж, казалі: «Паехала ўжо ў Мір», то гэта азначала, што яна пачынае рыхтаваць сабе пасаг.

У часы майго маленства сэнс той фразы нават у досыць далёкіх адсюль мясцінах быў добра знаёмы. Сёння гандаль тут амаль поўнасцю заняпаў, але ў жыдоў засталося ў звычаі гурмой абступаць усіх, хто праязджае па вуліцы ці спыняецца каля карчмы, і наперабой расхвальваць сваю якуюнебудзь прызначаную на продаж драбязу. Кожная большменш прыстойная павозка прыцягвае да сябе цэлую хмару гаманлівага і сварлівага жыдоўства. Некалькі самых значных таварных складоў месцяцца не ў крамах, а па дамах заможных жыдоў, але і іх эмісары ходзяць па вуліцах, за-

[1] Яшчэ адзін афарызм з мінулага стагоддзя, знойдзены ў мірскай плябаніі, гэта лацінскі надпіс на дзвярах верхняга, цяпер нежылога паверха:

«Ostiam cur claudis, dum vocem pauperis audires,
Fac quod Christus amat, dum pauper in ostium clamat».

Гэта значыць:

«Нашто дзверы замыкаеш, пачуўшы голас убогага;
Рабі тое, што Хрыстос робіць, калі жабрак у дзверы стукае».

вабліваючы да сябе любога прыезджага,— чаго толькі ні вярзуць яму, каб зганьбіць тавары сваіх канкурэнтаў. Пацяшацца з усяго гэтага ці абурацца — тут ужо будзе залежаць ад настрою прыезджага.

Тутэйшыя мяшчане ніколі не былі абдораны магдэбургскімі правамі, яны карысталіся толькі прывілеяй Мікалая Крыштофа Радзівіла (1579), што ж да пытанняў, звязаных з маёмасцю і ўзаемным наймам, з перадачай і перазапісваннем выдзеленай памешчыкам зямлі, то яны вырашаюцца са згоды гэтага памешчыка. Апрача земляробства мяшчане займаюцца ганчарствам, ткацтвам, шавецкім рамяством, але ўсё гэта робіцца звычайна на вельмі нізкім узроўні. Наогул і побыт мяшчан-хрысціян вельмі кепскі, прычына чаго, як і ўсюды,— адсутнасць асветы, суседства жыдоў. У гэтым месцы можна б было пагаварыць пра абавязкі памешчыка, духавенства, пра добрыя прыклады вярхоў... але ж я не пішу кнігу пра абавязкі, а занатоўваю толькі тое, што ёсць, не маючы намеру павучаць, як павінна быць.

Жыве ў Міры некалькі дзесяткаў татарскіх сем'яў. Татары маюць тут свайго Молну і малую, прыцененую дрэвамі мячэць. Хто і калі іх тут пасяліў, яны не помняць. Можа, Вітаўт, а можа, яны засталіся тут пасля клецкага разгрому — не хачу фантазіраваць.

У мяне ў руках не было на гэты конт ніякіх пісьмовых дакументаў, а вусныя роспыты таксама нічога мне не далі[1]. Татары займаюцца вырабам шкур, агародніцтвам, якое вядуць адмыслова, і фурманствам. Увогуле гэта працавіты і

[1] Нататка, што далі нам з Галоўнага кіраўніцтва маёнткамі князя Людвіка Вітгенштэйна, запэўнівае, што ў Актах адміністрацыйных няма і следу якой-небудзь прывілеі мірскім татарам, што «ў нешматлікіх просьбах пра атрыманне дрэва для гарбарні (зрэшты, яны больш нічога не прасілі і ніколі ні на што не скардзіліся) не спасылаюцца ні на якія прывілеі, а толькі на старыя звычаі». Даўнейшыя інвентары таксама не згадваюць аб прывілеях служылых татар.

цвярозы люд, хаця, дзякуючы рэстрыкцыям (а дзе іх няма?), што дазваляюць піць гарэлку замест забароненага віна, якое, зрэшты, беднаму люду няма за што купляць, правілы цвярозасці тут не без выключэння. Здаралася яшчэ ў іх абліччах напаткаць тып чыста азіяцкі, але на многіх тварах, асабліва жаночых, відаць ужо ўплыў паўночнага сонца, што сцерла іх родавыя рысы, наблізіўшы да мясцовага тыпу.

Можна б было сказаць колькі слоў і пра цыганоў, якія жылі тут некалі і мелі нават свайго «караля», што ў добрыя для цыган часы ўчыняў парады на вуліцах Міра, ехаў у акружэнні коннага цыганскага эскорту, узброенага канчукамі, — але сёння няма тут нават і следу гэтага племені. Уплыў цыганства застаўся толькі ў традыцыях, дух яго чуецца яшчэ хіба на конскіх кірмашах, якіх і цяпер бывае шэсць на год. Кірмашы, цыганы, гандаль футрамі і іншымі замежнымі таварамі — усё тое, што надавала калісьці гораду асаблівы характар, цяпер канчаткова знікае. Старое мінулася, а новае жыццё з адпаведнымі часу ўмовамі яшчэ не пачалося.

Такая доля ўсіх нашых шматлікіх гарадоў і мястэчак.

IV

◆ Куды паехаць далей? ◆

◆ Тракт да Нясвіжа. ◆ Нашы дарогі і корчмы ◆

◆ Мары і рэчаіснасць ◆

◆ Прыклад добрай гаспадаркі. ◆ Маёнткі, вёскі, лясы ◆

◆ Уезд у Нясвіж ◆

Пра жыцця ўсе праявы расказ пачынаю —
Што падумаеш ты, я зусім не зважаю.

Ян Каханоўскі

З ахвотай падарожнічаць, з блакнотам для запісу ўражанняў стаю я на рынку ў Міры, нібы той дзед-жабрак на

ростанях: мэта не акрэслена, свет шырокі — да якой жа вёскі ці горада пусціцца падарожніку? Пытанне гэтае цяжкае ў любой жыццёвай сітуацыі. Тут жа яго таксама нялёгка вырашыць: прыемныя сустрэчы чакаюцца ў адным месцы, але ці не страціш што-небудзь яшчэ больш прыемнае ў іншым? Калі б мы паехалі прама, па вуліцы Жухавіцкай, я паказаў бы вам узгорак, на якім на схіле мінулага стагоддзя адбылася нейкая бітва. Далей напаткалі б мы гожую Паланечку — уладанне князя Канстанціна Радзівіла, дзе ўбачылі б цудоўны сад, прыгожы і цікавы ў многіх адносінах палац і, сустрэўшыся з гаспадаром, упэўніліся б у радзівілаўскай знакамітасці і гасціннасці. Пасля б мы агледзелі ў мястэчку Ішкальдзь стары, вельмі стары, бо, несумненна, перароблены з язычніцкай святыні, парафіяльны касцёл, які ў XVI стагоддзі быў арыянскім саборам. Словам, была б у нас цікавая і прыемная вандроўка. Але зноў жа як адмовіцца ад наведання вядомага выдатнымі помнікамі Навагрудка, сталіцы Міндоўга, месца нараджэння аднаго з выдатнейшых нашых паэтаў! Як адмовіцца ад наведання Любчы, дзе ў глыбокай старажытнасці быў сабор, дзе ў язычніцкай Літве часоў Міндоўга высока ўзнёс біскупскую годнасць Віт Дамінікан, пра якога мы не шмат ведаем, Любчы, дзе друкарні Пятра Бляста Кміты і Яна Лянге выдалі ў XVI—XVII стагоддзях столькі важных для вывучэння гісторыі Рэфармацыі ў Літве, такіх сягоння рэдкіх твораў, дзе яшчэ засталіся руіны радзівілаўскага замка, Любчы, якая, урэшце, у нашы дні сваю старую славу падтрымлівае хіба што вытворчасцю брудноватага колерам, але, праўда, вельмі адметнага і славутага любчанскага лаку, калі верыць крамнікам, што разносяць яго па маёнтках? Гэтулькі важных прычын, вядома, не маглі б не схіліць нас скіраваць да Навагрудка, калі б не Нясвіж, да якога адсюль нейкіх усяго чатыры мілі, Нясвіж, славуты не менш за Любчу ў гісторыі Рэфарма-

цыі і літоўскага друкарства, Нясвіж, які быў сталіцай вядомага князя Кароля Радзівіла, дзе яшчэ стаіць яго замак і захоўваецца яго архіў, а таксама многа легендаў пра яго і нават ягоны прах, Нясвіж, да якога вядзе выдатная дарога і куды трапіць можна да змяркання.

Але косць кінута: едзем у Нясвіж. Дарога туды бітая, прамая і, як даводзяць матэматыкі (а за справядлівасць сваіх слоў хай самі адказваюць), павінна быць самая кароткая.

Яшчэ раз пад'язджаем мы да замка, каля якога разыходзяцца два тракты — адзін, той, што злева, каля старажытнага саду, вядзе на мястэчка Свержань, другі, правы, — на Нясвіж. Кіруемся направа. Пераязджаем мосцік і, з ахвотай кінуўшы позірк на Мірскі замак і скамандаваўшы: «Едзьма, фурман», пачынаем, паводле старасвецкага звычаю, наша падарожжа звыклым псалмам падарожнікаў: «Хто аддасць сябе ў апеку Пану свайму!»

Зямля гарбаціцца невысокімі пясчанымі ўзгоркамі. Па баках тракту — бярозы, а за дарогай высяцца сасновыя гайкі і кусцяцца досыць буйныя хмызнякі — прыкмета някепскай зямлі. Збажына — сярэдняй ураджайнасці, краявід — не шырокі, нічым асаблівым не вылучаецца, дарога крыху пясчаная, але ў цэлым — выдатная. Нічога незвычайнага тут не ўбачыш.

Для эфекту можна б было, як звычайна робяць падарожнікі, распісаць які-небудзь дарожны выпадак альбо ў яркіх фарбах размаляваць краявіды — чытач, можа, паверыў бы гэтаму, але калі адкрыецца падман, ці ж не сорамна будзе і ці паверацъ табе пасля такога? Кажуць, праўда — як тая аліва ў вадзе: заўсёды наверх выплыве. Напрыклад, у гэтых самых мясцінах, па якіх мы едзем, мы можам праз дзвесце гадоў абвінаваціць у хлусні шаноўнага Сымона Старавольскага, які напісаў нямала разумных і праўдзівых кніг, які так мудра і прыгожа адказаў шведскаму каралю, калі (ці памятаеце, чытачы?) той

самаўпэўнены швед, робячы абход трунаў польскіх каралёў, прарочыў, што Ян Казімір не вернецца болей у Польшчу. Дык вось ксёндз Сымон Старавольскі, чалавек у цэлым паважны, перасаліў праўду, апавядаючы ў адным цікавым творы пра Мікалая Крыштофа Радзівіла і тутэйшую ваколіцу. Расхвальваючы перад каралём Радзівіла, ён даводзіў, што Радзівіл пабудаваў у Міры мураваную ратушу, а навакольныя вёскі акружыў садамі і ставамі, напракладваў прамых дарог, абсадзіўшы іх з абодвух бакоў пладовымі дрэвамі, у цэнтры Літвы стварыў сапраўдную Аўзонскую даліну. Адна няпраўда шаноўнага гісторыка — перад нашымі вачамі, а тры іншыя няпраўды адчуваем інстынктыўна. Пра мураваную ратушу ў Міры ніхто, колькі жыве, не чуў. Зрэшты, дзеля чаго была патрэбна ратуша там, дзе жыхары не мелі магдэбургскіх правоў? Што ж да фруктовых дрэў, прамых дарог і ставаў, то даволі паглядзець на мясцовасць, каб засумнявацца ў гэтым. Тутэйшыя дарогі, як і ўсе людскія дарогі, зусім не прамыя, яны ўюцца самым фантастычным чынам, мінаючы то ўзгорак, то балота, то пясок, то проста камяні ў полі — бо лепей аб'ехаць камень, чым адкінуць яго з дарогі, тым болей што гэта ўжо работа для ўсіх, а хто ж яе ўзнагародзіць? Выкапаных ставаў не відаць і следу — зрэшты, яны маглі і засыпацца. Фруктовых дрэў не толькі на дарогах, але і на вёсках вельмі мала. Хоць дрэва мае ўласцівасць адраджацца ў новыя часы, мы не сустракалі ні разу якой-небудзь прапраўнучкі старой яблыні ці ігрушы, пасаджанай па загаду Радзівіла. Тутэйшая зямля занадта неўрадлівая для гэтага, а Мікалай Крыштоф, які тады скупліваў і акругляў свае ўладанні пад Мірам, не меў яшчэ часу заняцца іх гаспадарчым упарадкаваннем. Добраўпарадкаваць дарогі і масты — вялікая раскоша, і да яе нашы продкі не дайшлі, як і мы сёння, іх нашчадкі. Славуты польскі паэт Ян Каханоўскі,

дарэчы, сучаснік Мікалая Крыштофа, так пакеплівае з гэтай нямчызны (сатыр):

Аб прусах казаць вам не трэба, бо самі
Штогод плывяце вы да Гданьска плытамі
І бачыце бляск стройных замкаў, паселішч,
Як струны — дарогі, мастоў гожых веліч.
Без грошай такое зрабіць немагчыма:
Там гаспадары скрозь былі — вось прычына.
А сёння што сталася?

Але, загаварыўшыся пра дарогі, не збочыць бы дзе на якую іншую дарогу, тым больш што едзем мы па роўным і гладкім гасцінцы — такім яго зрабіла не людская праца, а сама прырода: так сабе, выпадкова кінула паміж Мірам і Нясвіжам сухі і не вельмі ўзгорысты грунт, а людзі гэтак жа выпадкова праклалі тут дарогу, абсадзілі яе бярозай і асінай, якія цяпер унь як разрасліся. Так выпадкова атрымалася добрая дарога.

Праз мілю паказалася вёска Семакова, якая, нібы вялікі воз, ад'ехала ад дарогі ў поле. Галава яе — карчма — свеціць падарожнаму двума прагнымі вокамі пабітых шыбаў і зіяе, як пашчай, адчыненымі варотамі свайго гумна, а тулава і хвост вёскі віюцца па ўзгорках далей аж да лесу. Вёска гэтая, якая знешне нічым асаблівым не вылучаецца ад іншых нашых вёсак, вядомая тым, што ў ёй жыве аж некалькі выдатных сталяроў, вырабы якіх маглі б аздобіць самы раскошны і вытанчаны салон. Гэтыя сталяры — сяляне, трохі вальнейшыя ад іншых, бо вызвалены ад панщчыны як вартаўнікі далёкіх занёманскіх лясоў. Чаму ж, папытаецеся вы, надумалі сяляне навучыцца такому непапулярнаму рамяству ў гэтай бязлеснай ваколіцы, далёкай ад горада, які мог бы купляць тыя вырабы? Адказ тут вельмі просты: так захацелася памешчыку, які падабраў некалі вясковых мужыкоў, паслаў іх у горад, дзе ім далі ў

рукі па гэблі і загадалі — самім на славу, а двару на карысць — вывучыцца гэтаму рамяству.

Далей паабапал дарогі пайшоў прыгожы яловы лес, у якім адну за адной убачылі мы аж тры карчмы з маляўніча заквітнелымі саламянымі стрэхамі і напалову развалены-мі сценамі. Ох, і гожы ж гэта прадмет у нашым пейзажы! Але чаму ж аздабляем мы нашы найцудоўныя краявіды толькі такім спосабам? Ці ж не больш прыгожа на фоне цёмна-зялёнага лесу выглядалі б касцельная вежа, франтон сельскай школы, домік лесніка альбо сапраўдны заезны дом з усімі выгодамі для падарожнікаў, з кухняй, дзе чуецца пах дымку, з гасцінным святлом вокан, з аздабленнем, якое само запрашала б падарожнага адпачыць. А як бы выдатна ўпрыгожыўся б наш краявід, калі б пры касцельчыку стаяў сівы ксёндз-плябан з малітоўнай кнігай, прыхінуўшыся да якога-небудзь надмагільнага помніка, а перад гэтым помнікам укленчыла б заплаканая жанчына (ці дзіцё) — святар суцяшае яе, паказвае на неба, і на яе твары відаць нябеснае суцяшэнне. Альбо каб мы ўбачылі з дарогі школьны падворак, са званком, са свавольнымі вясковымі хлапчукамі, з таўставатым настаўнікам, чало якога сведчыць аб вялікіх ведах, някепскай думцы пра сябе і добрым сэрцы, так што нават у тым выпадку, калі б ён павесіў сабе каля пояса класічны боцькаўскі бізун, то і гэты аксесуар улады не змог бы знізіць добрага ўражання ад пачцівага сельскага ментара. Якраз такія карцінкі хацелася б бачыць у нашых мастакоў-пейзажыстаў, але што ж рабіць, калі няма з чаго іх маляваць. Дзе знайсці ў нас сельскую школу адметнай архітэктуры альбо добры заезны двор, дзе ўзяць такіх настаўнікаў, сельскіх ксяндзоў з кніжкай, што нясе слова суцяшэння для абяздоленых? Дзе знайсці хоць бы адзін прыклад добрага гаспадара заезнага двара? Усё гэта кніжныя ідэалы, якіх не відаць у жыцці. Заезны двор і жыды, вясковы хлопец, што

пасе скаціну, парафіяльны святар і прэферансавы столік — вось найбольш тыповыя кампазіцыі; разваленая карчма, каля якой тоўпяцца шумныя п'янаватыя вяскоўцы і звоняць зубамі няўдалыя іх клячы, што слухаюць рыторыкі,— вось яшчэ вельмі характэрная мясцовая карціна. Дзіўна, што не натхніць яна ні пэндзля мастака, ні пяра якога-небудзь літоўскага Вальтэра Скота. Бо гэта ж праўда, што прыгожае мастацтва ў нас таксама на вельмі нізкім узроўні.

Па выездзе з лесу перад вачамі адкрываюцца прыгожыя разлогі палёў, шмат больш ураджайных. Направа, ненамнога вузейшая, чым паштовы гасцінец, бярозавая алея вядзе да мураванага маёнтка, што велічна выглядвае з зялёнага вянка саду. Побач з памешчыцкім дваром відаць акуратна збудаваная вёска, кожная хата ў ёй абсаджана таполямі, высяцца там і сям ветракі, што змяняюць вадзяныя млыны, бо тут няма ніякай ракі. Нібы дываны, квітнеюць добра дагледжаныя палі канюшыны. Пры дарозе добры заезны двор. Усюды тут адчуваецца заможная і гаспадарлівая рука — а гэта сведчыць аб большым прагрэсе краю. Тут — Гарадзея, уладанне палкоўніка Брахоцкага, сапраўдны аазіс у гэтым баку. Шкада толькі, што гэты двор і гэтая акуратная вёска адбегліся ад дарогі і іх нельга добра разгледзець: можа, тыя, хто іх убачыў бы, шмат чаму навучыліся б. Мы, зазірнуўшы ў людскія вочы, і з аднаго позірку селяніна дазналіся б пра многае: напрыклад, колькі прыбытку ад гарэлкі прыносяць гэтыя ўладанні, ці нельга б было знайсці тут тып сельскага настаўніка для мясцовай карціны і г. д. Толькі здалёку кінуўшы вокам на прыгожыя ўладанні, мы шлём да неба просьбу, каб у тутэйшым краі паболей з'явілася такіх ваколіц.

І чаму ж не спадзявацца на гэта? Урадлівая навакольная зямля дае гарантыю заможнага жыцця. Люд моцны, выглядае пачціва, тут мае дзе, як кажуць, прыкласці рукі гра-

мадзянін, які добра адчувае, што абавязаны людзям, духу часу і добра зразумеламу ўласнаму інтарэсу.

Перад намі праходзяць яшчэ дзве іншыя вёскі, што носяць тую ж назву — Гарадзея (можа, гэта варыянт назвы Гарадзішча — такія назвы, як даводзіў добрай памяці Зарыян Хадакоўскі, можна знайсці на кожнай квадратнай мілі), потым вёска Ужанка — колішняе ўладанне нясвіжскіх езуітаў. Вёскі, як усюды, нізкія, кепска пабудаваныя, маёнткі бялеюць дзе мураванай стайняй, дзе такой жа гарэльняй, дзе, як ва Ужанцы, ладным, відным здалёку касцельчыкам, і — кожны навакольны маёнтачак прыслаў на паштовую дарогу сваю карчму, бо гэта ж кожнаму з іх належыць частка кантрыбуцыі з траякоў селяніна, што вяртаецца з торгу, — так робіцца.

За Ужанкай колькі вёрст цягнецца прыгожы ліставы лес — дубы, асіны, бярозы, кляны, дзе-нідзе пракідаецца ў ім і хвоя. У лесе відаць ямы і печы для выпальвання вапны, якую навакольны люд здабывае з лона зямлі. Густы цень, халаднаваты ветрык, водар лесу добра бадзёраць падарожніка, асвяжаюць грудзі — марыць бы тут, слухаць птушыныя песні, збіраць духмяны ятрышнік, салодкія суніцы і кахаць. А гэты ж лес, хоць ён і блізка каля вёсак і горада, не адзін раз, паводле паданняў, быў хованкай для разбойнікаў, быў арэнай забойстваў бязвінных людзей. І меў жа сэрца злачынец сярод гэтай прыгожай прыроды ўзяць забойчы нож! Ён гэты цудоўны куток цаніў толькі як добрую хованку: лясны гушчар даваў яму мажлівасць беспакарана ўчыняць свае злачынствы.

Мінуўшы лес, мы сустракаем справа мураваны вакзал Рудаўку, таксама даўнейшае ўладанне езуітаў, пры дарозе, як звычайна, бачым карчму, а на ўзгорку — мураваны слуп. Слуп гэты пасля першага падзелу Польшчы адзначаў, відаць, месца, дзе клінам збягаліся межы Расіі, Прусіі і Аўстрыі, потым паказваў мяжу Гродзенскай і Мінскай губер-

няў, цяпер нібыта размяжоўвае Слуцкі і Наваградскі паветы, але на ім ужо няма аніякага надпісу — стаіць на ўзгорку без патрэбы.

З узгорка відаць ужо былы Нясвіж з ваколіцамі. Сам горад, час ад часу пабліскваючы ўгары вострымі вежамі фарнага і дамініканскага касцёлаў, хаваецца ў даліне. Над ім узвышаецца пабудаваны на ўзгорку на другім баку горада пусты сёння езуіцкі касцёл святога Міхала, направа сінее лес і дрэвы звярынца Альба, налева адкрываецца вачам велічны замак, дзе-нідзе позірк схоплівае сляды старых гарадскіх валоў. Пачынае мацней стукаць сэрца: гэта мы ўжо ўязджаем у дарагое даўнімі ўспамінамі месца. Вунь драўлянае прадмесце, якое завецца Казімер, нас акружае вянок корчмаў, потым праязджаем каля касцёла бернардынцаў мост праз нейкую лужыну ці пачатак ракі Ушы — і вось мы ўжо ў горадзе.

V
НЯСВІЖ

I

◆ Цяперашні стан. ◆ Замак: карцінная галерэя, архіў, скарбніца, гарматы (з апісаннем некаторых), капліца ◆

◆ Слова пра шматгадовы кірмаш ◆

◆ Фарны касцёл і грабніцы Радзівілаў у ім ◆

◆ Касцёлы: бернардынцаў, дамініканцаў, бенедыкцінак ◆

◆ Іншыя муры горада. ◆ Ваколіцы. ◆ Звярынец Альба ◆

◆ Абацтва айцоў бенедыкцінцаў у лесе за горадам ◆

◆ Касцёл святога Міхала ◆

Схаваецца Дум, нібы кедр у Ліване, —
І быццам бы зноў ён ніколі не ўстане.
Вэсп. Кахоўскі. Лірыкі

Славуты ў мінулым гэты невялікі горад сёння мала чым можа зацікавіць падарожніка. Некалькі касцёлаў, руіны іншых муроў, крамы, гаўптвахта, а воддаль напалову жылы радзівілаўскі замак з рэшткай старых помнікаў — вось усё, што на хвіліну забавіць госця горада, але потым пачынае наводзіць на яго нейкую невыказную сумоту, жаданне даведацца пра ўсё, што адбывалася тут у далёкія гады. Вобразы князёў Сіроткі і Пане Каханку ўстаюць перад вачыма, выклікаюць розныя пытанні, якія цяпер застануцца, відаць, без адказу. Тут усё, створанае імі,— у разваленым выглядзе, там яны самі парахнеюць у свінцовых трунах пад скляпеннямі фарнай святыні. Мы бачым, што мінуўшчына з асаблівасцямі свайго побыту адышла, адляцела, як гістарычны сон, будучыня дзесьці за заслонай наканавання, а цяперашняя хвіля не мае ніякай прывабнасці. Люба бывае ўспомніць часам мінулае; гордасць старых часоў — здзяйсненне чацвёртай Божай запаведзі: любоў да бацькоў; а паколькі вопыт мінулага служыць ці, прынамсі, павінен служыць у нейкай ступені навукай для будучыні, то і гісторыя малога мястэчка мае сваю цікавасць і павучальнасць.

Пакуль пачну пра яе расказваць, патрэбна паглядзець, што засталося тут ад старых часоў. А перш за ўсё задаволім нашу цікавасць аглядам замка, бо там найбольш старых помнікаў, і ад таго, што рабілася ў замку, залежаў лёс горада, бо калі там не знойдзем адгадкі на многія пытанні мінулага, то ўжо нідзе не знойдзем.

Мінуўшы былы езуіцкі касцёл і перад ім капліцу Булгарына, успаміны пра якую запісаў аўтар «Сапліцы...», і невядома кім пабудаваную прыгожую, вялізных памераў, высечаную з аднаго каменя статую святога Яна Непамуцэна, ідзём тысячы дзве крокаў па грэблі, абапал якой цягнуцца ставы вады. За адным з іх, злева, бачны муры кляштара святых бернар-

дынцаў і іх сад, за другім ставам, справа — прадмесце новага горада са старым запушчаным касцельчыкам святога Лазара. Грэблю, без сумнення, праклалі сярод вады, каб у выпадку ваеннага нападу яе можна было раскапаць і заліць вадой, зрабіць перашкоду ворагу. Замак, акружаны глыбокім ровам, асыпаны высокім валам, можна прыняць на першы погляд за добра ўмацаваную крэпасць. Але, агледзеўшы нізкую васьмікантовую вежу, што ўзвышаецца над галоўнай брамай, гэтыя бясформенныя, у розны час прыбудаваныя і да агульнага ансамблю далучаныя крылы, чатырохкутныя бастыёны і другую, справа, вежу, над якой распасцірае крылы гербавы арол Радзівілаў, трэба прызнаць, што ўзводзіўся гэты замак хутчэй як раскошнае панскае жытло, чым пабудова для абароны самога месца і горада, а калі ў рыцарскія часы заснавальнік такога збудавання і думаў пра вайну, то болей, чым на муры, пакладаўся на мужныя плечы і грудзі сваёй служылай шляхты, якая была ў яго пад апекай.

Зарослыя дзікім зеллем валы, разложыстыя ігрушы ў рове сведчаць, што здаўна ўжо не акружалася крэпасць вадой, замест даўняга развяднога моста ляжыць тут на пáлях новы, не зусім трывалы мост — усё гэта сцірае чароўнасць старога феадальнага збудавання, чароўнасць, якую хацелася б захаваць у галоўнай сталіцы Радзівілаў.

Праз доўгую скляпеністую браму ўваходзім у васьмікутны брукаваны замкавы дзядзінец, пасярэдзіне якога яшчэ за маёй памяццю была купка бяроз і асін, якія так разрасліся на добрай глебе, што нечым нагадвалі старыя часы. Насупраць брамы высокі гатычны фасад замка з брамай, што вядзе на лесвіцу да галоўных замкавых залаў, дзіўна неяк выглядае між двух бакавых крылаў, проста ўзнесеных на тры паверхі, як звычайная жылая камяніца; над фасадам мы бачым гіпсавыя арматуры, эмблемы і гербы Мікалая Крыштофа Радзівіла, першага заснавальніка гэтых муроў, а направа, побач з фасадам, над уваходнай брамай,

узносяцца дзве згаданыя ўжо вежы з гербамі — вось і ўсе феадальныя рысы замка.

Галоўная лесвіца вядзе на трэці паверх да прасторных, але нічым не адметных сеняў, ад якіх направа і налева разыходзяцца прыгожыя залы, сёння альбо папярабленыя, альбо нежылыя і таму недагледжаныя, апрача адной, так званай Мармуровай, якую, відаць, нядаўна асвяжылі, выгіпсавалі, аднавілі. А такіх, намнога большых залаў, было дванаццаць. Прывядзём некалькі старых іх назваў: Залатая — на чацвёртым паверсе, у крыле, цалкам запушчаным, славілася вытанчанасцю і багаццем аздаблення; Каралеўская — таксама на чацвёртым паверсе, упрыгожаная партрэтамі польскіх каралёў, была пакоем для банкетаў, як бы гасцінай для прыёму шматлікіх паноў і шляхты; Гетманская — у ёй былі партрэты ўсіх польскіх і літоўскіх гетманаў, у шэрагу якіх гаспадар знаходзіў не аднаго са сваіх продкаў, што падштурхоўвала яго імкнуцца да іх славы альбо, на жаль, схіляла (калі ён успамінаў іх сілу, значэнне і веліч) да гвалтоўніцтва, уціску падданых і да непаслушэнства каралю і рэспубліцы. Рознае бывала. Багацце — небяспечная рэч, яно жывіць вялікія і нікчэмныя памкненні, высокае патрыятычнае спаборніцтва гэтак жа, як і злачынную пыху, служыць для дабра альбо для злоўжыванняў правоў мацнейшых і для ігнаравання слабейшых. А багацці былі тут незлічоныя: без перабольшання можна сказаць, што добрая палавіна Літвы, значная частка Украіны, Русі і амаль усё Палессе зносілі сюды даніну за сваё збожжа, за свае лясы, за рыбу, што ў вадзе, за птушак і пчол, што ў паветры, і, хто ведае, можа, за само паветра. Пот мільёнаў ратаяў, заменены на золата, напаўняў тутэйшыя скарбніцы каштоўнасцямі, тутэйшыя лёхі вытанчанымі напоямі, свет — здзіўленнем, а Сенатарскую і Пасольскую залы — гонарам і страхам.

У некаторых залах на сценах, абабітых некалі багатымі дыванамі ці аздобленых ад столі да падлогі суцэльнымі лю-

стэркамі, чаго ўжо і следу не засталося, раскіданы старажытныя карціны, іх больш за ўсё на чацвёртым паверсе ў асобнай зале, названай сёння гучна Карціннай галерэяй. Сэрца сціскаецца, калі глядзіш на многія з гэтых карцін, асабліва калі зойдзеш у «галерэю», дзе выдатныя палотны, каштоўныя і з боку мастацкай вартасці, і як дарагія памяткі, што захавалі для нас вобразы гістарычных асоб, старасвецкія ўборы альбо асобныя падзеі гісторыі, — без парадку, без рам, без надпісаў вісяць на сцяне, чакаючы лепшых часоў, і, разасланыя па падлозе, марнеюць на нашых вачах, аблазяць, абвяшчаючы аб хуткай сваёй гібелі. Адны з іх маюць даўнія надпісы, на другіх прыклеены нумары, пры дапамозе якіх у інвентарнай кнізе, схаванай ад вока прафанаў дзесьці ў архіве, можна знайсці, хто ці што на іх прадстаўлены, іншыя — без надпісаў, без нумароў. Найбольшай увагі заслугоўваюць перш за ўсё вялізныя карціны, пакуль што не поўнасцю яшчэ сапсаваныя, напрыклад: наданне Мікалаю Чорнаму Радзівілу княскага звання імператарам Карлам V; нейкі ўрывак пра казацкія войны часоў Яна Казіміра, паляванне з XVI ці XVII стагоддзя (абодва гэтыя шматкі палатна асыпаюцца з кожным павевам ветру з пабітых вокнаў, што гуляе па галерэі), паказ войск перад Аўгустам II, учынены Міхалам Казімірам Радзівілам, гетманам літоўскім. Да каштоўных, магчыма, сучасных карцін патрэбна аднесці партрэты Вітаўта (дакладную яго копію, гравюру на сталі, зробленую панам Гесам, можна ўбачыць у пачатку «Віталяраўды» Крашэўскага, выдадзенай у Вільні, у Завадскага, у 1842-м), Уладзіслава Ягайлы, Барбары і яе роднага брата Мікалая, празванага Рудым, такія цудоўныя творы пэндзля, як партрэты Мікалая Чорнага, канцлера літоўскага Альберта, аднаго з Астрожскіх, Януша Радзівіла, Міхала Казіміра Гетмана і іншых. Карціны гэтыя, што паказваюць нам гістарычных мужоў у поўны рост, выяўляюць сваё замежнае паходжанне. Нічога не было б дзіўнага, калі б які знаўца сярод некаторых з іх адкрыў тво-

ры аднаго з найвыдатных майстроў італьянскай ці фламандскай школ, ёсць жа ў нас звесткі, што Рэмбрант ахвяраваў за паслугі свой пэндзаль Крыштофу Радзівілу, слаўнаму гетману літоўскаму[1]. Мастацкую вартасць уяўляюць і пазнейшыя карціны, дзе намаляваны на ўвесь рост кароль Станіслаў Аўгуст (мастак Гескі) і князь Дамінік Радзівіл (мастак Дамэль). Да значных твораў мастацтва можна аднесці бюсты кардынала Юрыя Радзівіла, падканцлера Міхала Казіміра і яго жонкі з роду Сабескіх, партрэты Льва Сапегі, Аляксандра Служкі, караля Аўгуста II Флемінга і іншыя. З гістарычных карцін патрэбна адзначыць выдатную, майстэрскага, элегантнага пэндзля «Каранацыю каралевы Барбары», адноўленую некалькі гадоў назад. З твораў айчыннага пэндзля заслугоўваюць увагі партрэты Ярэмія Вішнявецкага, кіеўскага мітрапаліта Пятра Магілы, гетманаў Паца, Пацея, Казіміра Сапегі, Станіслава Кішкі і многіх іншых. На некаторых мы заўважылі подпіс Яна Шронера (пачатак XVII ст.), іншыя ў інвентары 1658 года маюць надпіс: «Свежага Францішкавага малявання», або стаіць прозвішча «Вітаноўскі» (здаецца, гэты Францішак і Вітаноўскі былі адной асобай), пазнейшыя работы належаць Юзафу Гескаму. Такія вось скарбы хаваюцца яшчэ ў Нясвіжскім замку. Некаторым карцінам пашанцавала, яны ў свой час былі ўзяты ў рамкі, пакрыты лакам, другія ж былі асуджаны на забыццё, а тыя, што значацца ў згаданым інвентары, проста загінулі. Дзе, напрыклад, дзеўся партрэт Івана Грознага, на твар якога так цікава было б паглядзець? Дзе той партрэт селяніна з вёскі Чучэвічы, які пражыў у часы князя Міхала Казіміра Гетмана 140 гадоў? А хіба трэба сумнявацца, што ў доме Радзівілаў не

[1] Не будзем удакладняць гэта, бо сваю знаходку наконт сказанага мы аддалі Ю. І. Крашэўскаму, які некалькі гадоў працуе над гісторыяй нашага мастацтва. Там цікаўны чытач зможа ўпэўніцца ў тым, пра што тут гаворка.

было аніводнага партрэта караля Жыгімонта Аўгуста? Ці можна дапусціць, каб сёння ані ў так званай карціннай галерэі, ані ва ўсім Нясвіжскім замку не было партрэта Кароля Пане Каханку? Яшчэ ў інвентары з 1770 года мы налічылі 984 рознага роду карціны на палатне і дрэве, цяпер, не ведаю, ці хоць палова іх засталася.

Так вось шануем мы светлыя памяткі продкаў, так вось выконваем чацвёртую Божую запаведзь.

Акрамя карцін, вялікай увагі даследчыкаў старажытнасці заслугоўвае радзівілаўскі архіў — колішні склад усялякіх папер, што датычыліся Літвы. І гэта нягледзячы на шкоду, што прынеслі яму рабаванні падчас войнаў. Дыпламатычныя матэрыялы, дзённікі, а галоўнае — збор напісаных у розныя эпохі на адрас Радзівілаў лістоў, усё, што некалі складала багацце роду і краю, можа праліць нямала святла на шмат якія гістарычныя падзеі. Архіў займае некалькі залаў, што над галоўнай брамай. Гаспадарчыя паперы трымаюцца там у парадку, але лісты яшчэ неўпарадкаваны.

Сярод гэтых горкіх заўваг пра непашану да помнікаў мінулага не вельмі нас абыходзіць нясвіжская скарбніца, пра якую столькі кружыць легендаў і якой ужо няма і следу. Матэрыяльнае багацце мае ўласцівасць знікнення намнога хутчэй, чым збуцвее папера, чым згіне палатно з фарбай і аліфай. Бронза ды жалеза захоўваюцца даўжэй: збройня Радзівілаў, хоць і ў страшным бязладдзі, захавалася аж да нашых дзён, а некалькі малых гармат, рэшткі багатых некалі (бо ў 1658 годзе мелі болей ста штук адзінак) нясвіжскіх умацаванняў, — іх цікаўны вандроўнік і сёння можа паглядзець у адным з замкавых падзямелляў.

Гэтыя старыя помнікі ліцейнага рамяства заслугоўваюць падрабязнага апісання. Сем гармат большага калібру 1529, 1534, 1536, 1541 і 1543 гадоў з вылітымі альбо выразанымі пазней гербамі горада Львова на большасці з іх. Здаецца, адліваў усе Ленарт Гірл, подпіс якога мы бачым на

некаторых з іх: «Lenhart Hirl hat mich gossen». З мастацкага боку заслугоўвае ўвагі асабліва адна гармата — з шасцю барэльефамі, якія варта апісаць. На першым — герб горада, на другім — бацян дзяўбе яшчарку, на трэцім — сатыр вядзе каня з урачыстым возам, дзе сядзяць двое, увенчаныя лаўрам, што падараваў анёл, які якраз адлятае ў неба, на чацвёртым — у спакойнай паставе сядзіць арол, на пятым — тры медальёны з галовамі туркаў ці, можа, валохаў, на шостым — галовы трох анёлаў, надпіс: «Добрая ў таго абарона, з кім Бог» і год — 1541-ы. Узнікае пытанне: якім шляхам трапілі ўсе гэтыя рэчы ў радзівілаўскі арсенал?

Але пяць іншых гармат з часоў Мікалая Крыштофа Радзівіла, пазначаныя радзівілаўскім гербам і крыжам і датаваныя 1591, 1599 і 1600 гадамі, можна лічыць не толькі помнікамі мінулага, але і выдатнымі творамі мастацтва. Вільгаць ад зямлі ў цёмным скляпенні псуе гэтыя цудоўныя медныя гарматы, якія, калі б іх ачысціць, маглі б стаць аздобай самага вытанчанага салона. Яны такога невялікага памеру (два з лішнім локці даўжынёю), што іх можна было б памясціць дзе хочаш — ці ў ляжачым становішчы, ці ў форме калон. Апішам іх падрабязна.

Першая, Гідра, пры аснове мае форму страшыдлы з пяццю галовамі і такога ж страшыдлы пасярэдзіне, на ёй надпіс: «Hydra paro luctus piceos dum concito fluctus».— «Гідра — рыхтую жальбу, калі смаловыя крану хвалі».

Другая, Цэрбер, мае абрысы неачэсанай калоды, з якой віецца полымя; пры аснове — галава Цэрбера і такая ж на сярэдзіне, з надпісам: «Cerberus acre tono cum dit... militi dono» — «Цэрбер — грымлю прарэзліва, калі салдату даю дзяржаву».

Трэцяя, Цырцэя,— у форме патрэсканай калоны, звязанай каля ручкі, пасярэдзіне і пры вылеце мядзянай завязкай, дзве пятлі якой паказваюць сярэдзіну гарматы; пры яе аснове — чалавечая галава, вакол якой надпіс: «Murmure

non vano Circe quos tango profano».— «Цырцэя — зняслаўлю кожнага, да каго з непустым шумам даткнуся».

Чацвёртая — васьмікутная прызма, пасярэдзіне — дзве савы задзіраюць дзвюх мышэй, а на адной сцяне — барэльеф савы.

Пятая — найпрыгажэйшая за ўсе іншыя, у форме калоды, абвітай вінаграднай лазой, лісце якой гожа раскідана па гармаце; пры аснове і пасярэдзіне вылучаюцца дзве вінаградныя гронкі і надпіс: «Populi sint ditis nostrae vindemiae vitis».— «Няхай народы жывяцца з нашага багатага вінаградніку».

Вельмі шкада, што не ўдалося аздобіць кнігу малюнкамі гэтых цікавых гармат, якія смела можна аднесці да выдатных мастацкіх кампазіцый. Варта, каб яны дачакаліся, калі іх намалююць, пакуль не знішчыць іх вільгаць, пакуль хто не скіне на іх цяжар, сціраючы надпісы і барэльефы.

Мы агледзелі найбольш цікавае, што было ў старым гняздзе Радзівілаў. Больш дробныя рэчы ў сваім цяперашнім стане заслугоўваюць меншай увагі. Мы ўжо не ўбачым знойдзенай пад Венай каралём Я. Сабескім карціны, што трапіла дарогай сямейнай спадчыны да Радзівілаў і месцілася ў капліцы Нясвіжскага замка, якой была ахвяравана ў 1758 годзе. Не служыць ужо людзям святая ахвяра на зруйнаваным алтары; дом Божы стаў складам рознага хламу, які, аднак, нельга назваць помнікам старажытнасці; сведчаннем даўнейшага прызначэння месца з'яўляюцца толькі дзве мармуровыя пліты з рэляцыяй пра карціну і яе ахвяраванне, умураваныя калісьці з абодвух бакоў алтара.

Пра радзівілаўскія лёхі і крамы, напоўненыя некалі шляхетнымі напоямі, гэтак жа як і пра скарбніцу, нагадваюць цяпер толькі глухія паданні. Не кажучы пра залатыя і сярэбраныя кубкі, што зніклі разам з іншымі каштоўнасцямі, цяжка нават убачыць сёння ў замку хоць бы шкляны келіх, які напамінаў бы вясёлую эпоху караля Саса альбо яшчэ весялейшыя гулянкі вядомага Кароля Радзівіла.

Уздыхнуўшы, пакінем цяпер старыя радзівілаўскія муры. Пасля замка звернем увагу на два рады кірмашовых крам, збудаваных у новыя часы з прускага муру. Яны большую частку года пустуюць і толькі з 17 па 29 верасня, а менавіта ад рымскага да рускага дня святога Міхала Архангела, прыходзяць у рух, што вельмі нязвычна для спакойнага выгляду замка і мястэчка. Кірмаш бывае тут не абы-які. Уведзены ў даўнейшыя часы каралеўскай прывілеяй, ён адбываўся тут у розную пару года і ў розных месцах (заўсёды за горадам) аж да таго моманту, калі канчаткова былі вызначаны для яго пэўны час і месца.

Правінцыйны кірмаш звычайна дае вельмі многа матэрыялу для гумарыстычных карцін, якія, аднак, няма намеру тут маляваць. Увядзенне вялікага кірмашу ў глухім месцы, аддаленым ад галоўных гарадоў краіны, такіх, як Варшава, Вільня, Кіеў ці Адэса, лічу вельмі карысным не толькі для прыбыткаў памешчыка і горада, але і для жыхароў бліжэйшых паветаў, што маюць тут добрую магчымасць набываць неабходныя ім рэчы і збываць лішнія. Зрэшты, ці ёсць патрэба апісваць тутэйшы кірмаш — ён жа нічым не адрозніваецца ад кірмашоў іншых гарадоў. Наплыў людзей розных класаў і краёў, змяшанне, як у той Вавілонскай вежы, моў, крыкі і абрыўкі фраз на розных мовах — габрэйскай, нямецкай, польскай, рускай і кухоннай французскай, гукі аргана, спеў жабракоў, цыгарэтны дым — усё, як на кожным нашым кірмашы. Асаблівасць тутэйшага хіба тое, што на ім можна ўбачыць жыхароў Палесся, якія прыязджаюць сюды амаль што з адзіным прадуктам сваіх мясцін — рыбай, іх вазы са скуранымі будамі, пастаўленымі ў два рады, замяняюць шалашы. Гэтыя прыбышы з ваколіц Пінска і Давыд-Гарадка мовай і тыпам свайго твару прыкметна адрозніваюцца ад мясцовага люду. Палескі дыялект Русі — гэта яшчэ не маларасійская ці валынская мова, а нешта пераходнае ад беларускай да маларасійскай

гаворкі[1]. Але пакінем у спакоі рухавыя кірмашовыя тыпы, якія нас далёка адхілілі б ад прадмета гаворкі, і, верныя сваёй тэме, вернемся да горада, каб агледзець выдатнейшыя яго будынкі.

Калі ідзеш ад замка ў горад, перш за ўсё на вочы трапляецца колішняя езуіцкая святыня ў чыстым італьянскім стылі, у падзямеллях якой месцяцца астанкі багатых, слаўных і магутных спрадвечных уладароў Нясвіжа. Пазней мы яшчэ вернемся да гісторыі гэтага касцёла і яго калегіі, а тым часам кінем вокам на яго цяперашні стан.

Пад высокім і прасторным скляпеннем, ва ўрачыстым паўцені, якога не можа сагнаць святло з высокіх вокнаў, цябе агортвае нейкае пачуццё скрухі і пашаны да святой старажытнасці, сляды якой сустракаеш усюды. Вялікі цудоўны алтар з выявай Тайнай Вячэры, здаецца, пэндзля Юзафа Гескага, і два бакавыя алтары з партрэтамі апекуноў ордэна езуітаў уяўляюць сабой sanctum sanctorum, аддзеленыя ад астатняй часткі касцёла драўлянымі балясінамі, з разьбянымі кветкамі і лісцем — гэтая старажытная разьба заслугоўвае ўвагі. Направа знаходзіцца алтар тонкай работы — пачатку нашага стагоддзя; у алтары — абраз пэндзля Дамэля з выявай святой Канстанцыі ці Гелены з крыжам, у даўнейшых строях; а далей, на багата аздобленай, з каляровага мармуру труне — белая, майстэрскай работы ста-

[1] Палессе, даўняя сядзіба яцвягаў, хоць і невялікі край, мае тым не меней два розныя тыпы сваіх насельнікаў. Паляшук з ваколіц Слуцка і Бабруйска — худы, бледны, барадаты, пакорлівы, з вачэй яго глядзяць бяда і нездароўе; чалавек жа з-над Піны, Шчары і Ясельды высокі, моцнага складу, а ў мове і позірку адчуваецца амаль украінская энергія. Не відаць, аднак жа, каб гэтыя, такія непадобныя адзін на аднаго, тыпы мелі рознае паходжанне: адны, як і другія, не маюць лепшай зямлі, здаравейшай вады альбо якіх-небудзь больш спрыяльных умоў жыцця, пінчукі хіба што адрозніваюцца ад сваіх сабратаў з-пад Слуцка тым, што ў іх, можа, трохі болей свабоды ў адносінах з памешчыкамі буйных уладанняў.

туя заплаканай жанчыны. Гэта — надмагільны помнік Канстанцыі Радзівіл, дачкі клецкага ўладальніка маярату троцкага ваяводы Юзафа, якая была замужам за Чудоўскім. Гэта павінен быць алтар, але касцельнае кіраўніцтва, ці то знайшоўшы ўборы святой Гелены на абразе занадта сучаснымі, ці то, як кажа паданне, рысы святой былі на ёй узяты з твару князёўны, на грабніцы якой стаў алтар, не дазволіла яго асвяціць[1]. Кампазіцыя маўзалея, разьба на труне і статуі выклікаюць жаданне даведацца імя мастака — аўтара гэтага твора. Мы шукалі звесткі пра помнік у мясцовых парафіяльных візітах, але хто ж не ведае, што візіта — гэта толькі звычайны інвентар касцельных прадметаў, дзе не звяртаецца ўвага на іх мастацкую вартасць.

Направа ад балясін прыгожы помнік Крыштофу Мікалаю (сыну Мікалая Сіроткі), які памёр у шаснаццаць гадоў (1607), калі вучыўся ў Балонні. Пад белым мармуровым бюстам на чорнай дошцы таксама з мармуру выціснуты на латыні надпіс акрэслівае гады нараджэння і смерці юнака і расказвае пра гора бацькоў. Калі б мы болей шанавалі нашы айчынныя памяткі, гэты помнік заслугоўваў бы таго, каб ён быў перамаляваны і ўвекавечаны на літаграфіі, тое ж трэба сказаць і пра другі помнік, які знаходзіцца тут жа, — барэльеф з выявай укленчанага Мікалая Крыштофа Радзівіла ў пілігрымскім плашчы, у капелюшы, з кіем і ружанцам. Час не ашчаджае цвёрдых камянёў, а надпіс бывае больш трывалы, чым мармур. Гэта можа пацвердзіць і трэці прыгожы барэльеф яшчэ аднаго надмагільнага помніка. Гэта — помнік другому сыну Мікалая Крыштофа, што памёр у калысцы. Долата мастака па-майстэрску адбіла вобраз маленькага дзіцяці і яго вечнага ложа, але мармур пакрышыўся, і засталіся толькі рэшткі гожага помніка. А можа,

[1] Абраз перанеслі ў плябанію і заставілі якімсьці іншым абразом у алтары, дзе адпраўляецца імша.

якраз у пашкоджаным месцы і было імя мастака, а калі гэтае імя было польскае, — у такім разе двайная страта для нашчадкаў. Партрэт Эльжбеты Вішнявецкай, жонкі Мікалая Крыштофа, намаляваны на сцяне і выцерты плячамі набожных, заслонены спавядальняй. З іншых рэчаў былой езуіцкай святыні, якія заслугоўваюць упамінання, можна назваць фрэскі не надта яшчэ дасканалай работы езуіцкіх часоў на скляпеннях з выявамі сцэн са Святога Пісьма, запыленыя партрэты Мікалая Крыштофа Радзівіла і яго жонкі, якія стаяць каля касцельных дзвярэй, а таксама аксамітныя, з залатымі галунамі пакрывалы, падараваныя Радзівіламі для заслоны — ад столі да долу — прасвітэрыі ў час вялікіх урачыстасцяў. Існуе паданне, што падобнымі пакрываламі абівалі некалі ўвесь касцёл, прынамсі, усе яго тоўстыя чатырохкутныя калоны, але чаго толькі на рахунак падання не ўскладае народ! Карціны і статуі іншых бакавых алтароў не ўяўляюць мастацкай вартасці.

Пад адным з такіх алтароў ёсць дзверы і лесвіца да радзівілаўскіх грабніц. Ветлівае касцельнае начальства не адмаўляецца адкінуць гэтых таемных дзвярэй перад цікаўнымі і павадзіць іх між грабніц. Ёсць там алтар, перад якім у пэўны дзень кожнага года правіцца набажэнства за памерлых Радзівілаў. А раней за кратай, у доўгіх лёхах цягнуцца шэрагі вельмі дагледжаных свінцовых альбо дубовых княскіх трун, акутых латуннымі скобамі. З іх, як з генеалагічнай табліцы, можна даведацца пра ўсе пакаленні магутнай сям'і. За якія хвіліны можна абысці некалькі эпох у гісторыі Радзівілаў — ад Сіроткі да Пане Каханку. Тут прыходзяць звычайныя, але абвостраныя думкі пра людскую фанабэрыю, пра марнасць чалавечага жыцця, схіляючы да заўсёднай пакоры перад Богам. Дык ушануйма ж вечную цішу памерлых, а вяртаючыся назад і праходзячы каля труны Мікалая Крыштофа, якая месціцца бліжэй да капліцы, возьмем сабе хоць крышку дабраты і высакародства

гэтага пана, якога шанавалі за хрысціянскае сэрца. Вось у грабніцах, якія ён змураваў для сябе і для сваёй сям'і, у грабніцах, куды не маглі трапіць не ўзвышаныя княскім тытулам Святой Рымскай імперыі астанкі, усё ж дазволіў пахаваць побач з сабой вернага гайдука, які суправаджаў яго ў паломніцтве да Ерусаліма. Нам невядома імя гэтага вернага слугі, але хоць ён і не быў шляхціцам, пан, які меў да яго сардэчную прыязнасць, лічыў яго членам сваёй сям'і. Наступныя пакаленні таксама належным чынам ушанавалі гэтага гайдука, і дагэтуль доўгая труна, якая сведчыць аб яго незвычайным росце, стаіць побач са свінцовай трунай князя Сіроткі.

Ад грабніц выйдзем цяпер на свежае паветра і агледзім іншыя нясвіжскія касцёлы.

Перад намі — падноўленая пры дапамозе белай і блакітнай фарбаў святыня бернардынцаў, правільнага, але нічым асаблівым не прыметнага архітэктурнага стылю; у ёй няма той велічнай таямнічай красы, якою каталіцызм звык уздзейнічаць на сэрцы тых, хто заходзіць у такое святое месца; затое ўсе абразы святыні маюць адметную мастацкую вартасць. Шкада, што невядома імя мастака, які іх выканаў. Малюнак — правільны, пэндзаль — роўны, можа, нават залішне, прывабліваюць гульня святлаценяў, прыгажосць і праўда. Тут знаходзяцца пяць такіх абразоў, а канкрэтна — выявы розных асоб, сярод якіх — святая Кацярына-пакутніца ў хвіліну, калі дзявочая грамадка пераконвае сівабародых мудрацоў у праўдзівасці веры; паказаная на ўвесь рост Багародзіца, якая наступае на месяц, — гэта найбольш выдатны з усіх абраз; святая Ганна на фоне прыгожага краявіду; святы Антоні і святы Францішак Серафічны, з ран якога, як з ран Хрыста, пырскае праменне святла.

Касцёл дамініканцаў на рынку з характэрнымі архітэктурнымі рысамі асабліва цікавы абразамі 70-цігадовага Юзафа Гескага, які быў тэрцыярам ордэна святога Дамініка.

ка, памёр на пачатку гэтага стагоддзя ў Нясвіжы, і амаль усе апошнія хвіліны жыцця ён прысвяціў тутэйшаму касцёлу. Усё, што тут ёсць — фрэскі з гісторыі ордэна на скляпеннях касцёла, абразы алтара (адноўленыя), партрэт святога Яцка, што вісіць у касцёле каля амбона, бюсты патронаў ордэна, якія ўпрыгожваюць калідоры кляштара і трапезную, — носіць характэрныя рысы яго роўнага, дакладнага пэндзля, часта натхнёнага святой энергіяй і запалам.

Ёсць у касцёле, у так званым Ружанцовым алтары, і твор іншага мастака: гэта бюст Багародзіцы са складзенымі ў малітве рукамі і галавою, ахінутай белым празрыстым пакрывалам. Пра гэты твор у кніжцы «Прэрагатыва прапаведніцкага закону» ксяндза Юзафа Шымака знаходзім такую легенду, якая была заснавана на шчырай веры, а таму не вытрымлівае сённяшняй рацыянальнай крытыкі.

Было гэта задоўга да 1672 года, калі Базыль Баканоўскі заснаваў касцёл дамініканцаў. На яго месцы раней стаяў палац Зыгмунта Кароля Радзівіла, мальційскага рыцара, які памёр у 1642 годзе. Пры езуіцкім касцёле жыла святоша, званая Шыеруўна. Як і ўсе святошы, яна верыла ў сны і ў розныя цуды. Аднаго разу прыснілася ёй Матка Боская, якая быццам бы сказала пайсці ў замак і папрасіць стары, аднесены з іншымі непатрэбнымі рэчамі на гарышча яе абраз, што павінен быў захоўвацца ў белых манахаў, пра якіх тады ў Нясвіжы яшчэ і не чулі. Святоша пайшла ў замак, знайшла той абраз, папрасіла яго для сябе і папрасіла семінарыста, які вучыўся ў бернардынцаў, паднавіць яго. Семінарыст, хоць не дасканала валодаў сваім рамяством, на здзіўленне, вельмі хораша аднавіў абраз (і праўда, ён не кепска адноўлены). Гэты поспех мастака-семінарыста айцы ўзялі за першы довад цудадзейнасці абраза. Ксёндз-рытар езуіцкай калегіі выпрасіў у Шыеруўны абраз для алтара ў студэнцкай капліцы і хацеў яго назаўсёды захаваць у калегіі, але ў Нясвіжы з'явіліся дамініканцы, і святоша, выконваючы пачу-

ты ў тым сваім сне загад, памясціла абраз у іх першым, драўляным, касцельчыку.

Варта згадаць тут яшчэ пра колькі гіпсавых статуй, драўляны амбон, аздоблены разьбой, а таксама два партрэты над рызніцай, адзін — гетмана Міхала Казіміра Радзівіла, другі — Базыля Баканоўскага, падчашага смаленскага, фундатара.

У кляштары, які некалі, пасля заняпаду езуітаў, меў школы, спачатку гімназічную, а потым павятовую, захавалася яшчэ невялікая бібліятэка, дзе сабраны творы маральнага і аскетычнага зместу. Не помню, ці было там што-небудзь з бібліяграфічных каштоўнасцяў, апроч вершаў Каханоўскага першага выдання і аддзела забароненых кніг, дзе магло захавацца што-небудзь з твораў іншаверцаў XVI стагоддзя, якія артадаксальная стараннасць пазнейшай эпохі нішчыла і паліла.

Касцёл бенедыкцінак з кляштарам, які меў, верагодна, бібліятэку, і цікавы архіў ордэна нельга было належным чынам вывучыць, бо мужчын туды не пускалі. Абразы ў святыні не заслугоўваюць асаблівай увагі, а агульны выгляд касцёла такі ж змрочны, як і статут ордэнскіх маладзіц, тут можна ўбачыць мноства дробных цікавых упрыгожанняў — дотык мілых жаночых рук.

З найбольш цікавых муроў Нясвіжа патрэбна назваць гарадскую ратушу, высокая вежа якой колькі дзесяткаў гадоў узвышалася над іншымі вежамі горада, але, пашкоджаная пажарам у 1836 годзе, была няўдала прыкрыта нечым падобным на каптурык дашкам і замест колішняй велічнасці мела цяпер смешны выгляд. Яшчэ неабходна адзначыць мураваную краму побач з гэтай ратушай, стары радзівілаўскі палац, у якім некалі быў тэатр, і пры ўездзе са Слуцка браму ў форме аркі з капліцай і абразом Маткі Боскай, гордым надпісам: «Restauratum anno Domini 1787 dominante Principe Carolo secundo» (падчас панавання князя Кароля другога). Так па-манаску тытулавалі сябе Радзівілы. Заўважу, што надпіс на браме пакінуў той самы маг-

нат, які казаў: «Кароль сабе каралём у Варшаве, а Радзівіл у Нясвіжы».

З бліжэйшых ваколіц вартая ўвагі гістарычная Альба — радзівілаўскі звярынец з руінамі летняга палаца князёў, што да нядаўняга часу пуставаў, і толькі цяпер нейкі спекулянт перарабіў яго на простую гаспадарчую ферму, таму палац пазбавіўся найпрыгажэйшай сваёй аздобы: ценю раскошных ліп і бяроз, якія помнілі яшчэ тыя часы, калі харство цудоўнай прыроды цанілася вышэй за дробныя ад яе прыбыткі.

З другога боку горада відаць пахмуры хвойнік, над якім маляўніча высоўвае галаву невялічкая вежа ксяндзоў-бенедыкцінаў і бялеюць муры іх кляштара. Гэта — Святы Крыж, прывілеяваны могільнік усяго горада. На высокай гары стаіць мураваны касцёл, побач з ім — кляштар. Чароўны, эфектны від. Навокал святыняў — лес, а ў лесе — горад мёртвых, прах некалькіх пакаленняў, магіла на магіле, помнік пры помніку. Нібы спрачаючыся са змрочнымі думкамі, што апаноўваюць тут кожнага, у цёмнай гушчыні бяроз, ліп і ляшчын весела, на розныя галасы выспеўваюць свае шчаслівыя песні салаўі і іншае птаства. Толькі дзякуючы вышэйшай веры можна зразумець такі дзівосны кантраст — у хрысціянстве няма смерці, у агульнай гармоніі сусвету бясконца доўжыцца вечнае жыццё, а жыццё гэтае з магіл, са смерці бярэ свой пачатак.

Згадаем яшчэ на другім баку дарогі, што вядзе на Слуцк, на самым высокім у ваколіцы ўзгорку, якраз насупраць Святога Крыжа, пабудаваны ў пачатку XVIII стагоддзя мураваны касцёл святога Міхала, пры якім было паслушніцтва езуітаў. Касцёл пазбаўлены цяпер сваёй вежы і пераўтвораны ў склад пораху і вайсковай амуніцыі, ад калегіі ж няма і следу. Паводле падання, ад гэтага касцёла аж да езуіцкай калегіі ў горадзе цягнуліся пад возерам падземныя лёхі, па якіх наладжваліся працэсіі. Ці ёсць якая праўда ў гэтым паданні? Ці, можа, яно прыдумана для ўзвелічэння езуітаў? А калі ёсць у

ім праўда, чым тады растлумачыць імкненне езуітаў хавацца пад зямлю ад людскіх вачэй і сонечнага праменя? Сёння, калі эпоха езуітаў адышла ў гісторыю, як святы Міхал ад Нясвіжа[1], калі на іх падземныя лёхі і падземную палітыку час насунуў сваю заслону, можна гадаць па-рознаму, але цяжка знайсці ўсяму адгадку, даведацца, як было папраўдзе.

Звернемся ж да старых часоў Нясвіжа і накрэслім яго хроніку.

II
ХРОНІКА МІНУЛАГА НЯСВІЖА

Усё, што ў мінулым, мае сваю гісторыю.
Новыя гмахі маўчаць, руіны гавораць.
М. Вішнеўскі. Гісторыя літаратуры. Т. 2

§ 1. УЗВЫШЭННЕ ГОРАДА (1224–1650)

◆ Даўнія нясвіжскія князі. ◆ Кішкі і Радзівілы ◆
◆ Мікалай Радзівіл Чорны і яго палітыка ◆
◆ Кальвінізм і арыянізм. ◆ Нясвіж да Мікалая Крыштофа ◆
◆ Мікалай Крыштоф Радзівіл. ◆ Езуіты ◆
◆ Першае кіраванне горада — сацыяльныя, рэлігійныя, гаспадарчыя арганізацыі ◆
◆ Нашчадкі Мікалая Крыштофа. ◆ Эпідэміі ◆
◆ Памятныя выпадкі да другой паловы XVII стагоддзя ◆

У гэтых мясцінах, як ужо згадвалася, былі спрадвеку паселішчы славян, што межавалі з Літвой. Жылі яны пад кіраваннем сваіх гмін, гаспадароў і князёў, якія ў сваю чаргу былі

[1] Тутэйшая прымаўка, вядомая на Літве.

ў залежнасці ад больш магутных уладароў Кіева, Галіча, Уладзіміра альбо Мінска, потым, у першай палове XIII стагоддзя, сталі падуладнымі вялікіх князёў літоўскіх. У рускіх летапісах ёсць згадка пра Юрыя, нясвіжскага князя, які каля 1224 года загінуў у бітве з татарамі. У апошнія гады палітычнага існавання Літвы нясвіжскія князі былі вядомыя баяры, а ў 1388 годзе, калі Літва аб'ядналася з Польшчай, нясвіжскія князі Грыгоры і Ян, якія панавалі тут ад імя Дзмітрыя Карыбута, уладара Ноўгарада Северскага, паставілі свае пячаткі на акты, даказваючы тым самым сваю і свайго пана вернасць Уладзіславу Ягайлу і каралеве Ядвізе.

Каля 1430 года ў Нясвіжскім удзельным княстве панаваў Федзька, сын Карыбута Альгердавіча, пра якога мы ведаем, што ён заснаваў горад Вінніцу на Падоллі, які быў далучаны ў 1395 годзе Вітаўтам да Літвы. Федзька ўзамен страчаных там уладанняў змог атрымаць ад дзядзькі Нясвіж з ваколіцамі. Сынам Фёдара быў Дашка, сынам Дашкі — Васілій, князь Нясвіжскі,— яны, як сведчыць Папроцкі, і былі пачынальнікамі княскіх родаў: Збараскіх, Вішнявецкіх, Порыцкіх і Варанецкіх, але Нясвіж ад іх адышоў, перайшоўшы ва ўласнасць Кароны. У канцы XV стагоддзя польскі кароль Аляксандр аддаў яго магутнаму ў Літве роду Кішкаў, пра што сведчыць зберажоная ў архіве лацінская прывілея, дзе гаворыцца, што яна дадзеная ў 1492 годзе ў суботу ў Троках перад днём святога Марціна Пятру Іванавічу Кішку з Цеханоўца на валоданне вотчынамі: Нясвіж, Крутыбрэг, Чучэвічы, Папорце. Гэты ж Пётр Іванавіч Кішка ў наступным годзе ад таго ж караля Аляксандра атрымаў пацверджанне на ўладанне Алыкі, а таксама Лахвы з маёмасцю, якія ён займеў ад Казіміра Ягелончыка.

Нясвіж заставаўся ў руках дома Кішкаў каля сарака гадоў, аж да 1533 года, калі Ганна Кішчанка, выйшаўшы замуж за Яна Мікалаевіча Радзівіла, кашталяна троцкага і

маршалка літоўскага, празванага Барадачом, прынесла ў пасаг Радзівілам Нясвіж, Алыку і палову Лахвы.

Радзівілы яшчэ з язычніцкіх часоў былі вядомыя як слаўныя літоўскія мужы. Яны, праўда, не паходзілі ад Ліздзейкі, галоўнага жраца Літвы, і не ад яго ўзялі сваё прозвішча, паводле падання, быццам бы адзін з іх ра́дзіў Гедыміну заснаваць Вільню. Гэтую легенду стварылі пазней езуіцкія панегірысты, не карыстаючыся аўтэнтычнымі крыніцамі, з якіх відаць, што Радзівілы паходзілі ад нейкага Войшміда, а сваё прозвішча як чыстай крыві ліцвіны ўзялі, без сумнення, з літоўскай, а не польскай мовы. Гэта быў на Літве славуты род. Першы з вядомых у гісторыі нашчадкаў Войшміда — Радзівіл, які пры святым хрышчэнні атрымаў імя Міколы, падпісаў у 1401 годзе унію Літвы з Польшчай. Памёр ён у 1460 годзе. Яго сын Мікалай (II), віленскі ваявода і канцлер літоўскі, ад свае жонкі Соф'і Монвід меў чатырох сыноў: Мікалая, які, згодна з прывілеяй імператара Максімільяна ад 1518 года, пісаўся князем Ганёндзы і Мэдэлі (тытул гэты ў другім пакаленні знік), Альберта, які быў у 1508 — 1519 гадах віленскім біскупам і атрымаў прыгожае імя бацькі ўбогіх[1], Юрыя, праслаўленага геройскімі ўчынкамі пры Жыгімонце I, гетмана літоўскага, родапачынальніка пазнейшай біржанскай лініі і вядомага нам ужо Яна Барадача.

У самым пачатку XVI стагоддзя мы бачым магутнасць Радзівілаў. Ужо не кажучы пра вялікія ўладанні і пра тытулы, відаць, што не абы-якія пасады ў Літве мелі гэтыя чатыры сыны Мікалая II Радзівіла. Мікалай быў віленскі ваявода і канцлер, Альберт — біскуп, Юры — віленскі кашталян, маршалак. Больш высокіх сенатарскіх пасад не было ў Літве. Радзівілы

[1] М. Балінскі беспадстаўна называе яго князем Алыкі і Нясвіжа, бо тыя ўладанні праз чатырнаццаць гадоў пасля яго смерці адышлі да Радзівілаў, а праз дваццаць восем атрымалі тытул княства (Гісторыя горада Вільні. Т. 1. С. 224).

былі ўсім, палова Літвы апынулася ў іх руках, на другую — яны аказвалі свой пераважны ўплыў як найвышэйшыя чыны Літвы, не вельмі моцна яшчэ з'яднанай з Польшчай.

У такім вось доме, у Нясвіжскім замку, драўляным яшчэ, але вядомым сваім багаццем і славаю, нарадзіўся Мікалай Радзівіл, празваны Чорным, славуты вучонасцю, вялікім дыпламатычным талентам, заможнасцю, уплывам на двор, сваяцтвам з каралём Жыгімонтам Аўгустам. У 1547 годзе як пасланец караля ад імператара Карла V Мікалай Радзівіл Чорны атрымаў тытул Алыцкага і Нясвіжскага князя — для сябе і сваіх нашчадкаў. Гэты замежны тытул не дадаваў яму дома ніякіх правоў, але надаваў магнату большай вагі і велічы ў вачах шляхты. Там, дзе няма сапраўдных фактаў, гісторык не мае права выносіць нейкай з'яве свой прысуд, але ён можа выстаўляць уласныя меркаванні, гіпотэзы, не прэтэндуючы на канчатковую ісціну.

Да такіх неадкінутых гісторыяй гіпотэз можна аднесці намеры Мікалая Чорнага ў яго стаўленні да Літвы. Зямля Альгердаў пры Ягайле і яго наступніках не хутка ўваходзіла ў лона сваёй старой сястры Польшчы, з якой потым ішла адной палітычнай дарогай долі і нядолі. Пры Ягайле, родныя і стрыечныя браты якога змагаліся за Карону, яна прыпісвала свае няўдачы палякам. Няўдачлівы Казімір Ягелончык тысячу разоў сварыў два толькі што пабратаныя плямёны, абвастраючы адносіны паміж імі; пры Жыгімонце I, парушаючы унію, пра якую марылі патрыёты свайго краю, Літва вечна перамаўлялася з Польшчай словамі, паводле досціпу чарналескага паэта: «Толькі вайна са скандалам». Жыгімонт Аўгуст, якому надакучылі сеймавыя буры з нагоды жаніцьбы з Барбарай Гаштольдавай, гразіўся, што кіне Польшчу і перабярэцца ў Вільню панаваць над сваімі вернымі ліцвінамі. Замест абмежаваных каралеўскіх правоў у Кракаве і гучных шляхецкіх з'ездаў і сеймаў, якія зрываліся магутнымі магнатамі, у Вільні Ягелоны мелі права на спадчы-

ну, усеагульную пашану і неабмежаваную паслухмянасць. Пра падзел дзвюх краін, як відаць, не раз марылі стомленыя барацьбой з народам манархі Ягелоны. Норавы і звычаі Літвы не дазвалялі хутка зрасціся ёй з блізкай сваім паходжаннем краінай, таму і літоўскія магнаты адкрыта і патаемна ўздыхалі па падзеле. Але, не зважаючы на тыя непрыемнасці, якія прыносіла унія, Жыгімонт Аўгуст быў дастаткова мудры, каб бачыць палітычныя перавагі еднасці, дастаткова шляхетны, каб нечым ахвяраваць асабіста. Так што, паўздыхаўшы па свабодзе літоўскіх лясоў, на практыцы шмат рабіў для з'яднання дзвюх краін, для іх умацавання. Таму ліцвіны, якія хацелі аддзяліцца ад Кароны, не маглі спадзявацца, што іх князь і адначасова польскі кароль стане на чале іх. Другім пасля караля па моцы, багацці і асабістых вартасцях быў Мікалай Чорны. У спрэчках караля з народам наконт жонкі Радзівілы выпрабавалі сваю моц, не дзіва, што ў ганарыстай галаве Мікалая Чорнага магла нарадзіцца думка пра незалежнасць Літоўскай кароны ад Польшчы. Ён прыкладаў усе сілы, каб сарваць унію, а паколькі меў немалую моц, уплыў на караля і найвышэйшы ў Літве чын віленскага ваяводы, дык у яго былі ўсе падставы спадзявацца, што яго мара пра незалежнасць рана ці позна, а здзейсніцца. Народу, якому паўтара стагоддзя свяціла ўжо сонца вышэйшай цывілізацыі, цяжка было загадаць, каб ён ізноў вярнуўся ў лясы, запаліў агонь Зніча і чалом біў Перуну. Радзівіл не думаў пакідаць у Літве каталіцызм, хоць якраз у імя рымскай веры аб'ядналіся дзве краіны, якія мерыўся падзяліць. Бо каталіцызм быў верай палякаў, а ён не хацеў, каб Літва мела з імі штонебудзь агульнае. Ён пачаў прыглядацца да іншавер'я, што распаўсюджвалася ў гэты час у Еўропе, і каля 1554 года сам прыняў вучэнне Кальвіна і паволі пачаў пашыраць яго ўсякімі магчымымі сродкамі па Літве, сродкамі, якіх у яго руках было аж занадта многа. Іншыя літоўскія магнаты, не здагадваючыся пра намер Радзівіла, імкнучыся патрапляць

духу часовай моды, працавалі ў яго кірунку, прымалі пратэстантызм, садзейнічалі яго пашырэнню ў сваіх уладаннях. Радзівіл заснаваў у Вільні ў сваім доме насупраць касцёла святога Яна другі на Лукішках Гельвецкі збор, прывёў туды двух старанных празелітаў пратэстанцтва Вандрыхоўскага і Чаховіча; у Брэсце, не шкадуючы выдаткаў, згуртаваў магутныя разумовыя сілы з пратэстантаў, каб яны працавалі над рэдагаваннем перакладу Бібліі; пабудаваў збор у Клецку, на чале якога паставіў Тамаша Сакалоўскага (Фалконюша), узнёс зборы ў Койданаве, Свержні, Дзераўной і іншых сваіх уладаннях, а ў Нясвіжы, які быў у яго часы, можна сказаць, другой сталіцай Літвы, акружыў сябе духавенствам новай веры, якое ўзначаліў Ваўжынец Крышкоўскі з Вялікай Польшчы, заўзяты палемік, аўтар гутаркі чатырох братоў Вальдэнскіх, перакладчык гутарак філосафа святога Юстына з жыдом Трыфанам і памочнік Буднага ў перакладзе вядомай Нясвіжскай Бібліі. Гэтак жа, як і Радзівіл, Крышкоўскі зрабіў магутны ўплыў на ўсіх бліжэйшых грамадзян, асабліва на братоў Войцеха і Марціна Кавячынскіх, вяльможных слуг і верных выканаўцаў волі Радзівіла. Пад уплывам Крышкоўскага Кавячынскія заснавалі ў Нясвіжы друкарню, запрасіўшы ўзначаліць яе вядомага ў друкарскай справе ў Польшчы Данiэля Лянчыцкага. У гэтай друкарні апрача менш значных рэлігійна-палемічных твораў выйшаў перадрук з Брэсцкай Бібліі — «Новы запавет, дакладна перакладзены з грэчаскай мовы на польскую» (надрукавана ў Нясвіжы ў 1563 годзе друкаром Данiэлем).

Тым часам палітычная сітуацыя змянілася, і пра ўтварэнне асобнай Літоўскай дзяржавы ўжо нельга было думаць, бо ў 1565 годзе Мікалай Радзівіл Чорны памёр, а маладыя яго сыны Мікалай Крыштоф, Юры, Альберт і Станіслаў былі заняты адны вучобай, другія — грамадскай працай. Кавячынскія ж сталі ўсеўладнымі кіраўнікамі Нясвіжа і радзівілаўскіх уладанняў, а грамадская ўзбуджанасць, выкліканая рэлігій-

нымі спрэчкамі, прайшла не вельмі хутка. Адзін раз парваўшы з вучэннем, тэолагі не маглі ўжо затрымацца ў межах чыстага кальвінізму. Навука Соцына адкрывала новую арэну для тэалагічнай думкі, і Нясвіж, дзякуючы намаганням Кавячынскіх, Ланчыцаніна, Крышкоўскага, Фалконюша, Буднага, Паўлі, стаў шырокавядомым ачагом арыянства ў Літве. Не гуляла друкарня Лянчыцкага: тут быў перш за ўсё паўторна аддрукаваны брэсцкі «Новы запавет» (1586), выдадзены «Катэхізіс» Буднага і двойчы выйшла Нясвіжская Біблія, над перакладам якой некалькі гадоў працавалі Кавячынскія, Крышкоўскі і Будны і якая носіць імя Буднага як галоўнага перакладчыка. Нясвіжская Біблія як надзвычай важны помнік рэлігійнай барацьбы, польскай мовы і нават друкавання ў мінулым заслугоўвае шырокага даследавання, якое, аднак, тут будзе не да месца. Вернемся да гісторыі Нясвіжа.

Надзелены тытулам княства, Нясвіж, гэтае гняздо магутнага роду, прыстанак арыянства ў Літве, быў драўляным горадам, падзеленым на дзве часткі — на стары і новы горад. Жыхарамі яго былі хлебаробы-хрысціяне, княскія слугі і жыды, якія вялі шырокі гандаль з Руссю. Непадалёку ад горада высіўся драўляны замак (можа, частка сцен была ў ім і мураваная), што быў пабудаваны, згодна з прывілеяй Жыгімонта Аўгуста, дадзенай у 1551 годзе ў Вільні Мікалаю Чорнаму і аднесенай у галоўны архіў прывілеяў, якія служылі княству літоўскаму (знойдзеныя тут літоўскія паперы могуць пацвердзіць меркаванне пра надзеі Мікалая Чорнага незалежна панаваць над Літвой). Горад карыстаўся ўжо некаторымі гандлёвымі прывілеямі, нададзенымі яму каралём, але ён не быў яшчэ вызвалены ад земскіх законаў і звычаяў. У горадзе ўзнёсся парафіяльны касцёл Святога Духа, які стаў потым Гельвецкім зборам, і старажытная грэчаская царква Нараджэння Найсвяцейшай Панны («Рождества Пречистое»). Было гэта яшчэ невялікае сціплае мястэчка, якое хутка вырасце і праславіцца.

Тым часам малады ўладар Нясвіжа Мікалай Крыштоф ужо адведаў двор імператара Максімільяна, праявіў сябе пад кіраўніцтвам Рамана Сангушкі ў рыцарскай прафесіі, быў пасланцом у Парыж для запрашэння на трон Генрыха Валезія і браў удзел у выбарах Стэфана Баторыя. На Стэнжыцкім з'ездзе ён захварэў. У сваёй хваробе ён убачыў боскую кару за свавольствы маладосці і за адрачэнне ад каталіцызму. Ён адклікаў дыпламатычнага прадстаўніка, прыняў святое прычасце, паводле каталіцкага абраду, з рук Пятра Скаргі і прысягнуў, што калі выздаравее, то наведае магілу Збавіцеля ў Ерусаліме. Паправіўшыся, прымаў удзел у войнах Стэфана Баторыя з Іванам Грозным і ў 1582 годзе выбраўся ў сваю набожную вандроўку. Калі чытач хоча даведацца пра прыгоды яго двухгадовага падарожжа, можна пачытаць кнігу «Вандроўка», якую ён напісаў па-польску і якая не належыць да бібліяграфічных рэдкасцяў, бо з польскага арыгінала, адбітай у невялікай колькасці экземпляраў. Тамаш Трэтэр пераклаў яе на лацінскую мову, а Анджэй Варгоцкі ізноў на польскую — якраз нядаўняе выданне гэтага перакладу і ёсць у нас (Вроцлаў у Схлеттэра, 1847).

7 ліпеня 1584 года вярнуўся Радзівіл у Нясвіж, і гэтае вяртанне паклала пачатак новай эпохі ў гісторыі горада — калыскі роду Радзівілаў. Перш за ўсё на месцы даўняга, вельмі ўбогага, не адпаведнага княскай велічы мястэчка ён заклаў 8 мая падмурак Нясвіжскага замка. Потым пачаў знішчаць з такой стараннасцю створаныя бацькам усе помнікі пратэстанцтва, паліць на рынках у Вільні і Нясвіжы Брэсцкую і Нясвіжскую Біблії, замяняць кальвінісцкіх пастараў каталіцкім духавенствам, словам, шумнаму колісь збору арыянаў пачаў надаваць прававерную постаць. Зварот да каталіцызму быў у Польшчы тады ўсеагульны, а апорай Рыму, выразнікамі тэндэнцыі часу былі не хто іншыя, як езуіты. Бліжэйшая шляхта, княскія слугі, мяшчане і сяляне дружна вярталіся ў лона старой веры; у гэтай справе

патрабавалася дапамога езуітаў, і Радзівіл выклікаў іх у Нясвіж яшчэ перад сваім падарожжам у Палесціну.

Але выкліканыя, убачыўшы малое і ўбогае, малазабяспечанае мястэчка, не вартае таго, каб засноўваць тут школу, тым больш што яны былі нарасхват (траціцца на езуітаў зрабілася модай), нібыта доўга не хацелі жыць у гэтым, як піша іхні гісторык Растоўскі, вясковым зацішку (ruralis solitudo). Паміж Радзівілам і генералам ордэна вяліся доўгія перамовы. Убачыўшы, што намаганнямі Мікалая Крыштофа горад увачавідкі расце, езуіты згадзіліся паслаць сюды двух сваіх братоў — Войцеха Мрашкоўскага і Крыштофа Астроўскага «як найбольш дасведчаных у божым вінаградніку працаўнікоў». Было, аднак, гэта падвышэнне ў цане езуітаў перабольшанае. Яшчэ ў час вандроўкі да святой зямлі прыданыя Радзівілу два езуіты Леанард Паціфікус Сіцылійчык і Ігнацы Іспанец добра настроілі набожнага Радзівіла імкнуцца нават коштам найцяжэйшых ахвяр для ўзвелічэння горада замацаваць у ім езуітаў. Пасля доўгіх нараканняў на дзікае і глухое месца, на цеснату жылля і недастатковае забеспячэнне езуіты нарэшце адкрылі ў 1584 годзе пачатковую школу граматыкі і казанямі пачалі прывабліваць люд. Праз два гады пачалі закладваць падмурак касцёла, але самі езуіты і іхні своеасаблівы пратэктар Юры Кардынал Радзівіл, брат Мікалая Крыштофа, былі ім незадаволены, таму пачалі закладаць яго іначай, у выніку кутні камень быў пасвечаны аж у 1589 годзе. Тым часам Мікалай Крыштоф адарыў езуітаў сапраўды па-каралеўску, запісаўшы на іх буйное ўладанне Ліпскае, гэта значыць вёскі: Туховічы, Свецічы, Навасёлкі, Раздзяловічы, Заліпене, Залуча, Ушанку і Рудаву, адносячы гэтае сваё наданне да тых саслоўяў дзяржавы, якія санкцыянавалі яго і тым самым вызвалілі езуітаў ад вайсковай службы і чыншу, ад усіх павіннасцяў, як гэта было ў маёнтках духавенства. Будаўніцтва касцёла і калегіі цягнулася да лістапада 1593 го-

да. У гэтым годзе касцёл быў пасвенчаны і адчынены для людзей, і значэнне езуітаў павысілася. Яны змаглі схіліць да каталіцкай веры Элеанору з астрожскіх князёў, удаву Гераніма Язлавецкага, з якой ажаніўся Ян Юры Радзівіл, сын Мікалая Крыштофа, а таксама вярнулі да новай веры яшчэ трыццаць іншаверцаў. Гэтая стараннасць нясвіжскіх езуітаў яшчэ болей схіляла да іх Мікалая Крыштофа, які ўсяляк садзейнічаў ім: значна павялічыў іх калегію, у ёй можна было змясціць дзвесце асоб, падараваў сваю друкарню — невядома толькі, ці выйшла ў ёй тады хоць якая важная кніга. У 1590 годзе згуртаванне езуітаў адведаў айцец Людвік Масэлля, прысланы з Рыма ад езуіцкага генерала, пры якім была ўтворана ў Нясвіжы езуіцкая правінцыйная кангрэгацыя, што была гасцінна прынята князем; яе мэтай было аддзяленне польскай правінцыі ад літоўскай, бо ў абедзвюх краінах ужо значна выросла колькасць калегій і немагчыма было кіраваць імі з аднаго правінцыйнага цэнтра. Раздзяленне адбылося некалькі гадоў пазней.

Задаволіўшы патрэбы роду і зрабіўшы ўсё, што падказвала сумленне, Мікалай Крыштоф Радзівіл пачаў звяртаць пільную ўвагу на горад Нясвіж. Выкліканыя князем з краіны і з-за мяжы рамеснікі і аселыя ў Нясвіжы шматлікія купцы патрабавалі карэннага паляпшэння ўмоў іх жыцця і гарантыі ўсіх іхніх правоў. Цэнячы іх працу, адукаваны гаспадар паехаў да караля Стэфана з просьбай аб наданні Нясвіжу Магдэбургскага права, падаўшы яму пры гэтым гатовы праект. І вось 23 красавіка 1586 года Баторый падпісаў у Гродні прывілею для Нясвіжа. Так горад быў прыраўняны да ўсіх каралеўскіх гарадоў у Літве, атрымаўшы Магдэбургскае права з апеляцыяй ад магістрата да гаспадара, вызваліўшыся ад усіх іншых айчынных юрысдыкцый — як земскіх, так і гродскіх. Яго жыхары былі вызвалены назаўсёды ад аплаты за грэблі і масты, а ад павіннасцяў, што збіраюцца ў Літве, — на пяцьдзесят гадоў. Прычым былі ўстаноў-

лены апрача ранейшых яшчэ два новыя кірмашы: адзін — на Сёмуху, другі — перад Божым Нараджэннем; абодва цягнуліся па два тыдні. Гэта каралеўская прывілея дала пачатак другой прывілеі, нададзенай гораду 18 чэрвеня таго ж года яго гаспадаром — князем Сіроткам; гарантуючы поўнае захаванне са свайго боку і з боку нашчадкаў наданых гораду прывілеяў, ён загадаў нясвіжскім мяшчанам кіравацца кнігай «Саксонскае люстэрка» ў перакладзе Паўла Шчэрбіча, выдадзенай у 1581 годзе. Вялікая частка гэтай прывілеі вартая нашай памяці. Згодна з ёй, уводзілася пасада войта, якому давалася шэсць валок зямлі. У выпадку яго смерці быў вызначаны спосаб выбрання новага войта. Войт і мяшчане выбіралі бурмістра і дарадчыкаў, устанаўлівалася апеляцыя гарадскога кіравання да князя і яго наступнікаў. Паводле гэтай прывілеі, мяшчане атрымалі ў вечнае валоданне зямельныя надзелы без усякай іх аплаты і поўнае права распараджацца імі. Для сумеснага карыстання ўсяго горада былі аддадзены ўсе бровары, саладоўні, вінакурні, лазні, крамы, яткі, цырульні і васкабойні з іх прыбыткамі. Нарэшце горад атрымаў у поўнае ўладанне сто валок зямлі — з пэўнымі ўмовамі, а канкрэтна: каб тыя, хто не вызвалены ад чыншу, плацілі па капе грошаў, якія размяркоўваліся, згодна з даўнейшымі княскімі распараджэннямі, на розныя патрэбы. Сабраныя такім чынам сродкі ішлі на гарадскі шпіталь — 40 коп грошаў літоўскіх, на школу — 24, на арганіста — 8 коп, рэшта ж павінна была паступаць у гарадскую скарбонку. Мяшчане са сваіх надзелаў абавязаны былі, паводле каралеўскай прывілеі, даваць пробашчу да 50 гадоў па грошу, а за сто валок — па карцы жыта. Князі захавалі сабе права збору гандлёвай мыты, падушнай і памернай, але не болей 40 коп грошаў за год, і то толькі ў будучым, пасля пяцідзесяцігадовай волі. Гарадское кіраўніцтва абавязана было пабудаваць мураваную ратушу, дзве брамы — адну большую, пры ўездзе з Міра, а дру-

гую меншую — для замыкання горада. Былі ліквідаваны талокі на жніве, якія дагэтуль адбывалі мяшчане, з умовай, каб кожны са свайго надзелу насыпаў вакол першапачатковага горада па адным прэнце валу. Урэшце, князь, жадаючы, каб мяшчане ў знак падзякі каралю за дараваную волю з большай ахвотай будавалі муры, дабіваўся ў гарадскога кіраўніцтва на святога Марціна штогадовай справаздачы перад гаспадаром і горадам пра ўсе даходы і расходы. Князь сачыў, каб людзі ўсіх саслоўяў маглі заўсёды карыстацца нададзенымі правамі. Нават таму, хто ехаў куды-небудзь са сваімі таварамі далёка ад горада, давалася пасведчанне з гарадской пячаткай. Жыды не заставаліся тут абыдзенымі. Яны, праўда, не карысталіся Магдэбургскім правам, але затое кіраваліся юрысдыкцыяй замка. Такім чынам Мікалай Крыштоф быў другім фундатарам і ў нейкай ступені аднаўляльнікам Нясвіжа. Ён залажыў замак, у якім падпісаў згаданую прывілею, пачаў умацоўваць горад, збудаваў і забяспечыў усім неабходным школу і шпіталь. Апрача таго, пры падтрымцы князя было ўтворана брацтва міласэрнасці, бо Сіротка, нягледзячы на ўласцівую яму беражлівасць, меў чулае да чужога гора сэрца і, не адкладваючы ў дапамозе няшчасным, часта казаў: «Няхай мяне не завуць Радзівіл, а рад жывіл».

Кароль Стэфан, зацвярджаючы такія распараджэнні князя Мікалая Крыштофа, надзяліў горад гербам, ці пячаткай, з выявай: «З аднаго боку на шчыце палавіна чорнага арла, рассечанага ўздоўж, з цэлай галавой, а з другога боку — дзесяць касых палос блакітнага, чырвонага і жоўтага колераў, папераменна размалёваных». Хутка разбудаваны, надзелены свабодамі, Нясвіж стаў галоўным горадам ардынацыі, утворанай 16 жніўня 1586 года сямейным пактам паміж князем Сіроткам і яго братамі Альбертам і Станіславам. Новы ўладальнік маярату, шчыра ўзяўшыся за развіццё горада, выдаў важнае распараджэн-

не адносна тутэйшых жыдоў. У дадзенай ім прывілеі хацелася б звярнуць увагу на адзін яе пункт. Паводле прывілеі, жыды абавязаны былі не толькі на ноч, як звычайна, але і ўсе тры Велікодныя дні — чацвер, пятніцу і суботу — замыкаць з абодвух бакоў сваю вуліцу. Ключы на гэты час абавязкова здаваліся ў кіраўніцтва замка, якое абавязана было сачыць, каб ніхто з жыдоў не выходзіў у горад і, наадварот, каб распаленыя ўяўленнямі пра пакуты Збавіцеля хрысціяне не кідаліся помсціць нашчадкам ганіцеляў Хрыста. Мудры Радзівіл хацеў папярэдзіць самавольства, можа, не так нясвіжскіх мяшчан, як вучняў езуіцкай школы, не свабодных ад забабонаў часу.

Доўга можна б было пералічаць грамадскія, гаспадарчыя, сямейныя і рэлігійныя новаўвядзенні Крыштофа Радзівіла; гэтае клапатлівае, поўнае боязі Бога і хрысціянскай міласэрнасці, спагадлівае сэрца дачакалася жаданага плёну сваёй працы. Разгледзім іншыя важнейшыя яго новаўвядзенні ў Нясвіжы. Ён заснаваў пры езуіцкім касцёле брацтва міласэрнасці, прызначыў пад назвай Montis pietatis[1]

[1] Не маючы пад рукой фундацыі Montis pietatis у Нясвіжы, але жадаючы даць чытачам уяўленне пра падобнага роду ўстановы міласэрнасці нашых продкаў, прывяду тут апісанне ўтворанага ў 1690 годзе ў Альцы ахвярнага фонду Альбрыхта Станіслава Радзівіла і яго жонкі Кацярыны з Любамірскіх: «Жадаючы даць з нашых прыбыткаў дапамогу і пасаг убогім паненкам, якім сорам не дазваляе ісці жабраваць і беднасць якіх прычыняе ім многа ліха... ахвяруем і запісваем... сорак тысяч злотых польскіх, з якіх кожны год на дзень нараджэння святога Яна Хрысціцеля будзем аддаваць для іх на рукі пробашча чатыры тысячы злотых на правізію. Выбраць дванаццаць паненак — шэсць шляхецкага і шэсць простага саслоўя, даць па 500 злотых першым і па 100 злотых другім. Для іх пасагу даць ксяндзу-пробашчу 100 злотых, капітуле — 200 злотых, а астатнія 100 злотых — на абед паннам. Гэты абед наладзіць адразу пасля ўручэння пасагу... Каб здзяйснялася ўсё гэта найлепшым чынам... павінны адбыцца выбары паненак, якім будзе прызначаны пасаг. На цырымоніі выбараў будуць прысутнічаць: пробашч з васьмю прэлатамі і дзесяты пан, уладар Алыкі альбо яго на-

сродкі на пажыццёвае забеспячэнне бедных паненак, у 1590 годзе разам са сваёй жонкай Яўфіміяй з Вішнявецкіх заснаваў кляштар бенедыкцінак, аддаўшы яму набыты ад слуцкіх князёў Алелькавічаў маёнтак Гавезну (гэта быў першы ў Літве жаночы кляштар). У 1598 годзе ён заснаваў і ўсім забяспечыў кляштар бернардынцаў і, нарэшце, перадаў уладанні Навасёлкі і Амулынцы ў фонд нясвіжскага плябана, якім павінен быць свецкі святар, прызначаны ад імя езуітаў — ад іх ён павінен атрымліваць свой дар і ў іх касцёле адпраўляць парафіяльныя абрады, таму што іншага парафіяльнага касцёла не было. Гэты плябан, як бачым, быў стаўленікам езуітаў, бо езуіты стаялі ў той час, можна сказаць, на чале духавенства. Мікалай Крыштоф да такой ступені любіў езуітаў і верыў іх вучэнню і збаўчыя для хрысціянства намеры, што, як сведчыць тагачасны пісьменнік Каспар Вількоўскі, прыдворны медык Радзівіла, у кнізе «Desidorosus, альбо Сцежка да ласкі Божай» (Кракаў, 1589),

---

меснік. У дзень уручэння пасагу яны сыдуцца ў ратушы і адтуль пад вянкамі, з якімі звычайна бяруць шлюб, пойдуць у касцёл на імшу. І там перад вялікім алтаром — шляхцянкі з правага боку, а з левага дзяўчаты простага саслоўя — з запаленымі свечкамі на працягу ўсёй імшы будуць стаяць на каленях і, папярэдне паспавядаўшыся, прымуць прычасце, а яшчэ прамовяць літанію пра святую Панну, пасля чаго ксёндз-пробашч з капітулай і пан ці яго намеснік сядуць на табурэткі і сам пробашч перадасць у апячатаных пакетах пасаг. Пасля маёй смерці гэтая цырымонія павінна быць праведзена перад пахавальнай працэсіяй, пасля якой панны адразу пойдуць у капліцу святой Аргентыны, дзе я буду ляжаць, і там услед за святаром прамовяць літанію пра Найсвяцейшую Матку за памерлых, потым гэты ж ксёндз, а за ім кожная панна пакропіць труны свянцонай вадой і скажа: «Дай ім, Божа, вечны спачынак». Адтуль зноў пойдуць у ратушу і, спажыўшы там абед, разыдуцца, куды захочуць. З атрыманым пасагам яны могуць выходзіць замуж, ісці ў манастыр ці жыць паненкамі».

Хіба ж патрабуе каментарыяў гэтая святая фундацыя ці гэты мілы абрад? Звяртаю толькі ўвагу чытачоў на тое, што і дочкі простага люду мелі права карыстацца такім забеспячэннем.

«імкнуўся, каб дом пры нясвіжскім калегіуме быў забяспечаны прыбыткамі для пэўнай колькасці маладых людзей, якія вучыліся б набожнасці, каб потым былі добрыя і годныя плябаны ў яго шматлікіх уладаннях». Гэтае імкненне, хоць яно і не здзейснілася, паказвае на вялікую перавагу езуітаў ва ўплыве на грамадскую думку краю, такую, што нават свецкая семінарыя пачынала ім верыць. Дык ці ж дзіўна, што езуіцтва так хутка рабіла поспехі?

Мікалай Крыштоф Радзівіл стварыў тутэйшую краіну, якая яшчэ нядаўна была лясной пустэчай. На колькі міль наўкол скупіўшы зямлю і маёнткі ў дробнай шляхты, пачаў па-сапраўднаму там гаспадарыць, удыхнуў новае жыццё ў горад, змяніўшы ўвесь яго выгляд. Сам жа гаспадар, які, паводле сведчання Вількоўскага, у першы год пасля свайго пераходу ў лона каталіцызму ледзьве змог восем асоб далучыць да свайго прычасця на Вялікдзень. Памiраючы, ён бачыў, задаволены, як да некалькіх збудаваных ім каталіцкіх святыняў збіраліся на малітву тысячы людзей. Памёр Мікалай Крыштоф Радзівіл у 1616 годзе. Калі ён памiраў, пры ім былі для суцяшэння тры езуіты, вядомыя ў гісторыі нашага пісьменства: Ян Аляндус, яго біёграф і перакладчык «гутарак з самім сабой» (soliloquium) святога Аўгустына пад назвай «Трызны» (каля 1633 года ён быў тутэйшым рэктарам), Марцін Смігельскі, вядомы палкімі і пераможнымі палемікамі з іншаверцамі, і Міхал Орціс Іспанец (двойчы быў рэктарам, памёр у 1637 годзе), вядомы як вучоны муж і надзвычай набожны чалавек. Мікалай Крыштоф спачывае ў грабніцы, якую сам сабе падрыхтаваў. Над ёю змешчаны яго барэльеф і надпіс на латыні: «Advena ego sum, et peregrinus apud te sicut omnes patres mei».— «Я прыхадзень і вандроўнік да сябе, як і ўсе бацькі мае». Сярод мноства пахвал, якія яму пры жыцці і пасля смерці, па-польску і палатыні, вершамі і прозай пісалі езуіты, хочацца прывесці тут гэтае во прыгожае чатырохрадкоўе:

Templa Deo, turres patriae, Collegia Musis
Aedes afflictis mundi fugisquae, dedit,
Gloria militiae lux pacis, cognitor orbis.
Si deni tales, vicimus Italiam.

(Узнёс святыні Богу, крэпасці айчыне, калегію навукам, прыстанак гаротным і ўцекачам ад свету; быў славаю ў баі, святлом у радзе, адведаў і пазнаў зямлю. Калі б мы мелі двух такіх мужоў, без цяжкасці перагналі б Італію.)

Пасля смерці Мікалая Крыштофа Радзівіла гаспадаром усіх княскіх уладанняў стаў як спадчыннік і кіраўнік нясвіжскага маярату яго сын Ян Юры Радзівіл, троцкі каштэлян, што быў вядомы, паводле сведчання Нясецкага[1], распуснымі звычкамі, якія ледзьве прыглушыў толькі перад смерцю. З яго часоў варта згадкі толькі тое, што ў верасні 1617 года Уладзіслаў IV, яшчэ каралевічам, падчас паходу на Маскву наведаў Нясвіж і быў у гасцях у Радзівіла. У калегіуме яго віталі пахвальнай прамовай езуіты, каралевіч даверыў іх малітвам поспех сваёй экспедыцыі[2]. У горадзе на сустрэчу з маладым рыцарам выйшлі з харугвамі цэхі, на замкавым вале яго віталі стрэламі, а калі на банкеце прагучаў тост у гонар яго каралеўскай мосці, такі быў гром з гармат, што толькі дзе-нідзе ў горадзе вокны засталіся цэлыя. Каштэлян троцкі, з вялікай помпай прыняўшы каралевіча і яго прыдворных, падараваў яму для вайны дзве вялікія гарматы[3].

Пасля смерці Яна Юрыя Радзівіла (1625), які ад сваёй жонкі Элеаноры Язлавецкай з Астрога не меў патомства, яго малодшы брат, таксама бяздзетны, Альбрэхт Уладзіслаў, староста рыжскі і каштэлян віленскі, завалодаў Нясвіжам з маяратам, дзе гаспадарыў да 1636 года. У час яго гаспадарання быў асабліва памятны 1625 год, калі лютаваў па

[1] Выданне лейпцыгскае. Т. VIII. С. 73.
[2] Маскевіч ва ўспамінах.
[3] Растоўскі.

ўсёй Літве і Польшчы мор, які ў кастрычніку гэтага ж года дайшоў і да Нясвіжа. Калі пачалі паміраць людзі на Валыні, езуіцкае кіраўніцтва прыслала ў Нясвіж сваіх маладых вучняў тэалогіі, і колькасць асоб у тутэйшым калегіуме ўзрасла да 73. З набліжэннем эпідэміі езуіты, пакінуўшы ў горадзе толькі Яна Алянда з некалькімі яго вучнямі для адпявання і пахавання памерлых, разбегліся па палескіх вёсках. Пяцьдзесят свецкіх асоб і некалькі езуітаў палі ахвярамі бедства, якое спынілася ў апошнія дні лістапада. Езуіты, прыпісаўшы гэта апецы святога Пасхазюша, мошчы якога былі ў калегіуме, адправілі ў яго гонар пахвальную імшу, а ўдзячныя Небу мяшчане збудавалі ў прадмесці Новы горад невялікую уніяцкую капліцу.

Уладзіслаў IV, стаўшы каралём, пацвердзіў даўнія прывілеі для Нясвіжа, вызваліў горад ад мыты і пошлін на 12 гадоў і перанёс на 24 лютага кірмаш[1]. З помнікаў, што засталіся ў Нясвіжы з часоў Альбрэхта Уладзіслава, трэба назваць уніяцкую царкву святога Юрыя, пабудаваную перад бернардынскім касцёлам. У 1635 годзе пан прадстаўляў у ёй ксяндза Базыля Меляшкевіча. Калі уніяцтва зблізілася з каталіцкім касцёлам, а езуіты са сваім парафіяльным святаром і яшчэ бернардынцы маглі задаволіць духоўныя патрэбы ваколіц горада, гэтая царква, якая многія гады не дзейнічала, так заняпала, што нельга ўжо адшукаць нават месца, дзе яна стаяла. З часоў кіравання Аляксандра Людвіка Радзівіла, сына Мікалая Крыштофа (ад 1636 па 1654), варты ўвагі некалькі выпадкаў, якія датычацца Нясвіжа.

У 1640 годзе Таварыства Ісуса спраўляла стогадовы юбілей свайго зацвярджэння. Па ўсіх калегіях наладжваліся ўрачыстасці, да якіх падахвоціў віленскі біскуп Война, распачаўшы ў Вільні васьмідзённае ўрачыстае святкаванне. У

[1] Прывілея гэта надрукавана ў «Зборы старажытных грамат і актаў Мінскай губерні» (Собраніе древнихъ грамотъ и актовъ. Минскъ, 1848).

Нясвіжы Аляксандр Людвік Радзівіл разам з езуітамі наладзіў велічнае відовішча. Ад касцёла бенедыкцінак аж да муроў калегіума пацягнуліся працэсіі, былі выстаўлены трыумфальныя аркі, гербы таварыства, гербы Радзівіла і партрэт іх стваральніка Мікалая Крыштофа. Школьная моладзь выспеўвала пад музыку трыумфальныя гімны. У памяць пра гэты дзень Радзівіл паклаў у касцёле натуральнай велічыні сэрца, адлітае з золата. У той жа год пасланыя ад езуіцкага генерала інспектары Фабрыцыус Банхус і Бенедыкт дэ Сакса падзялілі езуітаў у Польшчы на дзве правінцыі — Польскую і Літоўскую. Для раздзеленага згуртавання неабходна было арганізаваць вышэйшае навучанне езуіцкай моладзі, і таму магістр Анджэй Эрэнт адкрыў філасофскія курсы на дваццаць слухачоў.

У 1644 годзе нясвіжскі калегіум узначальвалі два рэктары: Рудзінскі, які ажыццяўляў нагляд за шасцідзесяццю з лішнім асобамі, і Мікалай Лянчыцкі, які кіраваў гаспадарчай часткай. Гэта быў сын славутага некалі друкара Даніэля з Ленчыцы, які якраз тут пры дапамозе свайго друку не так яшчэ даўно сеяў па Літве насенне гельвецкай навукі і арыянства. Які палымяны быў бацька пратэстант, гэтакім жа шчырым, аж да фанатызму заядлым католікам-езуітам стаў яго сын. Нясецкаму спатрэбілася некалькі лістоў паперы, каб запісаць многія рысы характару гэтага незвычайнага чалавека. Можна знайсці там рысы высакароднасці, узорнай маралі і адначасова рэшткі дзівацтваў празмернага піетызму. Прыпісвалі яму чараўнічыя здольнасці і прароцтвы. Але як можам мы гэта аспрэчыць? У тым, што ў шчырай веры, у любові і хрысціянскай пакорлівасці ёсць таямнічае насенне цуду, ніхто не сумняваецца, але ў наш разважлівы час цяжка паверыць у цуд.

У гэты ж час жылі ў Нясвіжы вядомыя езуіты: Казімір Каяловіч, брат славутага гісторыка Войцеха, аўтар дзвюх частак «Рыторыкі», а таксама прамовы над магілай віцебскага

ваяводы Уладзіслава Валовіча, біяграфіі Мікалая Лянчыцкага і многіх друкаваных пропаведзяў, Андрэй Розенвальд, вядомы як аўтар некалькіх лірычных паэм, напісаных на латыні, і Бенедыкт дэ Сакса Іспанец, заслужаны сярод езуітаў чалавек, аўтар асноў права і пачаткаў польскай граматыкі.

Недзе ў гэты час, як сведчаць езуіцкія хронікі, жыў у Нясвіжы езуіцкі місіянер з Францыі Францішак Рыкард, які ездзіў у Іспанію як апостал і дыпламат (ён насіў тытул пасла Польскай Рэчы Паспалітай у Персіі). Вярнуўшыся, Рыкард заклікаў каталіцкіх святароў, асабліва езуітаў, каб яны наведваліся з місіяй у Персію. Пры гэтым ён запэўніваў, што тамашні шах іх гасцінна прыме. Ён паказаў нават указ шаха пра пастаялыя двары для прыезджых. Езуіты вельмі ганарыліся тым, што ў гэтым указе некалькі разоў упаміналася іх згуртаванне, адпаведныя словы з таго ўказа яны перапісвалі залатымі літарамі. Ці напраўду Персія ў той час гэтак добра ставілася да хрысціянства, ці пабожны француз толькі выхваляўся — цяжка было тады паверыць. Занадта неспакойны час пачынаўся ў краіне, каб польскае духавенства магло шукаць небяспеку ў краях няверных. Лаўр пакутніцтва можна было лёгка знайсці і дома.

Набліжаліся сапраўды вельмі сумныя часіны. Уладзіслаў IV памірaў, узбунтаваная казаччына на чале з Хмяльніцкім, які ўзяў сабе ў дапамогу і татар, аб'явіла вайну Рэчы Паспалітай. Гетманы Патоцкі і Камінскі і мноства знакамітай шляхты трапілі ў татарскую няволю, але мала хто спяшаўся на Украіну, каб паставіць на месца мяцежнікаў, бо шляхта ў Варшаве была занята то выбарамі, то рэлігійнымі спрэчкамі, то сваркамі магнатаў.

Польшчу і Літву ахапіла паніка. А выбранне ў такіх абставінах Яна Казіміра каралём наводзіла на думку, што гэтакім жа неспакойным будзе ўсё яго панаванне.

§ 2. БЕДСТВЫ І ВАЕННЫЯ СПУСТАШЭННІ. ПАСТУПОВАЕ АДРАДЖЭННЕ ГОРАДА (1650 – 1763)

◆ Смерць Уладзіслава IV. ◆ Казакі. ◆ Пачатак войнаў з Расіяй ◆
◆ Колькі слоў пра матэматыка езуіта Освальда Кругера ◆
◆ Смерць Аляксандра Людвіка Радзівіла ◆
◆ Два напады расіян на Нясвіж ◆
◆ Прывілеі і статуты ўрада і паноў для развіцця горада ◆
◆ Становішча горада. ◆ Напад шведаў, асада і ўзяцце Нясвіжа ◆
◆ Міхал Казімір Радзівіл, вялікі гетман літоўскі ◆
◆ Норавы часу. ◆ Рэлігійныя абрады ◆
◆ Творы, што выдаваліся мясцовым духавенствам ◆
◆ Тэатр, слова аб Францішцы Уршулі Радзівіл з Вішнявецкіх ◆
◆ Становішча Нясвіжа ў час смерці князя Гетмана ◆

Калі Нясвіж пад апекай урада і сваіх паноў усё болей квітнеў і развіваўся, памнажаючы свае багацці, узносячы новыя пабудовы, павялічваючы сваё насельніцтва, і хутка мог ужо заняць не апошняе месца сярод іншых гарадоў Літвы, з Украіны пачаў даносіцца да гарадскіх муроў водгалас панічнага страху. Жыхары Украіны, Валыні, Палесся, пакідаючы свае стэпы і лясы, уцякалі сюды, каб знайсці схоў у нашых абарончых крэпасцях, якіх не так і шмат было на літоўскай зямлі. Нясвіж даваў ім прытулак у сваіх мурах. Аляксандр Людвік Радзівіл, замак якога быў прыстасаваны пад абарону, гасцінна адчыняў вароты ўцекачам. Тыя, каго не ўдалося змясціць у замку, беглі далей. Быццам анёл смерці праляцеў па горадзе — так ён абязлюдзеў. Але на гэты раз страхі былі дарэмныя: непрыяцель не дайшоў так далёка. Нясвіж яшчэ гады чатыры быў у спакоі, толькі ў 1651 годзе пракаціўся тут мор, які забраў некалькі ахвяр.

Але з-за казакоў і выхваляння польскага пасла Вэсэля і іншых прычын абвастрыліся адносіны паміж Янам Казімі-

рам і маскоўскім царом Аляксеем Міхайлавічам. Чатыры атрады расійскіх войск уварваліся ў Літву. Януш Радзівіл, хоць і даў ім добры адпор у бітве пад Шкловам, не здолеў, аднак, затрымаць рассыпаных па краі чужых войск, якія, мінуўшы Мінск, пацягнуліся да Вільні. Нясвіжская цвярдыня замкнулася, і вораг яе не змог узяць, але горад у 1654 годзе ўпершыню стаў ахвярай спусташэнняў. Няўзброеныя гараджане паўцякалі, а тыя, хто мог узяць у рукі зброю, бег у замак, які, не здольны змясціць усіх, толькі знатнай шляхце адчыніў свае брамы. Перапалоханы вясковы люд бег у горад, каб схавацца ў езуіцкім касцёле, дзе пакінутыя тры святары[1] з вялікай цяжкасцю аказвалі сваю апошнюю паслугу такому мноству людзей, пакуль самі не былі забіты раз'юшанай салдатнёй. У гэты ж 1654 год уладар Нясвіжа Аляксандр Людвік, падарожнічаючы па Італіі, развітаўся ў Балонні з жыццём.

Яну Казіміру, які быў у Гродні, спатрэбіўся на выпрацоўку плана ваенных дзеянняў добры матэматык, дзеля чаго выклікалі з нясвіжскага калегіума рэктара Освальда Кругера, ён выдаў нямала кніг па матэматыцы. У Гродні ён і памёр у 1656 годзе[2].

---

[1] Вяховіч, Станішэўскі і Буткевіч.

[2] Паколькі нашы гісторыкі літаратуры нічога не ўпамінаюць пра Кругера, бо ён пісаў на латыні і не належаў да кампаніі мясцовых мудрацоў, пададзім тут пра яго кароткую даведку: нарадзіўся ён у 1601 годзе ў Прусіі, уступіў у ордэн езуітаў у 1619 годзе, а ў 1622-м яго паслалі па навуку ў Рым, дзе ён вучыўся разам з Янам Гружэўскім, Андрэем Рудамінам, Мікалаем Завішам і Мацеем Казімірам Сабескім. У 1639 годзе атрымаў у Вільні вучоную ступень доктара філасофіі і выкладаў там матэматыку, філасофію і тэалогію. Не займаў ніякіх высокіх езуіцкіх пасад, пакуль у 1653 годзе яму не прапанавалі пасля Анджэя Шчапкоўскага пасаду рэктара ў Нясвіжы. Напісаў і выдаў працы: 1. Матэматычныя задачы па оптыцы, геаметрыі, астраноміі, элементарнай сферы і касцельнай рахубе (Вільня, 1633); 2. Арыфметыка (1635); 3. Аб устаноўцы гармат (1635); 4. Рымскі каляндар (1637); 5. Астранамічная сотня (1639); 6. Выклад тэорыі зроку (1641); 7. Матэматычныя нататкі аб пункце і

У 1659 годзе расіяне з новымі сіламі пайшлі на Літву. Трыццацітысячнае войска на чале з князем Трубецкім рушыла на Украіну, гэтакае ж войска развярнуў паміж Дняпром і Беразіной Радомскі, не малыя сілы пад камандаваннем Далгарукага і Хаванскага ўварваліся ў Літву. Пасля паражэння ў ваколіцах Вільні пад Вэркамі гетмана польскага Гансеўскага атрады непрыяцеля смялей разышліся па Літве. Хаванскі напаў на абарончую крэпасць Ляхавічы, непадалёку ад Нясвіжа, адна частка яго войск пад кіраўніцтвам Шчэрбы, а другая на чале са Жміевым паспрабавалі ўзяць Нясвіж, які быў забяспечаны зброяй і служыў прытулкам навакольнай шляхце, сялянам, мяшчанам і духавенству. Войску, якое ўсюды мела поспех, замак узяць не ўдалося, але не заслонены мурам і шанцам горад не мог даць ніякага адпору ворагу. Ён быў аддадзены на рабаванне і ў гэтым, і ў наступным годзе. Начальства не здолела стрымаць раз'юшанай салдатні, было некалькі забітых, сярод якіх і стары Машынскі, фундатар і дабрачынец езуітаў у Наваградку[1].

Нарэшце Чарнецкі і Сапега разбілі войскі, што асаджалі Ляхавічы, і вызвалілі Нясвіж, які, вытрымаўшы асаду, быў заліты крывёю, зрабіўся папялішчам. Гаспадар, заможнейшыя жыхары і езуіты пацярпелі мала: свае багацці яны здолелі схаваць, абараніць. Сціплая ж маёмасць бедных была разрабавана і спалена.

Пасля ваенных спусташэнняў на сейме 1661 года Міхал Казімір Радзівіл здолеў перш за ўсё вызваліць на гады чатыры свой горад ад падаткаў і салдацкіх пастояў, а таксама ад

цэнтры (1644); 8. Вылічэнне Велікодных свят (1646); 9. Аб колерах вясёлкі (1647); 10. Трактат пра вакуум (1648); 11. Пра зрок (1652). Смерць заспела яго над працай «Аб практычнай устаноўцы гадзіннікаў». (Гл.: Растоўскі.)

[1] Гл.: Растоўскі. Litvanicarum Soc. J. Historiarum provincialium pars prima.

каралеўскіх пошлін, а сабе здабыў гарантыі вяртання сродкаў, укладзеных на абарончыя ўмацаванні Нясвіжа[1]. Праўда, як відаць з пазнейшых папер, дзяржава многія гады не магла выплаціць доўг і, здаецца, ніколі яго не выплаціла, але само дамаганне аплаты за ўмацаванне ўласнага родавага гнязда не робіць гонару шаноўнаму мужу, якім быў Міхал Казімір Радзівіл, падканцлер і гетман літоўскі, гаспадар вялікіх уладанняў, саноўнік высокага рангу, што абавязаны быў падзяляць цяжкую долю краю, плёнам якога так шчодра карыстаўся. Бо гэта ж у тыя часы мінулася, як ні шкада, шляхетнае імкненне да ўсеагульнага дабра. За кроплю крыві, за нейкія цагліны, за кавалачак жалеза ці бронзы не саромеліся магнаты таргавацца з айчынай і грукацца да яе небагатай казны.

Як бы там ні было, Міхал Казімір не шкадаваў сваіх сіл для аднаўлення Нясвіжа. Апрача льгот для горада 20 студзеня 1673 года ён выдаў універсал, у якім, каб заахвоціць людзей сяліцца ў Нясвіжы, гарантаваліся на аснове нямецкага права новапасяленцам усялякія свабоды, у тым ліку свабода пакінуць у любы час горад. Усе гэтыя прывілеі, а таксама арганізацыя новых прадпрыемстваў змаглі ў нейкай ступені палепшыць жыццё нясвіжцаў і аднавіць горад. У 1678 годзе Танэр Чэх, які разам з царскім пасланнікам князем Міхалам Чартарыйскім праязджаў праз Нясвіж, напісаў у сваім дарожным дзённіку[2], што бачыў тут муры, якія акружалі горад, вялікі рынак, прыгожыя дамы і замак, умацаваны валамі ды равамі і забяспечаны гарматамі.

Два новыя касцельныя ахвяраванні прыдалі гораду болей руху, палепшылі яго выгляд. Першае з іх учыніў у 1672 годзе для дамініканцаў смаленскі войскі Базыль Баканоўскі, падтрыманы князем. Спачатку ён пабудаваў Араторыум, а

[1] Гл.: Volumina Legum. 1661, 1670, 1674.

[2] Нямцэвіч. Нататкі пра даўнюю Польшчу.

неўзабаве ўзнёс і асвяціў мураваны касцёл святога Яна Хрысціцеля. Другое ахвяраванне было ад самога князя абацтву бенедыкцінцаў, якое знаходзілася за горадам і якому ён запісваў у 1673 годзе са сваіх прыбыткаў трыццаць тысяч польскіх злотых на касцёл Святога Крыжа. Аднак закончыў гэтае духоўнае збудаванне ўжо сын фундатара Кароль Станіслаў Радзівіл, а ў 1690 годзе яго зацвердзіў сейм.

Міхал Корыбут Вішнеўскі прывілеяй 1669 года ізноў вызваліў нясвіжскіх мяшчан ад мыт і пошлін назаўсёды, а ад галоўнай пошліны — на пятнаццаць гадоў; у 1670 годзе сейм сваёй пастановай падоўжыў яе да дваццаці гадоў у сувязі з ваеннымі спусташэннямі і пераходамі айчынных войск, улічваючы абарончыя ўмацаванні, якія Радзівіл канчаткова прывёў у парадак «для большай бяспекі і славы дзяржавы»[1]. У наступныя гады ўладару Нясвіжа падканцлеру Міхалу Казіміру яшчэ лягчэй было дабівацца для свайго горада дабрачынных прывілеяў, бо яго звязвалі з тронам сваяцкія адносіны: ён быў мужам роднай сястры Яна Сабескага — Кацярыны. У выніку Ян III, уступіўшы на трон, не толькі пацвердзіў Нясвіжу ўсе папярэднія прывілеі і надалей вызваліў яго ад краёвых пошлін і мыт, але ў дадатак асобнай прывілеяй як узнагароду за мужнасць пры адпоры непрыяцеля ад горада Нясвіжа, які не раз быў у варожай асадзе, устанавіў для паляпшэння жыцця гарадскіх грамадзян чатырохнядзельны кірмаш, што павінен быў пачынацца 25 жніўня[2].

Міхал Казімір Радзівіл, жыццё якога праходзіла то ў клопатах пра дабрабыт айчыны, то на полі бітвы, то ў навуковых занятках, дзе меў поспех, у апошнія гады жыцця наведваў з дыпламатычнай місіяй замежныя краіны. У 1681 годзе ён быў пасланы да імператара Леапольда — выказаць ад імя польскага караля суседскую прыязнасць, а таксама да папы

[1] Volumina Legum. T. V. S. 11.

[2] Аўтэнтычная прывілея — у гарадскім архіве.

Інакенція XI, каб пасведчыць яму каралеўскую пакору. З гонарам справіўшыся з абедзвюма місіямі і дабіўшыся далучэння да ліку святых Яна Кантэма ў Балонні, фатальным для яго бацькі і дзядзькі месцы, закончыў ён сваё жыццё[1].

Пасля яго смерці маёнткамі гадоў дванаццаць валодала жонка Кацярына Радзівіл з Сабескіх, а яе каранаваны брат Ян III быў заўсёдным апекуном радзівілаўскай фартуны. І сапраўды — можна ўбачыць не адзін прыклад клопату тагачаснага трона пра дабрабыт горада Нясвіжа. На сейме 1681 года кароль зацвердзіў прадстаўлены Кацярынай Радзівіл статут купецкага цэха, а ў наступным годзе перанёс пачатак чатырохнядзельнага кірмашу з 25 жніўня на Уводную нядзелю[2], нарэшце, 21 лютага 1688 года ўладальніца Нясвіжа выдала (відаць, з ведама караля, бо гэта было ў сямейным гняздзе Сабескіх — Жолква) загад магістрату, каб гарадскія жыды не дапускаліся ні ў якія кіраўнічыя ўстановы, а ў кірмашовыя дні не чынілі ніякіх пабораў, якія б стрымлівалі гандаль, а тым самым перашкаджалі развіццю і ўзбагачэнню горада.

Гэта былі, трэба сказаць, часы заняпаду горада і мяшчанска-купецкага саслоўя. Яшчэ нядаўна мяшчане выдатнейшых гарадоў па сушы і вадзе вялі шырокі гандаль з замежнымі краінамі і на сваіх землях, довадам чаго з'яўляюцца шматлікія прывілеі, якія вызвалялі розных мяшчан ад пошлін і мыт на ўвоз замежных тавараў ад аплаты ў сваёй краіне за грэблі і масты, за купецкі транспарт. Чытаючы ў актах канцылярыі Слуцкага замка тастаменты розных мяшчан, якія станавіліся купцамі, дзівішся з іх заможнасці і багацця. Але

[1] Нясецкі расказвае, што ў адзін такі прыезд ён бачыў гравюру на блясе (Бабровіч. Т. VIII. С. 178). Прыгожы малюнак з гэтай гравюры ёсць у «Альбоме» Вільчынскага.

[2] Прывілея, датаваная 26 сакавіка 1682 года, была падпісана ў Яварове.

разам з аплаканымі часамі Яна Казіміра канчаецца шчаслівае жыццё нашых гарадоў. Падпальванне дамоў і крамаў, рабаванні, напады на дарогах на купецкі транспарт давялі мяшчан-купцоў да беднасці, а гэта хутка скарысталі заўсёды спрытныя і моцныя сваёй салідарнасцю жыды. Пазычаючы збяднелым мяшчанам невялікія сумы на значныя працэнты, яны здолелі такім спосабам завалодаць іхнімі багатымі калісьці крамамі і дамамі на рынках і галоўных гарадскіх вуліцах, дзе пры заснаванні гарадоў ізраільскаму племені не было дазволена сяліцца. Паслужлівы гандаль гарэлкай даваршыў карціну[1]. Са свайго боку шляхта і багацейшае духавенства, да каго збяднелы мешчанін ішоў пазычаць грошы, здолелі прысвоіць зямельныя ўгоддзі, гарадскія пляцы і пабудовы, таму ў гарадах знаходзім мы вызваленыя ад розных абмежаванняў і гарадскіх павіннасцяў духоўныя і шляхецкія сядзібы і камяніцы, якія ўсім сваім цяжарам пачалі прыціскаць непрывілеяваных і маральна прыгнечаных бедных мяшчан. Вось дарога, якой нашы гарады, прыйшоўшы да заняпаду, набылі свой сённяшні незайздросны выгляд. Вернемся ж да Нясвіжа.

Падканцлер літоўскі Кароль Станіслаў Радзівіл, стаўшы ў 1692 годзе кіраўніком канцылярыі сваіх уладанняў, добра бачыў заняпад горада і ведаў прычыну. Прывілея, дадзеная Нясвіжу 4 чэрвеня гэтага ж года, была чаканай узнагародай гораду за яго зычлівасць да гаспадара і нясвіжскай крэпасці, дзе (як сцвярджае прывілея) «грамадзяне атрымалі не адзін

[1] Каб дабіцца свайго, жыды заўсёды падшуквалі сабе прыхільнікаў, скарыстоўвалі любыя хітрыкі. Так, у 1729 годзе ў Слуцку яны выпрасілі сабе ў Аўгуста II мараторны ліст, згодна з якім аплата жыдамі і ўсім слуцкім кагалам сваіх даўгоў розным асобам адтэрміноўвалася на тры гады, на працягу якіх крэдыторы павінны забіраць толькі пяць працэнтаў. Дзе ж тут справядлівасць? Жыд меў права турбаваць свайго даўжніка, а ад крэдытораў засланяўся каралеўскай паперай. Як жа тут не магло заняпасці гарадское саслоўе хрысціян?

голас крывавай Белоны, але захавалі веру». Убачыўшы, як абязлюдзеў горад у выніку войнаў, гаспадар дазволіў застацца ў ім і сялянам з вёсак, якія аселі ў горадзе, прытым яны былі прыроўнены ў правах да мяшчан. Аднак пазней прымаць сялян у горад забаранялася. Прывілеяй касаваліся духоўныя і шляхецкія правы, лік якіх у горадзе памножыўся, пры гэтым дазвалялася перадаваць іх мяшчанам, забіраць, нарэшце, аддадзеныя ў доўг дамы і пляцы[1].

Але ўсе гэтыя ахоўныя меры не змаглі даць свайго выніку, таму што ў хуткім часе палітычны гарызонт зацягнула хмарамі, і літоўскія гарады ізноў зведалі забойствы, рабункі і пажары. Пачатак XVIII стагоддзя памятны ў нашай гісторыі крывавымі спрэчкамі паміж Аўгустам II і Станіславам Ляшчынскім, якія далі падставу двум найлепшым ваенным геніям таго часу Пятру Вялікаму і Карлу XII умяшацца ў справы Польшчы і пачаць паміж сабой барацьбу за пальму славы і палітычныя набыткі. Шведы быццам бы для падтрымкі Ляшчынскага рабавалі Польшчу. У пачатку 1706 года ваенныя дзеянні перанесліся з Польшчы ў Літву, дзе ў Гродні Аўгуст II са жменькай палякаў, з войскам саксонцаў і з расійскімі падмацаваннямі сабраў свае сілы. Карл XII, скіраваўшы ўсю ўвагу на гэты галоўны ваенны цэнтр, выслаў у глыб Літвы конныя атрады, каб заняць крэпасці і знішчыць маёнткі прыхільнікаў Аўгуста. А якраз да самых шчырых саксонскіх прыхільнікаў належаў Кароль Станіслаў Радзівіл, які колькі гадоў карыстаўся вялікай пячаткай літоўскай і быў абавязаны трону за шматлікія староствы і іншыя дабрачыннасці Аўгуста II. Не маючы магчымасці схіліць на свой бок такога працаўніка, як Радзівіл, Карл XII вырашыў хаця б паралізаваць яго. Нясвіж з усімі навакольнымі радзівілаўскімі ўладаннямі павінен быў стаць аб'ектам яго нянавісці, а знешняй нагодай для рабаўніцтва

[1] Арыгінал захоўваецца ў гарадскім архіве.

ваколіц паслужылі сорак тысяч казакоў пад кіраўніцтвам Мазепы, якіх разам з расіянамі Пётр Вялікі размясціў у Мінску, Слуцку, Нясвіжы і ў іншых гарадах. Вось што расказвае сучасны шведскі гісторык пра першы напад шведаў на Нясвіж: «Кароль адчуваў, што трэба выслаць на другі бок Нёмана свае войскі пад кіраўніцтвам падпалкоўніка Траўтветэра, маёра Аксэля Спэнса і ротмістра Дрэфеншольда. Спачатку накіраваліся яны да горада Міра, дзе знаходзілася тысяча казакоў. Супроць іх былі пасланы шведамі прыданыя ім валахі, якія да такой ступені асмеліліся, што, напаўшы на абоз непрыяцеля, захапілі дзесяць палонных... З Міра Траўтветэр накіраваўся да Нясвіжа, горада, які належаў вялікаму канцлеру літоўскаму Радзівілу. Акружаны валам і ровам Нясвіж меў прыгожы і моцны замак, які стаяў за межамі горада. Гаспадар замка не прыняў у яго сцены казакоў. У горадзе іх было дзве тысячы чалавек, камандаваў імі Міхаловіч, адзін з вышэйшых военачальнікаў Мазепы. Прыбыўшы вельмі рана (14 сакавіка) пад муры горада і выстраіўшы тры батальёны сваіх драгунаў, Траўтветэр ударыў адначасова на браму і гарадскія валы. Казакі, што сабраліся на рынку для абароны, адказалі агнём. Але шведы з ходу захапілі браму, напалі з палашамі на непрыяцеля так хутка, што казакі разбегліся па бліжэйшых дамах, а іх военачальнік і 300 чалавек палі на полі бою. Пяцьсот казакоў зачынілася ў мурах езуіцкага калегіума, якога Траўтветэр без гармат вялікага калібру не змог узяць. У замак не пусцілі ніводнага з казакоў, адтуль не стралялі па шведах, хоць яны на вачах военачальніка ўшчэнт разбілі каля рова казацкі атрад. Тых, што паўцякалі ў дамы, Траўтветэр загадаў не забіваць. Але казакі, не жадаючы карыстацца ласкай шведаў, безупынна вялі з вокнаў і дзвярэй агонь. Таму военачальнік вымушаны быў выкарыстаць апошні сродак: даць загад падпаліць горад. У пажары загінула 500, а то і ўсе 600 казакоў. Каля 180, уцякаючы з агню, добраахвотна здаліся

ворагу. Чатыры гарматы, чатыры штандары, дзве пары літаўраў і дамашнія рэчы, якія не згарэлі ў агні пажараў, сталі здабычай пераможцаў. Траўтветэр адаслаў палонных і 50 чалавек параненых, сярод якіх былі афіцэры і салдаты, а сам рушыў на Ляхавічы»[1].

Было гэта ў сакавіку 1706 года. У спаленым Нясвіжы быў яшчэ абарончы замак на чале з радзівілаўскім камендантам Баліманам. Карл XII загадаў захапіць гэты замак. Але шведам не ўдалося яго ўзяць, таму праз два месяцы кароль сам накіраваўся да Нясвіжа. Ізноў звернемся да аповеду гісторыка пра штурм крэпасці: «З-пад Ляхавіч кароль (Карл XII) накіраваўся да Клецка, а праз тры дні з войскам, што білася пад Ляхавічамі, пайшоў на Нясвіж. Нясвіжская крэпасць уяўляла сабой правільны чатырохкутнік з умацаванымі і глыбокімі мураванымі акопамі. Гарнізон складаўся з 200 чалавек, з якіх толькі 90 было сапраўдных салдат, мяшчан і сялян. Падпалкоўнік Траўтветэр і генерал-ад'ютант Расенштэрн былі пасланы да каменданта крэпасці Баліма на з прапановай праз гадзіну здаць крэпасць, таму што ён не можа спадзявацца, каб яго пана (Караля Станіслава Радзівіла) і ўсіх прыхільнікаў спаткаў іншы лёс, чым той, які яны заслужылі як бунтаўнікі супроць караля і Рэчы Паспалітай. Гэтыя словы мелі вынік: крэпасць здалі шведам. Быў спалены ўвесь ваенны рыштунак, у тым ліку сцягі, ручная зброя і шчыты, затоплена 21 гармата[2]; камендант, афіцэры і ўвесь гарнізон былі адпушчаны на волю. Выгнаўшы

[1] Гл.: Nordberg G. Leben Carl des Zwölften. 1745. T. I. S. 656–657.

[2] Паводле «Histoire militaire de Charles XII» Адлерфельда шведы ўбачылі Нясвіжскі замак з чатырма вежамі, акуратнымі валамі. З 21 гарматы, пра якія тут кажа Нордберг, 17 было бронзавых і 4 жалезныя. Паколькі замак, як напісана ў інвентары 1658 г., падзяляўся на крэпасць і замкавую камяніцу, дык шведы, разбураючы крэпасць, мусілі зруйнаваць прывулічныя муры, на месцы якіх пазней быў пабудаваны павільён, што зусім не стасаваўся з рэштай пабудовы, дзе сёння месціцца архіў.

жыдоў і сялян, якія хаваліся ў замку, і дазволіўшы ім узяць з сабой сваю маёмасць, шведы разбурылі крэпасць. Пад канец горад, за выключэннем касцёлаў і кляштараў, быў аддадзены агню і ператвораны ў попел.

Акрамя таго, кароль пасылаў атрады розных партызан, якія ўшыр і ўдоўж спусташалі ваколіцы. Было разрабавана каля ста вёсак і мястэчак, не ўцалела ні адна з вёсак, што належалі Вішнявецкім, Радзівілам і іх прыхільнікам. Гэтакім спосабам кароль хацеў аслабіць іх сілы, каб яны не змаглі выступіць супроць шведаў і караля Станіслава»[1].

Карл XII імчаўся на кані чвалам, з незразумелай паспешнасцю займаючы і спусташаючы тутэйшыя ваколіцы. 10 мая прыйшоў, убачыў і заняў Нясвіж, а праз два наступныя дні тое ж самае зрабіў і са Слуцкам. 13 мая з князем Вюртэнбергскім і генералам Меерфельдам ляцеў ужо конна праз лясы, яры і балоты Палесся, а 14-га быў ужо ў Пінску, у тым nec plus ultra сваіх паходаў, як сам назваў гэты горад, гледзячы з вежы езуіцкага касцёла на раўніну навакольных багнаў. Але не паставіў тут яшчэ сваіх пераможных слупоў, як Геркулес, бо паспяшаўся далей — на Валынь, на Украіну, дзе аж пад Палтавай пачуў фатальнае nec plus ultra.

Не хутка пасля столькіх спусташэнняў адраджаўся Нясвіж з руін і папялішчаў. Сярод руін і папялішчаў прымаў Кароль Станіслаў Радзівіл з усёю радзівілаўскай гасціннасцю і пыхаю Аўгуста II, які наведаў яго. Радзівіл так і не дачакаўся аднаўлення горада аж да сваёй смерці, якая наступіла ў Белай у 1719 годзе[2].

Колькі гадоў пасля яго смерці кіравала ўладаннямі яго жонка Ганна Радзівіл з Сангушкаў, як гэта відаць з многіх эканамічных дагавораў. Каля 1720 года кіраўніцтва ўладаннямі канчаткова перайшло да старэйшага сына Караля Ста-

[1] Nordberg G. T. I. S. 661–662.

[2] А не ў 1711, як у Нясецкага.

ніслава — Міхала Казіміра, кіраўніка нясвіжскага маярату, больш вядомага пад імем князя Гетмана альбо князя Рыбанькі — названага так паводле ягонай прыгаворкі. Бязлюдную пустэчу атрымаў ён у Нясвіжы, калі сваёй пастановай ад 26 ліпеня 1724 года, пацвярджаючы даўнейшыя прывілеі сваіх папярэднікаў, дазволіў карыстацца гарадскімі правамі ўсім тым, хто хацеў тут пасяліцца, з гарантыяй поўнай свабоды для ўласнага ўзвышэння.

У іншай яго прывілеі для горада ад 1731 года ёсць цікавы параграф пра вайсковыя вучэнні альбо, хутчэй, пра гульні. Гэта стральба па шчыце, якая праводзілася пад кіраўніцтвам самога князя кожны год на трэці дзень Сёмухі і ў якой павінны былі ўдзельнічаць усе без выключэння мяшчане Нясвіжа. Галоўнейшыя ўмовы гэтай стральбы: хто найлепей пападзе ў шчыт, той будзе названы каралём і з трыумфам узнагароджаны аксамітным пасам з сярэбранымі пласцінкамі, будзе праведзены ў ратушу і запісаны ў спецыяльны пратакол. «Кароль» вызваляўся на цэлы год ад гарадскіх работ і службы і мог выгнаць без аплаты адзін вар гарэлкі і два піва; разам з тым ён абавязаны быў трымаць ключы ад памяшкання, пабудаванага за валамі і кляштарам бенедыкцінак, вартаваць яго, рамантаваць, калі трэба, і пакінуць там зробленую за свой кошт сярэбраную таблічку вагой у адзін лот з выбітымі на ёй імем і датай выбрання. Гэтыя вучэнні нагадваюць кракаўскую гульню ў пеўніка, яны не былі, як там, нашай традыцыяй, нашай школай, дзе гарадскі люд можа вучыцца ваяваць. Адначасова ў тутэйшай езуіцкай школе, відаць, паводле распараджэння ўладара, было ўведзена нешта падобнае на вайсковую муштру. Але гэта было толькі гульнёй, толькі падставай для наладжвання потым шчодрага банкета.

Такія вось урачыстасці, гульні, банкеты, пахвальныя прамовы і набажэнствы былі характэрнай асаблівасцю саксонскіх часоў у Польшчы. Гэта былі такія ж спакойныя

часы, як сон здарожанага вандроўніка над кратэрам вулкана. Сніліся прыгожыя рэчы!

Апрача набажэнстваў і рознага роду ўрачыстасцяў няма чаго больш сказаць пра часы Міхала Казіміра Гетмана. Былі адноўлены касцёлы. На ўзгорку за чвэрць мілі ад горада пры езуіцкім касцёле святога Міхала ўзнёсся другі езуіцкі кляштар для паслушнікаў і амаль цалкам быў перабудаваны сам касцёл, які ў 1738 годзе асвяціў віленскі біскуп Міхал Зяньковіч. У 1746 годзе князь Гетман наладзіў нечувана раскошнае пахаванне сваёй маці Ганны з Сангушкаў, на якім было некалькі біскупаў, некалькі сот духоўнікаў і езуітаў, што прыехалі амаль з усёй літоўскай правінцыі. У 1750 годзе там, дзе радзівілаўскія грабніцы, быў збудаваны алтар, які асвячалі з гэтакай жа помпаю. Пахаванне ў 1753 годзе Францішкі Уршулі Радзівіл з Вішнявецкіх, першай жонкі князя Гетмана, і асвячэнне ў 1758 годзе капліцы ў замку з унясеннем туды знойдзенай пад Венай іконы Багародзіцы сталіся для Радзівіла, які любіў набажэнства і ўрачыстасці, падставай для запрашэння шматлікіх гасцей — свецкіх сенатараў, біскупаў, духавенства і шляхты, гасцей, якіх замкавыя, кляштарныя і гарадскія муры ледзьве змаглі змясціць. А колькі было тут віна, колькі прагучала ўрачыстых прамоў, вершаваных панегірыкаў, колькі пахвал атрымалі хітрыя езуіты!

Але ў той час, калі мужчынскія галовы, ачмураныя езуіцтвам, нічога лепшага не маглі ўжо прыдумаць для прагрэсу, жанчыны, надзеленыя мацнейшым пачуццём прыгожага, пачалі скіроўваць грамадства да большай інтэлектуальнасці. І смела можна сказаць, што калі б тады польскія жанчыны былі больш адукаваныя і свабоднейшыя, хто ведае, ці не прыйшло б да нас так званае адраджэнне навук у Польшчы значна раней і ў формах меней згубных для веры, звычаяў і побыту. Яшчэ да Станіслава Аўгуста, да Канарскага Альжбета Дружбацкая настроіла родную песню на сапраўдную

ноту, выказаўшы ў лёгкіх вершыках слова праўды пра тагачасную літаратуру, да чаго не дадумаўся ў 1752 годзе ніводзін з мужчын, апрача Канарскага, якому нямала прычынілі клопату недругі. Вось гэтае месца ў Дружбацкай:

Я чула шмат прамоў панегірычных,
Вітанняў найузнёслейшых публічных,
Дзе што ні слова — то пыхлівасць оды,
Абагаўленне, пахвальбы куродым.
Узнёсласць і ў лісты ўжо, бачым з вамі,
Скрозь сыплецца, бы збажына, карцамі.
Калі каму захочацца — як бачыш
Лашт пыхі з меркі вырасце, няйначай.
Усе мы ведаем з Пісьма Святога,
Што узвялічваць варта толькі Бога.
Ці ж трэба нам, каб зноў мы ажыўлялі
Язычніцкіх бажкоў, што пазнікалі?
Венера, Марс... Тут помніць мы павінны,
Што кожны ідал — ёсць кавалак гліны.

Папярэдніцай Дружбацкай у пісьменніцкай прафесіі была Францішка Уршуля Радзівіл з Вішнявецкіх. Яна была аўтаркай драматычных твораў, што ставіліся ў нясвіжскім тэатры і выйшлі з друку ў 1754 годзе пад назвай «Камедыі і трагедыі, вельмі арыгінальныя, дасціпныя, напісаныя ў выдатнай вершаванай форме жонкай віленскага ваяводы Радзівіла...» і г. д. Надрукаваў іх Якуб Побуг Фрычынскі. Яны ілюстраваны былі гравюрамі, вельмі кепска выкананымі на блясе Міхалам Жукоўскім у Львове.

Гэта ў большасці камедыі, перароблены з Мальера і іншых французскіх драматургаў. Хоць тут нічым асаблівым не праявіўся талент аўтаркі, творы гэтыя цікавыя для нас як факт у гісторыі нашай культуры. У Нясвіжы яшчэ да Дружбацкай пісалі вершам п'есы для сцэны і працаваў выдатны княскі тэатр, у якім ставіліся спектаклі задоўга да таго, як у 1765 годзе ў так званым «адроджаным тэатры» ў

Варшаве ўпершыню быў паказаны спектакль па п'есе Бяляўскага «Назолы», на якім прысутнічаў Станіслаў Аўгуст[1].

Зрэшты, гэтая набожная і адукаваная па сваім часе пані рабіла дзейсны ўплыў на мужа ў яго намаганнях для развіцця горада. Падчас прабывання ў Нясвіжскім замку яна шмат рабіла і для пашырэння адукацыі сярод насельніцтва. Пад яе кіраўніцтвам распачаўся ў тутэйшых мясцінах пэўны культурны рух: яна многа зрабіла для памнажэння багацця сціплай дагэтуль замкавай бібліятэкі, кніжны фонд яе вырас з часам да дваццаці з лішнім тысяч тамоў. Яна падгаварыла мужа, каб ён знайшоў і загадаў аднавіць забытую замкавую друкарню, якую Аўгуст III прывілеяй ад 27 жніўня 1750 года санкцыянаваў і якая выдала дзве кнігі і некалькі брашур. У яе часы, мабыць, заахвочаны княскай апекай, вызначыўся як гравёр нясвіжскі жыд Гірш Лябовіч, які быў вядомы сваімі рэдкімі гравюрамі на блясе, сярод якіх — «Кніга партрэтаў Радзівілаў» з замкавага збору, гравюра «Castri doloris», дзе паказаны інтэр'ер езуіцкага касцёла ў Нясвіжы. Гэта гравюра аздабляла кнігу надмагільных казаняў, якія прагучалі пры пахаванні мацеры князя Ганны Радзівіл з Сангушкаў (Вільня, 1750, in folio). Духавенства пачало выдаваць розныя аскетычныя творы, узровень якіх хоць і не быў вышэйшы за іншыя тагачасныя творы, але яны паказвалі, што ў кляшторных мурах ужо адчувалася патрэба ў культуры, у кнігадрукаванні.

---

[1] Арыгінальнай задумы ў п'есах не відаць, верш, аднак, бывае не кепскі. Вось некаторыя з іх: трагедыя «Суддзя без розуму» — пра адзін эпізод гісторыі пакутніцтва першых хрысціян, камедыі «Празорлівыя не праходзяць міма», «Каханне нараджаецца з вачэй», «Гульня фартуны», «Несумленнасць у пастцы», «Суддзя, якому адмовілі ў розуме», «Ідэальнае каханне майстрыхі», «Суцяшэнне пасля турбот». Здаецца, яны перароблены з невядомых сёння французскіх п'ес ці апавяданняў. Два іншыя творы — «Трагедыя» і «Камедыя» — пераклады з Мальера: «Камедыя» — гэта вядомы мальераўскі «Доктар па прымусу», перакладзены дакладна і сапраўды па-майстэрску. [...]

Перш за ўсё патрэбна назваць палемічныя творы езуіта Яна Пашакоўскага, які жыў у Слуцку, Белай і Нясвіжы, дзе быў рэктарам,— «Кальвінісцкая гісторыя пра пачатак, росквіт і заняпад гэтай секты ў Францыі...» (1747), «Гісторыя пачатку адлучэння англіканскага касцёла» (1748), «Кальвінісцкая гісторыя — частка трэцяя, дзе расказваецца пра гэтую ерась і спосабы яе пашырэння ў Бельгіі альбо ў Нідэрландах» (1749) і г. д. Гэта кампіляцыя з Сандэра, Рыхтана і Страда. Яшчэ ён пераклаў з французскай мовы «Вясковыя казкі» Юзафа Лямберта (1755), выдаў «Споведзь, альбо Вызнанне веры, складзеную з агульнага дазволу ўсіх кальвінісцкіх збораў і падлеглую раздрабленню, калі гэта не разыходзіцца са словам Божым і вучэннем старадаўняга касцёла» (1742). Апрача таго, з 1737 года ён выдаў на працягу некалькіх гадоў на польскай і лацінскай мовах «Палітычныя календары», «Езуіцкія календары», большыя і меншыя, з каталогамі правінцый, калегій і асоб Societatis Jesus, неабходных для гісторыі польскіх езуітаў[1]. Ксёндз Міхал Пашкевіч, нясвіжскі бернардынец, выдаў зборнік сваіх велікапосных казаняў пад пацешнай назвай «Балесная слава, альбо Слаўныя болі (бо каралеўскія) найслаўнейшага караля Баляслава, Хрыста, прамоўленыя за пяць посных пятніц з нясвіжскага амбону» (1744), а таксама іншыя казані пад назвай «Festum eссе, альбо Фэст святога Бенедыкта», прамоўленыя ў касцёле нясвіжскіх бенедыкцінцаў[2]. Яшчэ адзін нясвіжскі бернардынец Ювеналіс Харкевіч выдаў кнігу «Праваднік у нябесную айчыну, які трымае ў сабе статут трэцяга закону айца святога Францішка»(1758)[3]. Да тутэйшай аскетычнай літаратуры трэба аднесці казань «Вяр-

[1] Гл.: Jocher. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce. № 3089, 4552, 7897, 9319...

[2] Тамсама. № 4648, 4993.

[3] Тамсама. № 9268.

шыня, альбо Усе дабрадзействы Маткі Боскай, паказаная калісьці свету ксяндзом Пятром Дунгоўскім у свержаньскім абразе, а цяпер паданая ў друк з дадаткам да другой часткі» (у Нясвіжы ў княскай друкарні, 1757)[1]. Нарэшце, для вывучэння развіцця асветы ў Літве можа паслужыць школьная брашура нясвіжскіх езуітаў «De incitamentis ad literarum studia» («Што падштурхоўвае пісаць навуковыя працы»)[2], якая чыталася ў гадавіну адкрыцця школьнага навучання ў 1750 годзе. Гэтая кніжачка — адна з рэдкіх памятак княскай радзівілаўскай гімназіі (ducalis Radziviliani Gymnasii). У ёй ёсць звесткі пра княскую публічную бібліятэку ў Нясвіжы.

Нясвіжская друкарня выдала ў той час некалькі кніг, сярод якіх — «Даніна ўдзячнасці святому Казіміру, аплачаная ксяндзом Янам Корсакам рознымі пахваламі» (1751), «Курцый Руф пра жыццё і дзейнасць Аляксандра В. п. Кс.» Андрэя Варгоцкага (1763)[3].

У гэтых і іншых тагачасных помніках пісьменства тутэйшага краю, мабыць, няма адзнак высокага інтэлектуальнага жыцця, але ж відаць, прынамсі, моцная патрэба гэтага жыцця.

Мы ўпаміналі пра асвячэнне прыведзенай у парадак князем Гетманам капліцы ў замку для таго, каб змясціць там абраз Прасвятой Багародзіцы, знойдзены пад Венай. Цяпер пададзім тут расказ пра гэты абраз так, як ён запісаны на мармуровай пліце, што захоўваецца ў замку. Калі Вена была па боскай волі пры пасрэдніцтве Яна III вызвалена ў 1683 годзе ад доўгай і цяжкай аблогі туркаў, каштэлян кракаўскі Станіслаў Яблоноўскі, аб'язджаючы горад, прыкмеціў пад руінамі муроў сувой палатна, растаптаны конскімі капытамі. Загадаўшы яго прынесці, ён убачыў, што гэта быў абраз Багародзіцы, і прачытаў напісаныя на ім

[1] Jocher. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce. № 9038.

[2] Тамсама. № 1686.

[3] Гл.: Bandkie. Hist. Drukarń. T. II. S. 18—19.

словы (angelorum manibus). На адным баку значылася: Vinces Joannes (пераможаш, Яне), а на другім — Eris victor Joannes (будзеш пераможцам, Яне). Здзіўлены гэтымі прарочымі выразамі, Ябланоўскі аднёс абраз каралю, які загадаў строга назіраць за ім. Аднак, нягледзячы на ўсе намаганні, цяжка было зразумець, хто быў уладальнікам абраза, якім чынам апынуўся ён пад руінамі і да якога Яна адносілася прароцтва. Расказвалі, праўда, што гэты абраз быў некалі прывезены з Італіі Янам Капістранам, праслаўленым перамогай над туркамі ў Венгрыі. Кароль, уражаны абразам з надпісам, дзе было яго імя, адразу памясціў яго ў сваёй абознай капліцы, а тое прароцтва падбадзёрвала ў бітве з мусульманамі. Пасля смерці караля 17 чэрвеня 1696 года ў Вілянове каралева Марыя Казіміра забрала абраз з сабою ў Рым. Пазней абраз дастаўся каралевічу Якубу, а потым стаў уласнасцю Міхала Казіміра Радзівіла, які і памясціў яго ў капліцы Нясвіжскага замка. Біскуп жмудскі Антоні Тышкевіч у таварыстве двух іншых біскупаў пры вялікім зборы сенатараў і грамадскасці 18 чэрвеня 1758 года асвяціў гэтую капліцу пад назвай Прасвятая Панна Марыя.

Дапоўнім нашу хроніку Нясвіжа звесткай пра збудаванне ў 1758 годзе невялічкага летняга палаца пад назвай «Суцяшэнне» ў звярынцы Альба, што знаходзіўся на паўднёвай ускраіне горада, там, дзе яшчэ ў часы Мікалая Крыштофа быў іншы гмах, які называўся «Пустэльніцтва». Ён быў вымураваны ў дзве лініі. Як відаць з дакладнага яго апісання ў старых інвентарах, гэта было месца, куды набожныя ўцякалі для роздуму і духоўнага самаўдасканальвання. Па сваёй структуры гэта было нешта сярэдняе паміж капліцай і домам. На адным франтоне была статуя святога Мікалая, а на другім — святога Крыштофа, усярэдзіне пакоі пафарбаваны цёмнымі фарбамі, аздоблены чорнымі мармуровымі камінамі, над кожным з іх была нейкая эмблема: то крыж, то келіх, то Agnus Dei, то мёртвая галава, то што-небудзь іншае. Цяпер «Пустэльніцтва»

згніло, ад яго не засталося і знаку. Маленькі палац «Суцяшэнне» — увесь у руінах. Невядома, ці можна дапытацца ў якога дзеда ў Альбе, дзе знаходзіліся парахавы млын і ліцейны завод, пра якія ўпамінаецца ў інвентарах. Цяжка знайсці і сляды італьянскага саду, аранжарэі, выспы паміж каналамі, якія зліваліся, так званай Каралеўскай дарогі (ёю праязджаў у свой час Станіслаў Аўгуст) і звярынца. Нават старыя радзівілаўскія бярозы і ліпы кожны дзень спускае бязбожная сякера, не чакаючы, пакуль зваліць іх старасць.

Князь Міхал Казімір Радзівіл Гетман памёр у 1762 годзе. Пасля яго Нясвіж з маяратам перайшоў да Караля Станіслава II, Караля Пане Каханку, пры панаванні якога пачынаецца асобная эпоха ў гісторыі Нясвіжа.

§ 3. ЯШЧЭ ВАЕННАЕ СПУСТАШЭННЕ. РОСКВІТ. ЗАНЯПАД (1763–1844)

◆ Кароль Радзівіл. ◆ Кароткі нарыс яго жыцця ◆

◆ Свавольствы маладосці. ◆ Багацці ◆

◆ Палітычныя выступленні і пакаранні ◆

◆ Радамская і Барская канфедэрацыі. ◆ Спусташэнне Нясвіжа ◆

◆ Вяртанне Караля Радзівіла дадому ◆

◆ Святкаванне ў памяць перамогі пад Венай ◆

◆ Прабыванне Станіслава Аўгуста ў Нясвіжы ◆

◆ Смерць князя Караля. ◆ Слова пра князя Дамініка Радзівіла ◆

◆ Сціслая хроніка новых падзей ◆

Намерыўшыся апісаць гэтую эпоху і на яе фоне адметную постаць Караля Радзівіла, адразу прадбачу, што мы не адолеем прадмета нашага расказу. Трэба мець немалую адвагу маляваць яго ў побыце паводле тых узораў, якія падалі ўжо

граф Ржэвускі ў «Сапліцы...» і «Лістападзе» і Ігнацы Ходзька ў сваім «Зборшчыку ахвяраванняў» і «Сядзібах на Антокалі». Намаляваны пяром гэтых майстроў слова, Радзівіл як бы ажывае перад намі. Калі часам у пісьменніка не стае фактычных дэталяў з біяграфіі героя, то праўда мастацтва, адзнакі часу, мясцовыя рэаліі дапамагаюць яшчэ больш замацаваць у нашай памяці яго вобраз. Шырокі гістарычны фон, мноства паданняў і анекдотаў пра Кароля, сам кантраст дзвюх эпох пры іх змене: езуіцка-шляхецкай патрыятычнай, пабожнай, актыўнай у баі і ў бяседзе са сваім галоўным героем Радзівілам — яна ўжо завяршалася — і французскай XVIII стагоддзя, легкадумнай, бязбожнай — яна была на цэлую галаву вышэй за першую ў асвеце і на цэлае сэрца ніжэй за яе з пункту гледжання ўзнёсласці пачуццяў. Галоўнымі дзейнымі асобамі гэтай эпохі былі Чартарыйскія і Станіслаў Аўгуст. Сутыкненне абедзвюх эпох — гэта выдатная тэма для мастацкага твора, але, каб напісаць яго, патрэбна рука майстра. Кароля Радзівіла мы бачылі толькі ў труне сямейнага склепа. Не давяраючы чужым характарыстыкам вялікіх гістарычных асоб, не хочацца абапірацца на мноства анекдотаў і паданняў пра яго, бо гэтыя анекдоты і паданні, як і песні, любяць пералятаць з эпохі ў эпоху, чапляючыся ад адной асобы да другой. Добра было б толькі на аснове строга гістарычных звестак скласці сухі жыццяпіс Кароля Радзівіла, але перашкаджае гэтаму адсутнасць крыніц, далікатнасць матэрыялу. Эпоха Радзівіла, Патоцкіх, Браніцкіх, Пулаўскіх найлепш распрацавана ў нашай гісторыі, але яна занадта яшчэ блізкая, так што вывучаць яе ў асобных момантах не заўсёды будзе зручна. Таму, апісваючы жыццё Кароля Радзівіла і ў сувязі з ім гісторыю Нясвіжа, абмяжуемся толькі некалькімі вядомымі альбо мною знойдзенымі звесткамі.

Нарадзіўся ён каля 1730 года. Бацька яго — вядомы набожнасцю і строгасцю ў норавах Міхал Казімір, віленскі ваявода, гетман Вялікага княства Літоўскага. Маці — Фран-

цішка Уршуля з Вішнявецкіх, жанчына высокай маралі і адукацыі. Быў ён трэці па ліку сын у сям'і. Паколькі два яго браты — Мікалай Крыштоф і Януш Тадэвуш — рана памерлі, была надзея, што ён возьме ў спадчыну агромністыя радзівілаўскія ўладанні, якія к таму часу намнога пашырыліся па нясвіжскай лініі гэтых князёў.

Анекдоты, якія малююць яго як гуляку, паказваюць, быццам ён з дзяцінства быў невукам, ды такім, што яго ледзьве можна было навучыць чытанню, быццам дзеля гэтага стралялі ў намаляваныя на шчыце літары. Такі своеасаблівы метад навучання трэба лічыць толькі дасціпнай мастацкай выдумкай. Цяжка ўявіць, што сын такога строгага бацькі, такой разумнай, захопленай літаратураю маці не атрымаў адпаведнай свайму званню адукацыі, тым больш што ў дзяцінстве быў пад пільным вокам езуітаў з іх педантычнай дысцыплінай. Можа, для яго як для князя гэтай кніжнай навукі было малавата, але як для магната, дык нават і залішне. Характэрныя для таго часу рыцарскія вучэнні, банкеты, што часта наладжваліся пры двары князя Гетмана, вывешаныя на сцяне партрэты славутых продкаў — усё гэта прычынілася да выхавання той прамой, бесцырымоннай, таварыскай і разам з тым папулярнай асобы, узнёслай любові князя да краю, якая праз усё жыццё была яго характэрнай рысай.

Яму не трэба было дабівацца высокіх званняў, бо яны самі прыходзілі ў радзівілаўскі дом. У 1739 годзе Кароль Філіп Палятын Рэну зрабіў яго кавалерам ордэна святога Губерта, у 1750-м бачым ужо маладога Караля ротмістрам петыгорскім і суддзёй пінскім трыбунала літоўскага, а пазней ён ужо становіцца вялікім мечнікам літоўскім і чакае далейшых пасад.

Смерць мацеры і пасталенне маглі б паўплываць на нястрыманасць у гулянках Караля Радзівіла, але ўсё ж цяжка яшчэ прывесці факты, якія сведчылі б пра яго свавольства ў той час. Першай авантурай Радзівіла быў перапынены напад на трыбунал у Мінску пасля нашумелага пакарання

смерцю Валадковіча. Але гэты выпадак у сапраўднасці нагадвае, як гэта падаў аўтар «Зборшчыка ахвяраванняў», не столькі гайдамацкае свавольства, колькі выяўляе парыў маладога сэрца. Толькі пасля смерці бацькі ў 1762 годзе распачынаецца перыяд пагулянак маладога літоўскага магната.

Ды і як жа мог ён устрымацца ад гэтага шалу: у яго ж было безліч спакус і ўсе — даступныя. Малады чалавек, якому было якіх трыццаць з лішнім гадоў, стаў пасля бацькі віленскім ваяводам, а значыць, і найпершым у Літве сенатарам. Быў ён князем у Алыцы, Нясвіжы, Біржанах, Дубінках, Слуцку і Капылі, графам у Шыдлоўцы, Міры, Белай і Крожах, магнатам у Невелі, Себежы, Заблудаве, Койданаве і Копысі, апекуном некалькіх старостваў, меў адзін мільён трыста тысяч талераў гадавога прыбытку. Натоўпы паслужлівай шляхецкай кліентуры акружалі багатага саноўніка, пад камандаваннем якога было каля шасці тысяч чалавек уланскага войска і некалькі абарончых крэпасцей. Грошы, муры і верныя плечы забяспечвалі распуснаму князю беспакаранасць ва ўсіх яго ўчынках. Што ж за дзіва, што ў краі неабмежаваных свабод у час разлажэння ўсіх абарончых сіл ён вытварыў столькі амаральных учынкаў? Узброеная радзівілаўская плойма нападала на шляхецкія сядзібы, вытварала бясчынствы і разбой. На рэгіянальных сеймiках у Вільні, Мінску і Лідзе князь не раз правакаваў, а то і непасрэдна ўчыняў крывавыя сцэны. У актах тагачасных гарадоў не цяжка адшукаць маніфесты паноў Карэйвы, Ляговіча ці нават сваякоў і яго сяброў — Струтынскага, Пішчалы, Багушэвіча, Янкоўскага, пакрыўджаных ці замардаваных паплечнікамі Радзівіла.

Але гэтыя ганебныя факты ў жыцці Радзівіла апраўдваліся ў нейкай ступені яго грамадскім становішчам. Разбоі часта дыктаваліся палітычнымі меркаваннямі, што не хацелі прызнаваць яго непрыяцелі, замоўчваючы іх прычыну. Пасля смерці Аўгуста III Кароль Радзівіл як прыхільнік саксонцаў падтрымліваў курляндскага князя на трон кара-

ля, выступаючы разам з Клеменсам Браніцкім і Патоцкімі. На баку Станіслава Аўгуста сталі непрыязныя да Радзівілаў роды Масальскіх і Чартарыйскіх. Яшчэ пры жыцці Аўгуста III Кароль Радзівіл зрываў іх намеры, калі як віленскі ваявода і маршалак трыбунала правяраў паўнамоцтвы дэпутатаў на гэты трыбунал. Падчас бескаралеўства запомніўся ўсім яго авантурны напад на Вільню з мэтай дапячы Масальскім за тое, што яны схілялі дэпутатаў сеймікаў супроць яго. Уварваўшыся ў горад на чале двухсоценнага атрада, ён узяў у асаду палац біскупа Ігнацыя Масальскага. Нагадваючы яму пра лёс біскупаў, якія паплаціліся смерцю за свой удзел у палітыцы, ён заявіў: «Калі захочацца што-небудзь падобнае зрабіць яшчэ раз, ведай, што ў мяне ў запасе ёсць сто тысяч чырвоных злотых для таго, каб дабіцца ў Рыме апраўдання».

Пасля адыходу Радзівіла Масальскі загадаў біць у набат, забарыкадаваўся ў кафедральным саборы і ўтварыў узброены саюз супроць Радзівіла пад назвай Літоўская канфедэрацыя. Але Радзівіл сваім смелым выступленнем заваяваў прыхільнасць у літоўскай шляхты і перавагу на сеймiках, што была падарвана непрыяцелем. Сваім дэкрэтам ад 7 мая 1764 года канфедэрацыя паклікала яго на свой суд. Калі ж Радзівіл не з'явіўся, ён быў аб'яўлены выгнаннікам з краю, а гетманам літоўскім загадвалася абяззброіць і ліквідаваць радзівілаўскае войска. У час жаніцьбы з Марыяй Любамірскай Радзівіл, вяртаючыся з вясельнага піру, спустошыў горад Флемінгаў Цераспаль і разбіў пасланае супроць яго войска. У маніфесце 25 ліпеня 1764 года, пададзеным у брэсцкі гродскі суд, ён імкнуўся апраўдаць гэты ўчынак. [...]

Гэтым апошнім учынкам Радзівіл у вачах варожай яму Літоўскай канфедэрацыі перайшоў усе межы свайго свавольства. 16 верасня 1764 года канфедэрацыя прынятым у Гродні сваім дэкрэтам абвінаваціла яго ў дзяржаўным злачынстве, аб'явіла ворагам айчыны і пазбавіла звання вілен-

скага ваяводы. Было загадана абяззброіць яго крэпасці ў Нясвіжы, Слуцку і Белай, перадаўшы зброю і гарматы ў арсенал Рэчы Паспалітай, а маёнткі — у распараджэнне ўрадавай адміністрацыі, а самога вырашана было адправіць у Слуцкі замак як вязня з выплатай яму па дзесяць тысяч польскіх злотых у год, пазбавіўшы яго нават права апекі над малалетнім братам Геранімам Радзівілам. [...]

За такія злачынствы, учыненыя ў выніку свавольства, ніколі ў Польшчы, калі не лічыць справу Збароўскіх, так сурова не каралі магнатаў. Не цяжка тут убачыць палітычную прадузятасць абодвух бакоў.

Прыгнечаны такім выракам, Радзівіл ехаў у Варшаву на сейм. Але калі там перамаглі яго ворагі, калі кароль прускі, якому ён пісаў, просячы дапамогі, толькі і зрабіў, што параіў яму быць спакойным і стрыманым, ён усю надзею ўсклаў цяпер на ўласную моц і на плечы сваёй вернай шляхты. Ён быў якраз у Белай, калі да яго дайшла вестка аб асадзе Нясвіжа Літоўскай канфедэрацыяй. З усімі сваімі сіламі рушыў на дапамогу. У ваколіцах Слоніма ён уступіў у святую бітву з расійскім войскам[1], пасля чаго паспяшаўся да Нясвіжа. Камендант замка Юзаф Сабескі ўжо здаў яго ворагам. Радзівіл кінуўся на поўдзень, каб схавацца ў сваёй родавай Алыцы. Але абараняцца там было немагчыма, хоць і хапала зброі: Алыцкі замак быў у стане поўнага занядбання — абваліліся муры, заплылі равы. Не рашаючыся замыкацца ў такім замку, баючыся сутычак з моцнымі сіламі, Радзівіл пакінуў сваю пяхоту і на чале пяцісот коннікаў падаўся да турэцкай граніцы. Пад неаслабным націскам ворага ён вымушаны быў

[1] У бітве пад Слонімам разам з Каролем Радзівілам білася яго маладая сястра Тэафілія. Сярод удзельнікаў бою вызначыўся мужнасцю бедны малады чалавек Ігнацы Мараўскі. Ён так зачараваў сваёй адвагай рыцарскую дзяўчыну, што праз восем дзён пасля бітвы багатая князёўна аддала сваю руку беднаму шляхціцу.

кінуцца ў вірлівыя хвалі Днястра, пераплыў раку і, карыстаючыся звычаем гасціннасці, які свята выконваўся ў туркаў, папрасіў сховішча ў султана.

А дома ўсе яго набыткі і частка зямельных уладанняў сталі здабычай ворагаў. Вакантнае віленскае ваяводства кароль аддаў Агінскаму. Радзівілаўскія ж маёнткі былі падзелены паміж непрыяцелямі, а прыяцелі паўцякалі хто куды. Крэпасці былі заняты, срэбра перададзена ў манетны двор. Не страціўшы ў нядолі гераічнага духу, Радзівіл не думаў прыніжацца, прасіць у трона прабачэння і вырашыў не ступаць на бацькоўскую зямлю да таго часу, пакуль яму не будуць вернуты ўсе высокія званні і пасады і аплочаны ўсе страты.

І гэтай хвіліны ён такі дачакаўся. З гісторыі вядомы падзеі, якія прычыніліся да ўтварэння так званай Радамскай канфедэрацыі. Каб прыдаць ёй вагу, трэба было звязаць з ёй найбольш папулярнае ў краі імя. Так яе маршалкам быў абвешчаны Кароль Радзівіл. Ён, прыехаўшы з Турцыі, прабываў якраз у Саксоніі, у Дрэздэне, калі да яго дайшла ганаровая прапанова. Прапанову прыняў, але, вяртаючыся на радзіму, не мог забыць пра тое, што яго выгналі, таму ён абагнуў тэрыторыю Польшчы і скіраваў да Гданьска, адкуль пад эскортам казакоў ступіў на сваю зямлю. 3 чэрвеня 1767 года, калі ён уваходзіў у Вільню, духавенства, шляхта, магістрат і натоўпы людзей выйшлі яго сустракаць. У яго гонар званілі званы касцёлаў і салютавалі гарматы. Вярнуўшы ўсе свае пасады і званні, стаўшы маршалкам канфедэрацыі, Радзівіл выправіўся праз Беласток да Радамлі, дзе, сабраўшыся, яго ўжо чакалі шматлікія землякі.

Радамская канфедэрацыя потым перанеслася ў Варшаву. Горды сваёй перамогай Радзівіл акрамя маршалкоўства канфедэрацыі стаў яшчэ маршалкам сейма, які не толькі вярнуў яму гонар, званне віленскага ваяводы, страчаныя ўладанні, права на захоўванне ў сваім архіве папер, што

тычыліся Літвы, але яшчэ дабіўся выплаты сямі асобных сум у агульнай колькасці сем мільёнаў польскіх злотых, якія былі продкамі выдаткаваны на абарону краю, на замежныя дыпламатычныя місіі ці на грамадскія патрэбы. Для параўнання з тымі грознымі рашэннямі, якія некалькі гадоў назад абрынуліся на яго, прывяду выпіскі з новай пастановы сейма: « Самы верны доказ душэўнай велічы і прыгажосці — самаддана, ахвяруючы жыццём, субстанцыяй, служыць айчыне, чыніць людзям дабро, вялікімі дзеямі даваць прыклад нашчадкам і не шукаць за гэта ўзнагароды і нават ганаровай славы. Якраз да такіх вялікіх людзей трэба аднесці высокаадукаванага князя, маршалка Генеральнай кароннай канфедэрацыі і маршалка сейма Кароля Радзівіла, вартага самай шчырай і вечнай хвалы і ад усёй Рэчы Паспалітай заслужанай удзячнасці... Усе яго прэтэнзіі, як уласныя, так і грамадскія, павінны быць задаволены цяперашнім сеймам. Ніякіх іншых узнагарод, якія Рэч Паспалітая ахвотна гатова ахвяраваць, ён не просіць і тым самым у братніх сэрцах грамадзян мацней, чым у велічных манументах, закладае лепшыя да сябе пачуцці, што даражэй за ўсё. Пра гэту веліч і сціпласць, а значыць, пра сапраўдную любоў да айчыны, пра высакародную і слаўную акцыю паведаючы праз вякі нашчадкам для памяці і добрага прыкладу, запісвае Рэч Паспалітая ў канстытуцыі яму, адукаванаму князю, і славутаму дзеямі і маральнымі вартасцямі роду яго заслужаную падзяку».

Тое, што пераможца заўсёды лічыцца героем, а пераможаны злачынцам, яшчэ раз вельмі добра паказаў Кароль Радзівіл.

Радзівіл вымушаны быў прасіць аўдыенцыі ў караля, якога не любіў і не паважаў. Адзін французскі аўтар запісаў яго размову з каралём:

«— Тая самая рука, — казаў Радзівіл, — якая надзела на тваю галаву карону і якая аб'явіла мяне ворагам айчыны,

сёння прывяла мяне сюды — спадзяюся, што ад гэтага буду мець прыхільнасць у Вашай каралеўскай мосці.

— Род твой, князь, — адказаў Станіслаў Аўгуст, — заўсёды быў верны каралям; цябе самога бачыў асвечаным для караля, майго папярэдніка, і такіх самых пачуццяў я чакаю ад цябе.

— Былы кароль мяне не прыціскаў, — прамовіў суха Радзівіл.

— Будучы раней раўнапраўнымі грамадзянамі, — казаў кароль, — мы былі прыяцелямі. Хачу, каб гэтая прыязнасць працягвалася.

— Мне хацелася б верыць у шчырасць гэтых слоў, — адказаў князь Кароль з уздыхам.

Кароль абняў яго. Пасля некалькіх хвілін маўчання Радзівіл выйшаў, не пацалаваўшы каралеўскай рукі».

Сапраўды, гэтае паяднанне Радзівіла з дваром было толькі знешняе і нядоўгае. Хутка змяніліся абставіны: Радамская канфедэрацыя ў наступным годзе была расфарміравана, і Радзівіл вярнуўся ў спустошаны Нясвіж, каб хутчэй арганізаваць тут мясцовую канфедэрацыю, блізкую па сваёй сутнасці да ўтворанай на Украіне Пулаўскімі Барскай канфедэрацыі, якая ўзнікла пад уплывам аўстрыйскага двара і апостальскай сталіцы. Але Нясвіж занялі расіяне, войска Радзівіла было распушчана, яго прыхільнікі разбеглiся. Князь Кароль на чале невялікай жменькі свайго войска падаўся да Варшавы і, перайшоўшы неўзабаве аўстрыйскую мяжу, знайшоў схоў у Цешыне, дзе знаходзілася кіраўніцтва Барскай канфедэрацыі.

З гісторыі вядомы лёс гэтай канфедэрацыі: выдатныя яе поспехі, спроба пасадзіць у турму караля, уцёкі кіраўніцтва ў Цешын пад апеку Аўстрыі, дзе яму было пасля адмоўлена ў прабыванні, і, нарэшце, здача яго ў рукі караля. Падзеі гэтыя папярэднічалі першаму падзелу Польшчы ў 1772 годзе.

Няма падрабязных звестак пра гэтую паўторную эміграцыю Радзівіла. Вядома толькі, што ён быў у Вене, дзе меў аўдыенцыю ў двары, быў, здаецца, у Італіі, дзе здзіўляў усіх сваёй здольнасцю прыкладацца да келіха і добрым апетытам, быў у Парыжы, дзе ў яго гонар адну брудную вулачку назвалі Радзівілаўскім пасажам. Але больш за ўсё ён прабаўляўся ў Саксоніі і Баварыі. Якраз з яго прабываннем у гэтых краях звязаны адзін пацешны выпадак, пра які варта расказаць.

Баварскі кюрфюрст, ведаючы, што Радзівілы атрымалі ад імператара Карла V княскі тытул і гэтым ураўняны ў званні з нямецкімі князямі, намерыўся акружыць Кароля манаршай світай. Для гэтага палякам і ліцвінам з яго світы ён панадаваў званні камергераў і ім падобныя. Але для таго, каб атрымаць гэтыя званні, кожнаму з прэтэндэнтаў трэба было яшчэ даказаць сваё шляхецкае паходжанне, вывесці свой радавод праз многія стагоддзі як па бацькоўскай, так і па мацярынскай лініях. Зрабіць гэта было немагчыма: канфедэраты толькі са зброяй у руках уцяклі за мяжу і, вядома ж, не мелі пры сабе ніякіх родавых архіваў і не маглі атрымаць з дому патрэбных папер. Але выйсце тут прапанаваў знаходлівы Радзівіл. Палякі пачалі даказваць сваё шляхецкае паходжанне пры дапамозе папер, якія быццам бы прыслалі ім з дому поштай. У сапраўднасці яны былі пад кіраўніцтвам Кароля падроблены спрытнымі прыдворнымі. Пры дапамозе геральдыкі выводзіўся кожны шляхецкі род з глыбокай старажытнасці, яшчэ ад Ноевага каўчэга, даказвалася сваяцкасць з усімі славутасцямі свету. Выплывалі на свет божы дзіўныя юрыдычныя і геральдычныя дакументы, рукапісныя хронікі. Баварскі двор прымаў за чыстую манету гэтыя «апокрыфы», што, кажуць, захоўваюцца ў тамашніх архівах альбо з пашанай вывешваюцца на шаўковых шнурах і сведчаць аб тым, якія штукі выкідваў Радзівіл перад немцамі.

Багацці Радзівіла забяспечвалі доўгі час як яго самога, так і бедных палякаў, якія знайшлі прытулак за мяжой. Але калі яны былі вычарпаны, калі з уладанняў, на якія быў накладзены секвестр, не маглі да яго прыходзіць прыбыткі, шляхта, што сядзела на яго землях, нягледзячы на плату, якую яна павінна была ўносіць у казну Рэчы Паспалітай, пасылала за мяжу збяднеламу каралю ўласны грош. Ці патрабуе гэта каментарыя? Ці не яскрава малюе гэта характар літоўскай шляхты і характар Радзівіла, які быў для яе амаль богам?

Радзівілаўскія ўладанні сталіся аб'ектам ваенных спусташэнняў аж да 1776 года. «Вайна людзей не нараджае»,— казаў некалі Чарнецкі. Вайна, можна дадаць, гарадоў не ўзбагачае, палёў не ўрабляе і не дае краіне ўмоў для дабрабыту. Лісты і рапарты каменданта нясвіжскай крэпасці, якія захаваліся ў архіве, даюць карціну спусташэнняў гэтых мясцін ад 1773 да 1776 года. У 1773 годзе (год, калі якраз былі распушчаны езуіты, лёс якіх падзяліў і нясвіжскі калегіум) Нясвіж апынуўся ў руках расіян. У замку гасціў генерал Татлебен. «Нясвіжскі замак,— піша князю 27 мая Сабескі,— пасля паведамлення няверных вашых слуг пра тое, што там павінны захоўвацца гарматы і розныя скарбы, ужо тры разы быў перакапаны...» У пісьме ад 12 лютага 1774 года ён паведамляе: «Скарбніца ў Нясвіжы пасля яе агляду нябожчыкам Татлебенам была запячатана, цяпер, з прыбыццём праз колькі тыдняў на пастой новага легіёна пад кіраўніцтвам каменданта князя Фабулава, пячаць ужо сарвана, таму наўрад ці трэба сумнявацца, што ў скарбніцы што-небудзь засталося». Услед за вайсковымі рабаўнікамі было нямала і мясцовых шукальнікаў радзівілаўскіх каштоўнасцяў. Пра гэта 10 ліпеня 1774 года, калі ўжо мінуліся ваенныя трывогі, паведамляе князю той жа Сабескі: «Ключы ад скарбніц аддадзены пану Папінему, а самі скарбніцы апячатаны панам камісарам Раманоўскім, хоць у іх мала чаго засталося,

таму што і па заканчэнні секвестра яшчэ многа было рабаўнікоў і злодзеяў... Некалькі дзесяткаў жалезных гармат, прывезеных у старыя часы са Слуцка, яшчэ дасюль ляжаць у Нясвіжы на гаўптвахце...»

Пасля першага падзелу Польшчы і аб'яўлення амністыі барскім канфедэратам Кароль Радзівіл вярнуўся нарэшце на радзіму, дзе былі для яго страчаны толькі вялікія ўладанні Невель і Себеж, якія разам з іншымі беларускімі землямі адышлі да Расіі. Спустошаны і надоўга пакінуты Нясвіж ізноў вітаў яго ў сваіх мурах. Ізноў адбылося прымірэнне з каралём, прымірэнне няшчырае, бо дыктавалася толькі неабходнасцю. Але Радзівіл цяпер мала паказваўся ў двары, замкнуўся ў сваім уладанні, каб цараваць над шматлікай і магутнай шляхтай. Здаволіўшыся ўсякімі прыгодамі, ён бавіўся цяпер успамінамі пра іх, не скупячыся дамалёўваць гэтыя прыгоды яркімі фарбамі ўласнай фантазіі. З таго часу пра яго пачалі хадзіць шматлікія выдумкі і пацешныя анекдоты. У недаступных лясах Лахвы, Леніна, Налібак і дальніх слуцкіх і нясвіжскіх уладаннях не раз наладжвалася такое шумнае паляванне, што сваім размахам пераўзыходзіла ўсе ловы каралёў і феадальных князёў, пра якія мы толькі чыталі ў кнігах. Ёсць звесткі, што за мілі і дзесяткі міль паміж спецыяльна выгараджаных платоў проста ў нясвіжскі парк гналі ўсялякую зверыну, так, як гоняць па вуліцы статак жывёлы. Дзе яшчэ можна знайсці такое своеасаблівае паляванне? Альбо такую дзікую язду Радзівіла ў карэце, запрэжанай мядзведзямі? Але памыліўся б той, хто толькі па гэтых арыгінальных забавах Радзівіла меркаваў аб яго адукаванасці і схільнасцях, бо ёсць таксама факты, якія сведчаць, што ён ведаў патрэбы краю і рабіў шмат карыснага. Ён давёў да ўзорнага парадку сваё войска, якое пазней падараваў Рэчы Паспалітай. Заснаваў у Нясвіжы кадэцкую школу, вельмі прэстыжную і важную для краю, школу, дзе вялося навучанне артылерыі, маляванню, мо-

вам, вайсковай і грамадзянскай архітэктуры. Апрача пачатковых ведаў, якія магло атрымаць тут кожнае шляхецкае дзіцё, за кошт князя выхоўвалася трыццаць вучняў. Адны выхаванцы гэтай школы выдатна вызначыліся потым у літоўскім войску, другія, як Сакалоўскі і Цыбульскі, даслужыліся ў расійскім войску да генералаў[1]. Ушаноўваючы памяць сваёй маці, стваральніцы тэатра ў Нясвіжы, Радзівіл аднавіў яго і аздобіў у сваім гмаху ў горадзе, арганізаваў балет, куды ўваходзіла сорак чалавек, упарадкаваў і забяспечыў новым абсталяваннем бацькоўскую друкарню, якая апрача некалькіх газетных лісткоў і брашур выдавала на польскай мове «Судовы працэс, альбо Спосаб вядзення судовай справы ў трыбуналах Вялікага княства Літоўскага» (Нясвіж, 1781), прывёў у парадак персіярні, альбо фабрыкі вышываных золатам паясоў, у Слуцку і Нясвіжы (абедзве, асабліва першая, славіліся да апошняга часу ва ўсёй Польшчы і Літве), заснаваў шкляныя гуты ў Налібаках і Урэччы, вырабы якіх яшчэ і цяпер дзе-нідзе можна ўбачыць і якія сталі каштоўнымі помнікамі мінулага, закладаў і ўпрыгожваў сады ў Нясвіжы, Белай і Міры, дзе ў аранжарэях культывавалася многа субтрапічных раслін. Гэтае дзікае сэрца было ў сваёй аснове добрым, шляхетным і адгукалася на ўсё прыгожае, у гэтай дзівацкай галаве ўзнікалі часам здаровыя і канструктыўныя думкі.

У часы Караля Радзівіла Нясвіж і тутэйшая жыдоўская абшчына маглі ганарыцца тым, што ўзгадавалі вялікага чалавека. Быў гэта вядомы ў свеце Салімон Майман, аўтар многіх філасофскіх твораў на нямецкай мове, якія зрабілі яго імя славутым у Еўропе. Многа павучальнага ў мален-

[1] Звесткі пра кадэцкую школу ў Нясвіжы ўзяты з папер Амброжага Вэйлы (Athenaeum, 1845), але паколькі аўтар даводзіць, што ён пісаў па памяці і толькі праз некалькі дзесяткаў гадоў пасля смерці Караля Радзівіла, гэтыя факты праверaны па іншых крыніцах.

стве геніяльнага ізраільцяніна, які з убоства і цемнаты жыдоўства, сярод якога вырастаў, знайшоў дарогу да навукі. Аўтабіяграфія Маймана[1] — хвалюючы і павучальны прыклад таго, чаго можа дасягнуць прыродны талент, надзелены да таго ж цярплівасцю і працавітасцю. Нарадзіўся Майман у 1754 годзе. Бацька яго быў зацяты мудрэц-талмудзіст, які з усім бацькоўскім запалам навучаў сваёй мудрасці і сына. З цікавасцю сочым мы, як гэтае шасцігадовае жыдоўскае дзіця, цэлымі днямі не вылазячы з сінагогі, вартуе кабалістычныя кнігі, як начамі пры смольнай лучыне, хаваючыся ад бацькі, вывучае астранамічны трактат пражскага рабіна Давіда Ганса, былога таварыша па аглядных працах Ціха Брагэ, як выплятае з дубцоў нябесную сферу, як на адзінаццатым годзе жыцця прызнаны адзінаверцамі годным сану рабіна, прыгнечаны беднасцю, прысвячае сябе навучанню дзяцей, як, шыфруючы друкарскія нямецкія сігнатуры на габрэйскіх кнігах, вывучае азы нямецкай мовы, якой пазней валодаў як першарадны пісьменнік, як у зімовыя маразы не адну мілю месіць снег, носячы кнігі па фізіцы, якімі яго забяспечваў суседні рабін, як, нарэшце, з такімі цяжкасцямі набытымі ведамі шчодра дзеліцца з землякамі, якія слухаюць яго з недаверам і жахам, як маладога апантанага ерэтыка.

Займеўшы нейкія сціплыя сродкі, Майман выправіўся з Нясвіжа ў Штэцін і Берлін. Без гроша ў кішэні, узяўшы ў дарогу толькі селядца і некалькі сухароў, праз негасціннае Памор'е ён дабіраўся да прускай сталіцы, спадзеючыся, што там чаму-небудзь навучыцца і атрымае сталы, хай і скупы кавалак хлеба. Але калі фанатычны і цёмны тамашні рабін назваў яго сярод жыдоў у Берліне небяспечным новаверцам, падаўся галодны да Познані, дзе яму ўсміхнулася ўрэшце лепшая доля. Вярнуўшыся пасля доўгіх блуканняў ізноў

[1] Maimons S. Lebensgeschichte von ihm selbst geschrieben. Berlin, 1793.

у Берлін, з усёй сур'ёзнасцю ўзяўся ён за вывучэнне філасофіі, медыцыны, хіміі, матэматыкі, пачаў перапісвацца з Кантам, Мендэльсонам, Бен-Давідам, Рэйнгольдам, Шульцам, з нямецкімі паэтамі Кюнам і Гётэ, наладзіўшы з імі сяброўскія стасункі. Тут і ў Амстэрдаме напісаў каля трохсот прац у галіне філасофіі і матэматыкі, у якіх паказаў сябе як сапраўдны філосаф-мысліцель[1].

Дзіўнае было жыццё Маймана. Жыды ганарыліся, што ён з іх асяроддзя. Заўсёды схільны да крайнасцяў просты люд палічыў яго мудрацом, вышэйшым нават за Саламона, прарокам, пасланым з неба, і пачаў біць чалом перад сціплым вучоным. Але, убачыўшы, як мудрэц усміхаўся, калі вучоны рабін даводзіў, што згатаваная на шабас рыба адзывалася голасам прытоенага ў ёй духа, ён ужо называў яго блюзнерам і атэістам. Вучоны свет захапляўся ім, просты люд яго недаацэньваў, яго ўсюды праследавала зайздрасць.

Між тым вучоны, які быў верны рэлігіі сваіх бацькоў, верны Польшчы, дзе ён не меў ні грамадзянскіх правоў, ні таварыскага кола, адпаведнага яго высокай духоўнасці, думаў, пісаў, рабіў навуковыя даследаванні і не мог на сціплы ганарар за свае кнігі задаволіць самыя неабходныя жыццёвыя патрэбы. Ён быў у такой нястачы, што, калі б не ласкавая апека графа Калькрэўта, ва ўладаннях якога знайшоў сабе гасцінны прытулак, апошнія гады жыцця правёў бы ў галечы. Памёр Майман у 1800 годзе ў Шлёнску, ва ўладанні свайго дабрачынца. Толькі са смерцю знікла зайздрасць, а Польшча, яго родны горад і ўсе яго адзінаверцы пачалі ім ганарыцца. Звычайная гісторыя незвычайных людзей! Вернемся ж да прадмета нашай гаворкі.

[1] Важнейшыя працы Маймана: «Даследаванні ў галіне трансцэндэнтальнай філасофіі» (Берлін, 1790), «Крытычныя даследаванні чалавечага духу» (Лейпцыг, 1797), «Аўтабіяграфія, альбо Майманіяна» (выдадзеная яго прыяцелем Вольфам).

У 1783 годзе ў Нясвіжы быў урачыста адсвяткаваны стогадовы юбілей перамогі Яна III пад Венай. Думку пра гэта падаў на святочных абходзінах у Варшаве, якія каштавалі сто тысяч злотых, Станіслаў Аўгуст. Ва ўсёй краіне, ва ўсіх дамах магнатаў, беручы прыклад з Варшавы, адзначалі гэтую слаўную дату. Кароль Радзівіл не даў манарху пераўзысці сябе ва ўрачыстасці. Маючы ў спадчыне па Сабескіх нямала родавых памятак, ён здолеў не адной толькі пампезнасцю, але і паказам гэтых унікальных памятак, што засталіся ад Яна III, прыцягнуць увагу грамадскасці. Вось што пісалі тагачасныя газеты пра гэтую ўрачыстасць у Нясвіжы: «Святкаванне стогадовага юбілею перамогі польскага караля Яна III над туркамі ў 1683 годзе пад Венай нідзе з такой раскошай і велічнасцю (хай і найбольшым коштам) не магло быць праведзена, як у горадзе Нясвіжы. Бо ў славутую родавую скарбніцу Радзівілаў былі пакладзены для захоўвання каралеўскія багацці і дамашнія рэчы вялікага Сабескага. Вельмі каштоўныя самі па сабе як дарагія металы і ювелірныя вырабы, яны, аднак, мелі непараўнальна большую каштоўнасць ад таго, што служылі гэтаму вялікаму герою свайго часу. Аднымі рэчамі ён валодаў, займаючы высокія пасады ў Рэчы Паспалітай, удзельнічаючы ў войнах, другія адбіраў пераможнай рукой у ганарлівых атаманскіх правадыроў, іншыя — з удзячнасцю атрымліваў у падарунак ад хрысціянскіх манархаў (як вядомы абаронца хрысціянства). Тыя дарагія сямейныя рэчы да цяперашняга часу цалкам захаваліся ў радзівілаўскім доме. Гэтыя рэчы — адзіныя ў сваім родзе, ім няма цаны. Па загаду Караля Радзівіла, віленскага ваяводы, яны былі перанесены са скарбніцы для публічнага паказу ў велічную нясвіжскую езуіцкую базіліку і з густам раскладзены на троне пад аксамітным балдахінам, дастойна ўшаноўваючы вялікага караля. Рэчы былі размешчаны ў такім парадку: 1. Арыгінальны партрэт караля Яна; 2. Пад партрэтам —

французскі ордэн Святога Духа; 3. Шчыт, ці герб, Яна з Сабескіх; 4. Два маршалкоўскія жэзлы караля Яна; 5. Шаблі — з правага боку караля Сабескага, з левага — Жалкеўскага; 6. Дзве булавы караля Сабескага; 7. Яго ж дзве паліцы; 8. Два бунчукі, адзін — караля Яна, другі — турэцкі, узяты пад Венай; 9. Два турэцкія мушкеты; 10. Дзве пары пісталетаў караля Сабескага; 11. Два булаты таго ж караля; 12. Бубен караля Яна, што быў у яго пры сядле, каб у час баявых сутычак клікаць да сябе ад'ютантаў; 13. Шчыт караля Яна, аздоблены перламі; 14. Сагайдак і лук турэцкі; 15. Турэцкая харугва; 16. Яшчэ сагайдак і лук турэцкі; 17. Зноў турэцкая харугва; 18. Кайстра караля Яна для вады, што была пры сядле ў час баявых сутычак; 19. Плашч французскага ордэна Святога Духа з чорнага аксаміту, абшытага золатам. Яго прыслаў каралю Яну французскі кароль Людовік XIV; 20. Капялюш, аздоблены перламі, разам са згаданым ордэнскім плашчом быў падараваны каралю Яну Людовікам XIV; 21. Шышак і зброя Жалкеўскага; 22. Меч, прысланы каралю Яну папам Інакенціем XI, з залатымі рукаяццю і похвай, з папскім гербам і інш. Акрамя таго, на дванаццаці добрых конях, якіх трымалі на дзядзінцы перад касцёлам, паказвалася багатая зброя, дыўдыкі і розныя рэчы, аздобленыя золатам, дыяментамі, перламі, рубінамі, смарагдамі і іншымі дарагімі камянямі, забраныя пад Венай каралём Янам у абозе вялікага візіра»[1].

Апрача такой колькасці гістарычных каштоўнасцяў заставалася яшчэ ў нясвіжскай скарбніцы, пэўна, мноства іншых розных багатых рэчаў, нягледзячы на рабункі і ліхую долю горада і яго гаспадара. «Хто ж высушыць мора?» — усклікаў, маючы на ўвазе радзівілаўскія скарбы, прыдворны нясвіжскі паэт Юзаф Ляснёўскі ў сваім вершы «Радасць айчыны, што мае такога ўлюбёнага ў яе сына, як князь Ка-

[1] Gazeta Warszawska. 1783. 22 października. № 85.

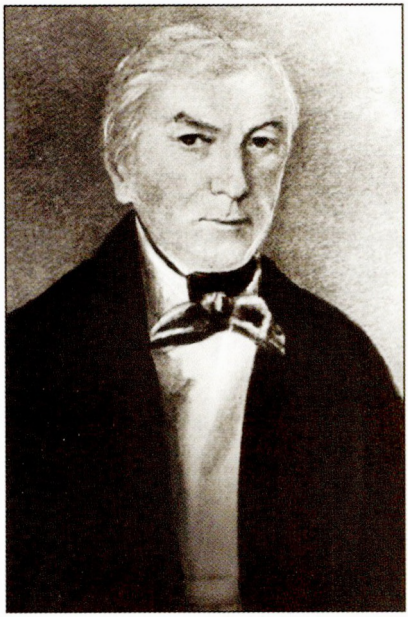
роль Радзівіл, віленскі ваявода». З заўваг аўтара да гэтага верша возьмем некалькі звестак пра багацці Нясвіжскага замка, тым больш што ў творы, які быў прысвечаны Радзівілу і друкаваўся, не магло быць фальшу і перабольшання, як гэта бачым у вусных паданнях, што нямала бытуе сярод людзей.

«Дванаццаць апосталаў,— піша наіўны прыдворны падхалім Ляснёўскі,— і чатыры евангелісты велічынёй у два локці — гэта золата ў радзівілаўскай скарбніцы. Гэтых святых апосталаў і евангелістаў можна назваць Dii penates, дамашнімі бажкамі, бо яны не павінны дапусціць няшчасцяў у доме Радзівілаў... Дванаццаць вялікіх касцельных ліхтароў, таз, налівачка, келіхі, міскі, кадзільніцы, ампулы — усё з найлепшага золата; гэтыя рэчы большай часткай — адлітыя, як, напрыклад, ліхтары, часткова — выкаваныя. Гэты бясцэнны скарб для таго толькі зроблены ў форме касцельных рэчаў, каб быў заўсёды цэлы, некрануты, каб бараніў ад вялікіх няшчасцяў Рэч Паспалітую і радзівілаўскі дом: пры выпадку святыя апосталы не пашкадавалі б сваёй міласэрнасці нябеснай». «Бачыў я ў Нясвіжы,— кажа ў іншым каментарыі Ляснёўскі,— вялікі круглы стол асоб на дванаццаць, не меней,— мала таго што сам стол быў срэбны, але нават яго ножкі і падножкі былі выкаваны са срэбра, так, як некалі з жалеза, па-старасвецку. Святыя апосталы і евангелісты часта супстракаюцца каля гэтага стала і радзяцца, што рабіць, каб магутны радзівілаўскі дом мог заўсёды з адпаведнай велічы гаспадара раскошай прымаць каралёў, даваць банкеты, карміць тысячы людзей, забяспечваць бедныя шпіталі і сірот, памагаць збяднелай шляхце, клапаціцца, каб і яе дзеці мелі добрае і прыстойнае жыццё, прыбліжаць іх да свайго двара. Такія парады даюць святыя апосталы і евангелісты каля гэтага срэбнага стала, імкнучыся да таго, каб на ім Радзівілы ў пазнейшыя вякі лічылі мільёны талераў».

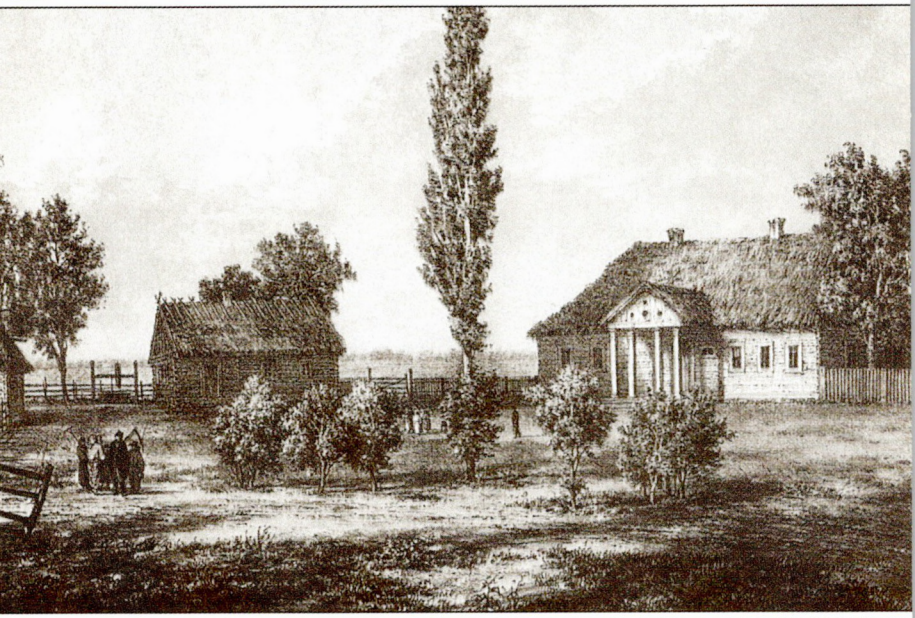
У тым жа 1783 годзе ізноў можна было ўбачыць багацце і пыху Радзівілаў — тады святкаваліся ўгодкі князевага

Уладзіслаў Сыракомля
Мастак А. Шэмеш

Аляксандр Каятан Кандратовіч, бацька паэта

Вікторыя са Златкоўскіх, маці паэта

Уладзіслаў Сыракомля
Мастак К. Рыпінскі

Смольгаў Сядзіба Кандратовічаў, дзе нарадзіўся У. Сыракомля
Мастак Н. Орда

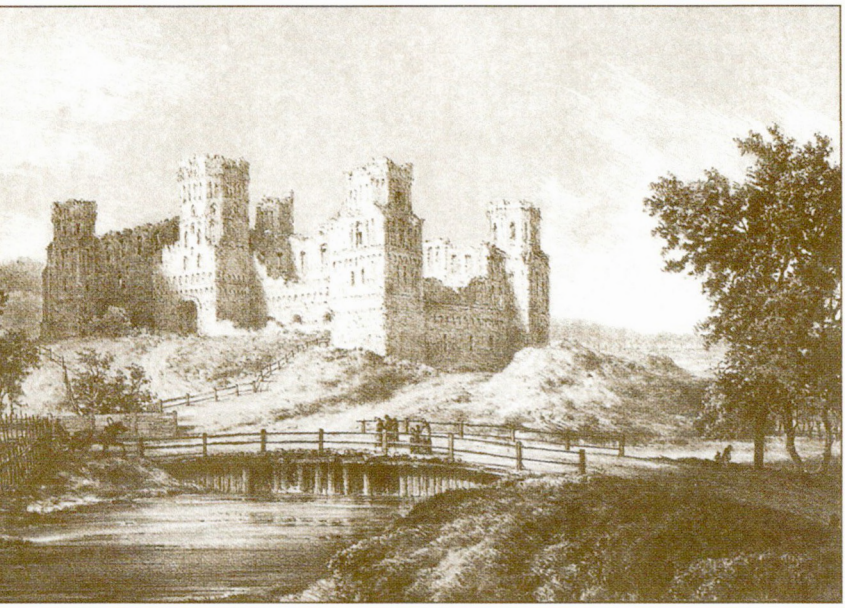
Залуча Сядзіба У. Сыракомлі
Малюнак аўтара

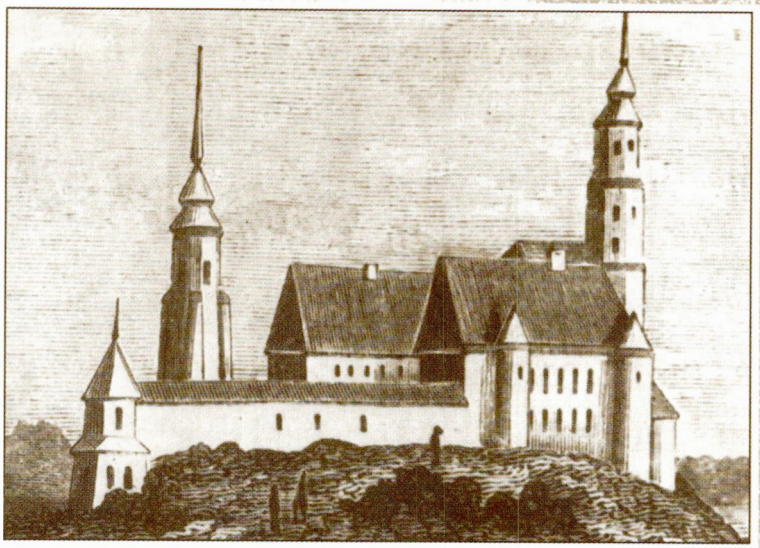

Жукаў Барок. *Мастак Н. Орда*

Мірскі замак. *Мастак Н. Орда*

Альба. Летні палац Радзівілаў. *Мастак Н. Орда*

Нясвіж. Замак Радзівілаў. *Мастак Н. Орда*

Нясвіж
Гравюра Т. Макоўскага

Герб Нясвіжа

Нясвіжскі фарны касцёл

Ян Радзівіл Барадаты (1474–1522)

Герб роду Радзівілаў

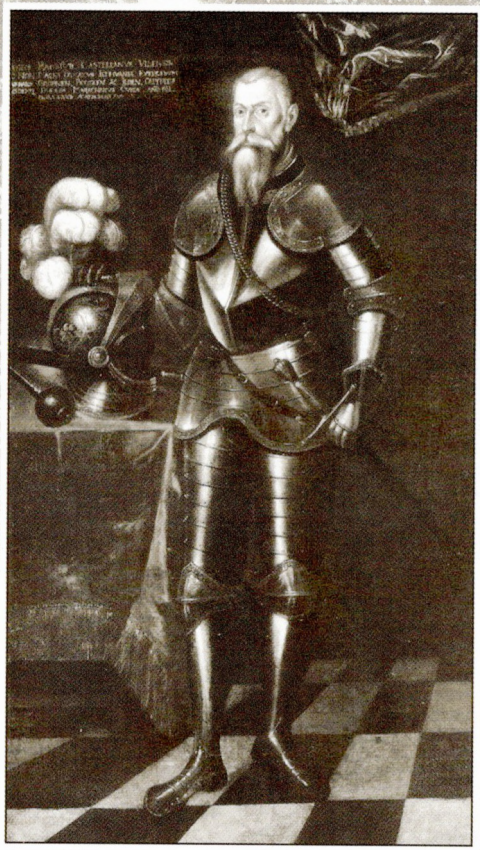
Нясвіж
Парадны двор замка Радзівілаў
Гравюра Г. Гумінскага

Мікалай Радзівіл Чорны
(1515–1565)

Альжбета Шыдлавецкая,
жонка Радзівіла Чорнага

Юры Радзівіл Пераможца (1480–1541)

Біржы Замак Радзівілаў
Мастак Н. Орда

Жыгімонт II Аўгуст
(1520–1572)

Мікалай Радзівіл
Руды
(1512–1584)

Барбара Радзівіл
(1520–1551),
жонка Жыгімонта II
Аўгуста
Літаграфія Ф. Грэнье

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка
(1549–1616)
Гравюра Л. Кіліяна

Альжбета Яўфімія з Вішнявецкіх, жонка Радзівіла Сіроткі

Януш Радзівіл
(1612–1655)

Кацярына і Марыя,
жонкі Януша Радзівіла
Мастак І. Шрэтар

Кароль Станіслаў Радзівіл
(1669–1719)

Францішка Уршуля
з Вішнявецкіх
(1705–1753),
жонка
Радзівіла Рыбанькі

Кароль Станіслаў
Ануфры Радзівіл
Пане Каханку
(1734–1790)

Міхал Казімір
Радзівіл Рыбанька
(1702–1762)

Кейданы. Замак Радзівілаў. *Мастак Н. Орда*

Койданаўскі кальвінскі збор. *Мастак Н. Орда*

брата — Гераніма Радзівіла, літоўскага падканцлера. Паводле апублікаваных твораў, гэтае святкаванне вельмі добра паказвае тагачасныя багацці і карціну забаў Кароля Радзівіла. «Раніцай, пасля сотага стрэлу з гармат, ягамосць князь віленскі ваявода, абвясціўшы князю, свайму брату, віншаванне, выехаў у Залучу на сустрэчу са сваім шваграм ягамосцем панам Мараўскім, маршалкам трыбунала Вялікага княства Літоўскага, падаў у карэце яму правую руку, прывёў той жа раніцай пад салюты з гармат у свой Нясвіжскі замак. Каля паўдня ягамосць князь выслухаў ад шматлікіх гасцей віншаванні і накіраваўся да парафіяльнага езуіцкага касцёла. Перад ім скакаў эскадрон кавалерыі, потым вывелі дванаццаць дзівосных адборных коней для верхавой язды ў рыцарскай экіпіроўцы, аздобленай рубінамі, перламі, смарагдамі і іншымі дарагімі камянямі, пры кожным кані былі па два конюхі, за коньмі рухалася дванаццаць парадных карэт, кожная з іх была запрэжана ў шасцёрку коней з сярэбранай і залацістай шорнай вупражжу і з прыданымі да кожнай карэты лёкаямі. Далей выстраілася пяцьдзесят карэт для гасцей. Калі князь падканцлер пад'ехаў з усёй кампаніяй да касцёла, яго павіталі ад ксяндза Катэбрынга, тутэйшага пробашча, каноніка Смаленскага. Пасля гэтага пачалася імша і «Te Deum Laudamus» пры стральбе з гармат і з ручных стрэльбаў. Калі вярнуліся з парада ў замак, гасцям быў дадзены багаты абед на двух сталах, адзін з якіх прызначаўся на сто, а другі — на шэсцьдзесят асоб. Там пілі за здароўе імяніннка пад стральбу з гармат. Вечарам была паказана опера, потым вячэра і, нарэшце, пачаўся баль, які цягнуўся аж да трох гадзін раніцы»[1].

Але найлепш могуць характарызаваць Радзівілаў урачыстасці з нагоды памятнага наведвання Нясвіжа ў 1785 годзе Станіславам Аўгустам, які ехаў на сейм у Гродна. Гэтае

[1] Гл.: Дадатак да «Gazeta Warszawska». 1783. № 85.

гасцяванне, якое павінна было ўвянчаць уяўную згоду Караля Радзівіла з тронам і якое каштавала больш аднаго мільёна польскіх злотых, апісана ўдзельнікам урачыстасцяў Нарушэвічам[1] (мабыць, ён суправаджаў караля), а таксама Амброжым Вэйлам[2]. Там цікаўны чытач знойдзе падрабязнае апісанне баляў, феерверкаў, насыпаных пасярод возера гор, якія імітавалі ці то Гібралтар, ці то вывяржэнне Везувія; там можна знайсці і апісанне тых дзіўных ловаў у звярынцы Альба, куды, як ужо гаварылася, гналі з палескіх лясоў цэлыя чароды мядзведзяў, лісаў і ваўкоў,— ловы гэтыя, праўда, маглі б у поўнай меры задаволіць больш рыцарскага караля, чым Станіслаў Аўгуст; з тых апісанняў можна скласці ўяўленне і пра багаты радзівілаўскі тэатр, і пра былую езуіцкую школу, якая працвітала пад апекай Радзівіла, зняслаўленага перад нашчадкамі як невука.

Купаючыся ў раскошы, акружаны ўсімі самымі вядомымі ў Польшчы славутасцямі кансерватыўнага крыла і шматлікай, адоранай яго дабрадзействамі шляхтай, у вясёлым таварыстве Бароўскіх, Касакоўскага, сярод сваёй сям'і, на чале вялікай колькасці слуг і прыдворнай аховы, адпраўляючы малітвы, забаўляючыся паляваннем, спраўляючы банкеты, цараваў у Нясвіжы Кароль Радзівіл. Палітычнае яго жыццё ўжо закончылася. Ён бачыў, што не можа ўплываць на падзеі ці ўхіляцца ад іх, і добра разумеў, што нічога яму не застаецца, як толькі аказваць дабрачыннасць людзям, сярод якіх жыў. Апошнія гады жыцця Радзівіла называюць яго лянівай дрымотай. Гэта мела сваю прычыну. І разумнейшыя галовы, і больш магутныя постаці падалі ў няроўных бітвах, дык ці ж дзіва, што Радзівіл, змучаны частымі палітычнымі няўдачамі і трохразовым выгнаннем, не захацеў прымаць удзелу ў астатнім акце гістарычнай

[1] Гл.: Raczyński. Pamiętniki o dawnej Polsce.

[2] Гл.: Athenaeum. 1845. T. VI.

драмы Польшчы? Не дзіва таксама, што ў асяроддзі шумнай шляхты, над якой цараваў, у бяседах і на паляванні прыходзілі яму ў галаву пацешныя дзівацтвы,у якіх адны бачылі геніяльнасць, другія — праявы варварства. Мы не бачым у яго ні таго, ні другога і, аддаючы належнае лепшым памкненням яго першапачатковай грамадскай дзейнасці, без асаблівага здзіўлення слухаем усялякія неверагодныя байкі, якія ён выдумляў, калі быў у добрым настроі, ці якія спісваюцца на яго рахунак.

У 1787 годзе памёр Геранім Радзівіл, малодшы, любімы брат Кароля. Паданне расказала пра багатае пахаванне, якое наладзіў Кароль разам з пахаваннем сваёй мачыхі. Былая езуіцкая святыня была абабіта кармазынавым аксамітам, якога, як расказваюць, пайшло на гэта дзве тысячы локцяў. На пахаванне прыехалі ў Нясвіж запрошаныя Радзівілам папскі нунцый Салюза і біскупы — віленскі Ігнацы Масальскі, смаленскі Габр. Вадзінскі і траадэнскі Мікалай Быкоўскі. Тады апошні раз усе ўбачылі старую радзівілаўскую зброю, якой была надзелена варта, што стаяла пры ўваходзе ў касцёл і каля трун. Пасля пахавання, развітаючыся з гасцямі, Радзівіл сказаў: «Я пахаваў таго, хто мяне пахаваць бы павінен,— ніхто мяне не пахавае».

Былі гэта прарочыя словы. Праз некалькі гадоў, у 1790 годзе, страціўшы зрок, Кароль Радзівіл памёр у Белай. Цела яго перавезлі ў Нясвіж і паставілі ў касцельчыку ў прадмесці Новы горад. Але хваляванні, якія ўзніклі якраз у краі, не далі часу апекунам яго багацця ў і малалетняга пляменніка Даміні ка Радзівіла падумаць пра пахаванне, рытуал якога адбыўся толькі праз некалькі гадоў.

Мы прасачылі важнейшыя моманты жыцця гэтай славутай у свой час постаці, апошняга, як нехта сказаў, з еўрапейскіх паноў, чые імёны праславіліся ў гісторыі і хто сілай сваёй прыраўноўваўся не да аднаго з тагачасных дзяржаўных уладароў. Праслаўленае яго імя яшчэ надоўга было аб'-

ектам успамінаў, захаплення, насмешак, ухвалы, легенд і спрэчак, бо выразна адзначылася на карце гісторыі і ў людской памяці.

Каб хутчэй скончыць нашу хроніку Нясвіжа, зробім толькі кароткі нарыс гісторыі яго апошняй паловы стагоддзя.

Адразу пасля смерці Кароля Радзівіла Нясвіж ізноў занялі расіяне. Малалетні яго нашчадак, спешчанае дзіця, выхоўваць якое не ўзяўся паэт Францішак Карпінскі, заставаўся пад апекай крэўных, пакуль не завалодаў набыткамі сваіх прадзедаў. Пляменнік і нашчадак Кароля Радзівіла ўзяў у спадчыну і яго адкрытае ўсім людзям сэрца, і яго схільнасць да раскошы, жаданне быць аб'ектам захаплення, раскідваць направа і налева грошы, паказваючы гэтым самым, што радзівілаўская скарбніца — невычэрпная. Але часы ўжо змяніліся: польскі магнат не мог у такім шырокім маштабе выстаўляць сваю пыху і раскошу. Мода і звычаі часу, а таксама строгія айчынныя законы абумовілі фантастычныя выбрыкі багатага дзецюка. Зрэшты, Дамінік Радзівіл, не шкадуючы на раскошу свае нязмерныя багацці, гэтак жа, як і дзядзька, шчодра надзяляў блізкіх, ажывіў грамадскім рухам муры свайго замка і горада. Нясвіж у яго часы развіваўся і квітнеў, займеўшы назву малой Варшавы. Пасярод рынку ўзнесліся мураваныя і добра забяспечаныя неабходнымі прыстасаваннямі купецкія крамы. Тут пасялілася многа выдатных рамеснікаў. У палацы аднавіўся тэатр. У другім княскім гмаху, які называўся Абержай і які сёння ў руінах, месціліся гандлёвыя ўстановы, рэстаран і пошта. Езуіцкая гімназія была перададзена дамініканцам, для яе забеспячэння Дамінік Радзівіл аддаў вёску Скарбін. Нават вольнамулярскае таварыства мела тут, у спустошаных цяпер мурах дома Мікуця, былога сакратара князя Кароля, сваю ложу.

Росквіт горада перапынілі падзеі 1812 года. Вядомыя з гісторыі ваенныя дзеянні ў гэтым краі, у выніку якіх Нясвіжскі замак быў разрабаваны і такім чынам страціў зна-

чэнне абарончай крэпасці. Дамінік Радзівіл, заражаны рыцарскім духам сваіх продкаў, сфарміраваўшы кавалерыйскі полк, падаўся на чале яго пад штандары Напалеона, зорка славы якога ўжо згасала. Ён атрымаў кантузію і 11 лістапада 1813 года памёр у Францыі ў горадзе Ляўтэрэцку, пакінуўшы пасля сябе адзіную дачку. На ім перарвалася лінія нясвіжскіх ардынатаў, якая цягнулася без перапынку ад Мікалая Крыштофа каля 230 гадоў: Нясвіж перастаў быць месцам жыхарства сваіх паноў, якія ўладарылі тут каля трох стагоддзяў.

Указам блаславёнай памяці цара Аляксандра ад 24 лютага 1814 года нясвіжская ардынацыя была перададзена князю Антонію Радзівілу, познаньскаму ўладару. Малалетняя дачка Дамініка Радзівіла князёўна Стэфанія (потым яна выйшла замуж за князя Людвіка Вітгенштэйна) знаходзілася пад апекай князя Адама Чартарыйскага, Тамаша Ваўжэцкага, князькоў Валента і Канстанціна Радзівілаў. Для размежавання ардынацкіх земляў ад уласна памешчыцкіх, а таксама для ўрэгулявання агромністых, але абцяжараных даўгамі радзівілаўскіх уладанняў была створана камісія, якая працавала ў Вільні аж да 1838 года ўключна. Гэта яшчэ занадта свежыя падзеі, каб пра іх падрабязна расказваць.

Нясвіж у той час, паступова страчваючы сваё насельніцтва і заможнасць, прыходзіў да заняпаду. Ён быў даведзены да руін, у якіх па сённяшні дзень бачым яго.

У 1835 годзе была ліквідавана тут павятовая школа, якую трымалі дамініканцы на руінах гімназій — езуіцкай і дамініканскай, а два пажары — адзін у ліпені 1836-га, а другі ў жніўні 1843 года — давялі да канчатковага заняпаду славутага некалі горада. Галоўнае кіраўніцтва ўладаннямі князя Вітгенштэйна за некалькі гадоў свайго існавання надало Нясвіжу хоць нейкі рух і жыццё. Але ў 1844 годзе кіраўніцтва перабралася ў Вільню, а Нясвіж, які зрабіўся амаль пус-

ткай, меў ажыўленне толькі ад таго, што тут скрыжоўвалася некалькі трактаў, якія злучалі захад і поўдзень краю з яго паўночнымі і ўсходнімі бакамі.

Сёння Нясвіж налічвае 4230 жыхароў абодвух полаў, звыш 300 дамоў, з якіх дваццаць — мураванак, пяць касцёлаў, тры мужчынскія і адзін жаночы кляштар, адну мураваную і колькі драўляных жыдоўскіх бажніц. Хрысціянскае насельніцтва займаецца выключна земляробствам, жыдоўскае, як усюды, дробным гандлем, продажам спіртных напояў, пасрэдніцтвам, рамёствамі — усім і нічым. Дзейнічае тут яшчэ Магдэбургскае права і цэхавыя статуты, напамінаючы пра залаты час,— зрэшты, усё шчасліва плеснявее пачцівай гістарычнай плесняй.

Жыццё горада, як жыццё чалавека, адыграўшы сваю ролю, павінна дайсці да сваёй мяжы, каб уступіць месца новаму часу, новым людзям, гарадам і новаму іх прызначэнню на зямлі. Застаецца, нібы цьмяны сон, толькі ўспамін, які і праходзіць, як сон!

VI

УСПАМІНЫ

◆ Шэраг асабістых успамінаў ◆

◆ Праграма

далейшай вандроўкі ◆

Пра свой боль памаўчы і забудзь аб журбе,
Каб не знаў непрыяцель, што кепска табе.
Ян Каханоўскі

Калі б мы ў гэтай кніжцы не адмовіліся даваць месца асабістым, магчыма, малацікавым для грамадскасці ўспамінам, тут, у Нясвіжы і ў яго ваколіцах, мне было б вельмі многа чаго прыгадаць. Вярнуўшыся ў думках на гадоў дваццаць назад, павадзіў бы я цябе, чытач, па калідорах тутэйшага дамініканскага кляштара, дзе я пачынаў сваю вучобу, паказаў бы кожныя дзверы манаскіх келляў, прыгадаў бы, дзе які мясціўся клас, і расказаў бы пра мае поспехі і няўдачы ў кожным з гэтых класаў. Успамінаючы аблічча маіх таварышаў па школьнай лаве, якіх Бог ведае дзе параскідалі жыццёвыя буры, і шаноўныя, незабыўныя для мяне твары дарагіх настаўнікаў, я мог бы бясконца маляваць іх вобразы. І я, паважаныя мае настаўнікі, святары, бескарысна адданыя выхаванню маладога пакалення, Абдоне Рагальскі, Сымоне Чарніцкі, Якубе Шкілондзь, а перш за ўсё дарагі мой прафесар нямецкай мовы Тадэвуш Сікорскі, яшчэ раз хачу падзякаваць вам за ўсё і сказаць, што я заўсёды буду ў даўту перад вамі. Заглыбляючыся ва ўспаміны, я вярнуўся б у мае пазнейшыя гады і даў бы чытачу ўяўленне пра маю прафесію перапісчыка-канцылярыста, раскрыў бы вобразы маіх начальнікаў і калег, сваю пашану і прыязнасць да якіх я хацеў бы выказаць і сёння. Але тут мяне стрымлівае пачуццё далікатнасці і боязь таго, што чытачу ў гэтых месцах можа прыйсці ахвота не зусім дарэчы пазяхнуць, а нам — заплакаць. Так, так — заплакаць. Вялікі паэт сказаў, што, калі б той камень, з якім гуляе чалавек у дзіцячым узросце, пакласці праз многа год яму ў труну пад галаву, ён, камень, мог бы пусціць слязу над чалавечай доляй. Мясціны, дзе я рос! Сведкі прыгожых мар, сведкі звычайнай, нуднай, прыкрай, цяжкай рэчаіснасці! І вы, добрыя людзі, сярод якіх пражыў я столькі вёсен, столькі летаў і восеняў! Няўжо ж не захавалі вы ніякага пра нас успаміну, ніякага да нас спачування? Але нашто гэтыя ўспаміны і спачуванні? Занадта мы гордыя, каб прасіць шкадавання, і радыя, што пачынаюць зацягвацца пакутлівыя душэўныя раны, нам не хацелася б ізноў

вярэдзіць іх успамінамі, прыгадваць, што калісьці былі мы шчаслівыя — тое шчасце, як добра паказала пазнейшае жыццё, было адзінае ў нашай тагачаснай слепаце, у залішне лёгкай веры, у залішне паэтычнай надзеі, у залішне маладым каханні, у падмане. Люба ўспамінаць мінулыя гады, калі ў цэлым яны ўдачлівыя, але калі, агледзеўшы сваё мінулае, чалавек бачыць адны толькі бязвінныя, смешныя і нязбытныя мары, — для чаго ж аднаўляць іх у душы? Нехта скажа: «Для навукі на будучае!» О, добрая для мяне навука, ад якой ідзе нявер'е і магільны холад, здольны на ўсё астатняе жыццё смяртэльна замарозіць душу і адгарадзіць яе ад усіх пачуццяў. Але пакінем у спакоі асабістыя ўспаміны.

Цяпер чарга наведаць Свержань, Стоўбцы, Койданаў. Тут я змагу паказаць вам некалькі святынь, апісаць некалькі гістарычных падзей. Па дарозе заглянем пад гасцінную страху якога-небудзь невялічкага маёнтка, дзе будзем упэўнены ў ласкавым прыёме. А калі міжволі сыду на дарогу асабістых успамінаў, то хай ласкавы чытач даруе за гэта. Нарэшце, успомніўшы, што абяцаў вам падаць тут і даследаванне пра наш люд, я мяркую апісаць воблік тутэйшых вёсак і люду.

VII

◆ Дарога да Свержня. ◆ Палі. ◆ Звярок, што завецца суслік ◆
◆ Мястэчка Гавезна. ◆ Характарыстыка зямлі і людзей ◆
◆ Свержань. ◆ Яго спадчыннікі. ◆ Касцёл ◆
◆ Слова пра сплаў і гандаль збожжам па Нёмане да Круляўца ◆

Высокія горы, ў абнове лясы,
Любуюся вамі й былыя часы
Свае ўспамінаю...

Ян Каханоўскі. Фрашкі

Робячы неверагодны зігзаг, кіруем з Нясвіжа ізноў на поўнач, ізноў да Нёмана. Едзем у кірунку да Мінска, і пер-

шай нашай перадышкай будзе прынёманскае мястэчка Свержань.

Я не разгарну перад вашымі вачамі панарамы незвычайнай прыгажосці краявідаў — гэты бок Літвы небагаты на раскошныя карціны прыроды. Аднак вока падарожніка не стамляецца аднастайнасцю раўнін, узгоркаў і лясоў, бо кожны пейзаж мае сваю сціплую, някідкую красу, якую, думаю, можна параўнаць хіба толькі з красою літоўскай дзяўчыны. Не знойдзеш у ёй ні залішне правільных контураў, ані той эфектнай стройнасці — убачыш толькі ў абліччы адкрытасць і мілую прастату, стрыманую ўсмешку на ім, нейкую ціхую гуллівасць і пяшчоту. Што ж такога, што яна не распальвае жаданняў, не растрывожвае сэрца, а толькі разлівае гаючы бальзам для душы. Спачатку яна будзе проста падабацца, але потым да яе разгарыцца сапраўднае каханне. Пакуль мы разбяромся ў сваіх пачуццях, яна ўжо завалодае нашымі сэрцамі. Такая Літва, такія і яе дочкі.

Але не будзем развіваць далікатныя і небяспечныя параўнанні, бо воз ужо гатовы ў дарогу, частка якой у нас за плячыма.

Тым жа самым прадмесцем Казімір, кудой мы ўехалі ў горад, выязджаем цяпер з Нясвіжа. Налева, на захад, ідзе дарога на Мір, направа, амаль строга ў паўночным напрамку, выбягае паштовы тракт на Свержань. Туды мы і кіруем.

Мінаем сляды даўніх валоў горада і праз колькі часу, азірнуўшыся назад, ужо не бачым касцельных вежаў — іх засланілі сабой крайнія дамы пабудаванага ў нізіне горада. Здалёку ўзвышаецца над старым радзівілаўскім горадам толькі разбураны Свята-Міхальскі касцёл, пабудаваны на гары.

Перад намі колькі вёрст сцелецца па раўніне прамая, абсаджаная высокімі бярозамі дарога. Абапал бачым багатую расліннасць: густыя шыракалістыя лясы, выдатная збажына ў полі — як-ніяк, Нясвіж з ваколіцамі належыць

яшчэ да Случчыны, якая славіцца сваімі ўраджаямі на раўніннай зямлі, вядомай сваімі чарназёмам і глінай.

Аднак плён палёў бывае здабычай своеасаблівага непрыяцеля. Гэта малы, попельнага колеру з белымі крапінкамі звярок, што завецца суслік (Arctomis citellus), з роду пацукоў — велічынёй з пацука; размнажаецца ён на палях у нечуванай колькасці. Неўзабаве пачне спець збажына, і чароды суслікаў, узброеных чатырма вострымі зубкамі, будуць нападаць на каласы, падгрызаць іх і цягаць у свае глыбокія вертыкальныя норы — назапашваць іх на зіму. На адным моргу жыве зернеядных шкоднікаў да дзесяткаў сямей, і кожная сям'я вельмі хутка размнажаецца, таму не дзіва, што часам яны спусташаюць цэлыя моргі, так што людзі вымушаны іх кідаць. Вывесці гэтых шкоднікаў зусім немагчыма, бо свае норы суслік капае так глыбока, што іх нельга дастаць плугам, а атруціць сябе ён таксама не даецца, бо для яго не знойдзеш лепшай прынады, чым зерне, якога яму ў полі колькі хочаш. Паколькі раскопваць гэтыя норы вельмі цяжка, па патрабаванню ўрада часам праводзіцца ўсюды адначасовы водны наступ на сусліка. Гэты спосаб, дзякуючы вертыкальнасці нор суслікаў, вельмі эфектыўны: пакуль звярок з затопленага гнязда выплыве наверх, у нары ўжо будзе не адно вядро вады. Суслік у Расіі і ў іншых краінах вельмі распаўсюджаны, на Літве ён вядомы толькі ў ваколіцах Нясвіжа. Паводле падання, нехта з Радзівілаў (Сіротка ці Кароль), упадабаўшы за мяжой гэтага гожага звярка, прывёз пару суслікаў у Нясвіж. Уцёкшы з замка, яны пачалі размнажацца ў навакольных палях, і праз нейкі час іх стала там, як зорак на небе. Сёння за некалькі міль адсюль ужо можна сустрэць калоніі суслікаў, але галоўная іх сталіца — гэта прылеглыя да Нясвіжа палі.

Праз шэсць вёрст краявід мяняецца: адкрытыя дагэтуль палі ўступаюць месца лясам, якія некалькі вёрст цягнуцца злева,— сярод іх на тракце на радасць падарожнікам суст-

ракаюцца дзве ці тры непрыглядныя карчмы. У гэтых драўляных, цёмных і брудных прытулках можна дапытацца толькі трох прадметаў: гарэлкі, гарэлкі і гарэлкі. Авёс і сена для коней адносяцца тут да прадметаў раскошы, пра ежу для падарожных, пра асобны пакойчык для начлегу і пытацца не трэба.

Яшчэ праз чатырнаццаць вёрст сярод урадлівых раўнінных палёў ляжыць мястэчка Гавезна з прыгожай мураванай царквою, з прасторнай драўлянай карчмой, з панскім маёнткам непадалёку і з некалькімі падуладнымі яму вёскамі. Гэта адна са старэйшых тут асад. У 1588 годзе Мікалай Крыштоф Радзівіл набыў яе ў слуцкага князя Яна Алелькавіча, а ў 1590-м — перадаў з усімі сваімі навакольнымі вёскамі кляштару нясвіжскіх бенедыкцінак, якія тут заснавалі раскошную уніяцкую царкву. Помняцца яе старыя непабеленыя гатычныя муры.

Вельмі шкада, што сёння, белячы царкву і аздабляючы яе блішчастымі купаламі, сціраюць і характэрныя асаблівасці далёкага мінулага.

За Гавезнай яшчэ колькі вёрст раўнінных урадлівых палёў, але потым, недзе вёрст за дваццаць ад Нясвіжа, характар ландшафту мяняецца: раўніна пачынае горбіцца ўзгоркамі, чарназём і гліністая глеба паступова ўступаюць месца пясчаным глебам. З левага боку некалькі вабных для вока сядзіб, з якімі звязана ў нас многа асабістых хвалюючых успамінаў, але яны наўрад ці зацікавяць абыякавага чытача. Цяпер перад намі ўжо краявід, характэрны для наднёманскіх ваколіц. Пяць вёрст ад Свержня такія невыносныя для падарожніка, што ён звычайна зварочвае з паштовага гасцінца, хораша аздобленага шнурам стройных рослых бяроз, і едзе наўзбоч, дзе хоць пяскі і не меншыя, але не столькі прыкрых выбоін.

Уся гэтая мясцовасць, за выключэннем Гавезны, нягледзячы на ўрадлівасць глебы, была надзвычай позна заселе-

на. Да XVI стагоддзя тут былі толькі дробныя ўладанні шляхты, якія набываў і далучаў да сваіх уладанняў Мікалай Крыштоф Радзівіл. І амаль усе тутэйшыя двары і вёскі ўзніклі не раней азначанага часу, а назвы іх паходзяць ад прозвішчаў іх уладальнікаў. Вось некаторыя двары і вёскі, пачынаючы ад Нясвіжа: фальварак Ферберкаў, які атрымаў назву ад Каспара Фальберга (перайшоў да Радзівілаў у 1675 годзе), Грэшнаўшчына — ад Андрэя Грэшнага (была набыта ў 1565 годзе), вёска Ахрамовічы каля Гавезны, яе Мікалай Крыштоф набыў у Абрама Мікітавіча Ахрамовіча і г. д. Добра, што такім чынам захаваліся прозвішчы шляхты, якая першапачаткова валодала тымі землямі, але ўсё ж шкада, што сцерліся даўнейшыя назвы гэтых мясцін — якіх-небудзь Акопішчаў, Гарадзішчаў, Замчышчаў і іншых падобных помнікаў старажытнай славяншчыны, калі, вядома, яны некалі былі.

Па вёсках на гэтай дарозе, па знешнім выглядзе сустрэчных сялян можна меркаваць, як адрозніваюцца тут умовы жыцця ад тых, што мы бачылі болей чым за тры мілі адсюль. Селянін пад Нясвіжам, як і на ўсёй Случыне, заможны, выключна аддадзены працы на сваёй урадлівай зямлі, ён дамасед, які далей царквы і гандлёвага мястэчка нідзе не бываў, а таму ў сваім адзенні захаваў нешта спрадвечнае. Ён носіць доўгія, старанна прычасаныя валасы, высокую шапку з аўчыны, адвечнага крою світу, шырокі рэмень. Сялянка ходзіць у каптуры і гарсэце, у такіх самых, якія насілі яшчэ яе прабабкі. Гэта шаноўны клас хлебаробаў, такі, якім мы і ўяўляем яго ў сваіх ідэалах. Селянін жа ваколіц Нёмана, гаспадар менш урадлівай нівы, вымушаны зімой зарабляць у мястэчку пры дапамозе сякеры, а летам хадзіць на плытах ці віцінах, — большы касмапаліт, ён з меншай пашанай захоўвае каштоўныя мясцовыя паданні, ён бяднейшы, спрытнейшы і менш клапоціцца пра сваю маёмасць. Замест старасвецкай сярмягі, высокай шапкі з аўчыны і ліповых лапцей з шырокімі рамянямі, якія з такой элегантнасцю абвязваюць нагу селяніна

са Случчыны, тут убачыш у мужчын і жанчын якуюсь эмансіпаваную капоту, у жанчын яшчэ нешта падобнае на чэпчык паняў-мяшчанак, а ў мужчын пашытую на нямецкі лад шапку альбо капялюш і святочныя боты, хоць тутэйшыя сяляне ўвогуле не так любяць ахайнасць і чысціню ў адзенні, як іх браты з хлебадайных мясцін. Больш цесныя сувязі з жыдамі прывучылі іх да гульні і келіха, а зносіны з класам гандляроў вызвалілі іх у нейкай меры ад здаровых у сваёй аснове маральных нормаў. У сялянскіх песнях, казках і гутарках можна ўбачыць і нейкі знешні ўплыў. Але які канкрэтна? І якой дарогай ён прыходзіць сюды? Цяжка растлумачыць, чаму любоў селяніна да сваёй бацькаўшчыны мала дапамагае зберагаць і шанаваць уласныя традыцыі. Зрэшты, і адны, і другія — і сяляне з-пад Слуцка, і сяляне з Прынямоння — размаўляюць на беларускай гаворцы, вызнаюць грэка-расійскую альбо каталіцкую веру, прычым веданне сваёй веры абмяжоўваецца толькі тым, што яны ўмеюць памаліцца, прыродная ж славянская пачцівасць сцеражэ іх сумленне, здаровы сялянскі розум замяняе навуку.

Але вось з пясчанага ўзгорка адкрываецца перад намі цудоўная наднёманская панарама! Здалёк відаць як бы вялікі горад з некалькімі мураванымі будынкамі. Гэта два, блізкія адно ад другога мястэчкі, падзеленыя паміж сабой Нёманам,— Свержань і Стоўбцы, якія ўдалечыні зліваюцца ў адно цэлае, выстаўляючы напаказ вежы сваіх касцёлаў і цэркваў. Злева — вянок альшын над рэчкай і маляўнічыя ўзгоркі з лесам, што сінее на гарызонце. Справа на зялёнай прасторнай лугавіне серабрыцца Нёман са сваімі затокамі. На адной з гэтых заток відаць мост на высокіх палях, які нагадвае нейкага вялізнага, станогага авадня, што паўзе па лузе.

Уязджаем у мястэчка Свержань. Гэта маленькі і непрыглядны горад. Вось на шырокай бруднай вуліцы туляцца бедныя хрысціянскія і жыдоўскія дамы, некалькі корчмаў, далей — паштовая станцыя, млын, плябанія і невялічкі ста-

расвецкі цагляны касцельчык, рынак са сваімі ўбогімі драўлянымі крамамі, мураваная царква і дзве поўныя гразі вуліцы, якія пабеглі ўніз, пры дапамозе іх Свержань звязаны з суседнімі мястэчкамі — Стоўбцамі і Мірам. Як бачым, няма тут ніякіх вартых увагі выдатнасцяў. Але пакуль папасуцца коні, раскажу што-кольвек пра мінулае гэтай мясціны і адведаем убогі касцельчык.

Свержань, як ужо згадвалася, быў у пачатку XVI стагоддзя толькі панскім маёнткам ці вёскай (curia seu vicus), падараванай Жыгімонтам I Яну Літавору Храптовічу, маршалку літоўскаму і старосту драгіцкаму. Жыгімонт Аўгуст пацвердзіў наданне. Свержань з прылеглымі ўладаннямі быў падзелены паміж дзвюма дочкамі Храптовіча, адна з якіх выйшла замуж за Грыгорыя Остыка, другая — за Мікалая Ужалеўскага. Абодва ўладанні шляхам куплі і працэсаў перайшлі потым да Мікалая Крыштофа Радзівіла і дасюль засталіся ўласнасцю яго роду. Патрэбна было б многа расказваць пра тыя працэсы. Адно толькі варта тут успомніць. Перагаворы, якія вяліся наконт гэтага да 1581 года паміж Радзівілам і Глябовічамі, палюбоўна завяршыў таварыш і прыяцель Яна Каханоўскага Лукаш Гурніцкі, тыкацінскі староста, вядомы аўтар «Двараніна», «Гісторыі Кароны Польскай», перакладчык «Troady», трагедыі Сенекі, яго ж даследавання пра дабрачыннасць, а таксама Сакратавага «Дэмана».

Хто ж мог спадзявацца, што ў невялікім літоўскім паселішчы мы спаткаемся з гэтым імем, што знойдзем тут адну падрабязнасць з жыцця славутага польскага пісьменніка?

Пра тутэйшы касцёл мы ведаем толькі тое, што ў 1588 годзе яго забраў у кальвіністаў ці, магчыма, у арыянаў Мікалай Крыштоф Радзівіл, загадаў асвяціць яго на імя Пятра і Паўла, але вельмі скупа забяспечыў. Невялікі старасвецкі цагляны касцельчык гэтакі ж сціплы ўсярэдзіне, як і знадворку. З першага погляду відаць, што гэты касцёл будавалі не для католікаў, а для невялікай часткі людзей пратэстанц-

кага веравызнання. Рызніца, алтары, лаўкі, амбон, спавядальні — усё драўлянае і прыбудаванае ў час, калі касцёл быў перададзены католікам. У вялікім алтары статуя Хрыста пры слупе, а ў бакавых — два абразы, не зусім па-мастацку выкананыя. Званы разбітыя, арган, а лепш сказаць арганчык — з незвычайным піскам. Аднак у гэтай сціплай святыні, перапоўненай у свята вернікамі, помню, як шчыра і горача я маліўся, намнога больш шчыра і горача, чым пазней у прасторных і велічных базіліках! Ці то рысы шаноўнага і вельмі набожнага твару святара, ці працяжны, прачулы яго спеў, ці старадаўнасць, якой вее тут з кожнага кутка, ці, можа, большы запас веры ў грудзях, не ведаю, што з усяго гэтага рабіла ўплыў на маю набожнасць.

Апрача касцёла ў рускай царкве, якая некалі належала айцам базыльянам, што мелі тут сваё паслушэнства, было, як мне помніцца, некалькі някепскіх абразоў. У маёй памяці засталіся паказаныя там пакуты езуітаў у Японіі, а таксама запомніўся пустэльнік Ануфры з барадой да каленяў, з якім анёл ідзе да святога прычасця.

Свержань — гэта пункт, ад якога суднаходны Нёман пачынае несці на сваіх крутых хвалях літоўскія віціны, нагружаныя неапрацаванымі скарбамі нашай зямлі. Ёсць тут прыстань, некалькі свірнаў. Але ўвесь гандаль знаходзіцца ў руках жыдоў — хто не бачыць, на якім яшчэ нізкім ён узроўні!

Адсутнасць капіталаў у гандляроў, адсутнасць духу прадпрымальніцтва ў грамадзян, адсутнасць добрых рамеснікаў, якія маглі б спрасціць старасвецкую канструкцыю саміх суднаў (хаця б прыстасавалі да іх сілу пары), нарэшце, нежаданне спраміць крутое карыта Нёмана і зрабіць карту меляў, карчоў, камянёў і схаваных пад вадой глыбаў — усё гэта трымае яшчэ тутэйшы гандаль у тым стане, у якім быў ён у нашых далёкіх продкаў. Шкада толькі, што мы менш сціплыя ў сваіх патрэбах, чым продкі, і што збяднелыя нашы нівы ўжо не так добра родзяць, як у часы першаг-

пачатковага, больш стараннага земляробства, шкада, бо гандаль па Нёмане да Круляўца намнога менш дае сёння нам, чым нашым далёкім продкам.

VIII

◆ Стоўбцы. ◆ Яшчэ пра гандаль збожжам ◆

◆ Стоўбцы ў далёкія часы. ◆ Дамініканскі касцёл ◆

◆ Царква. ◆ Urbs subterranea ◆

Над суднамі тут — палатняныя
крылы.
Заморскія купіш тут пілы ды вілы,
Тут гонкія мачты, што бачылі моры,
Сягаюць пад зоры.
Тут шкіперы — мудрыя, пэўна, галовы:
У іх у цане ўсё — і грошы, і словы.
Купляй, прадавай. Ноч на носе? Няхай!
Кішэнь напіхай!

Кляновіч. Плытагон

Са Свержня, замест таго каб падацца паштовым гасцінцам, што праз доўгі мост вядзе на Мінск, едзем прыватнай бітай дарогай — агледзець другое сплаўнае мястэчка Стоўбцы, якое ляжыць праз вярсты дзве на другім беразе Нёмана. Кароткая дарога ідзе лугамі паўз раку і блізкія затокі. На мутным Нёмане стаяць віціны, пры якіх снуюць рабочыя альбо плытагоны — гэта, калі ехаць тут зімовай ці вясновай парою. Летам жа плёхаецца тут з венцерам рыбак, а па бязлюдным беразе паважна прахаджваецца бацян. На фоне зялёных лугоў і далёкіх цёмных лясоў бялее некалькімі мураванымі пабудовамі само мястэчка, да якога нас перавозіць паром.

Пры самым уездзе каля Нёмана пачынаюцца шэрагі купецкіх свірнаў. Летам тут пуста і глуха. Але зімой і пад

вясну, калі саннай дарогай лёгка перавозіць тавары, для адпраўкі ў Крулявец — што тут галасу, што людзей, што фур з усіх канцоў краіны і з усялякім таварам! Сустрэнеш тут і нашага селяніна са Случчыны і з Навагрудчыны са збажыною, і палешука з адзінай, характэрнай для яго краю прадукцыяй — дзяругамі, і валыняніна з прыправамі, і беларуса з ільном ці пянькой, велікаруса з алеем. Усё гэта віціны павінны забраць і завезці на спажытак немцам. А што мы будзем мець ад іх узамен? Некалькі сотняў бочак селядцоў, некалькі дзесяткаў бочак віна і трохі грошай. Кажам — трохі, бо з гандлю не вялікая карысць не толькі для краю, не толькі для вытворцаў прадукцыі, якімі з'яўляюцца гараджанін і селянін, але нават для самога гандляра, бо гэты гандляр часцей за ўсё жыд, што карыстаецца пазычаным грошам, гоніцца за дробным прыбыткам і не ведае сапраўдных купецкіх спекуляцый, авансаў, ахвяраванняў, без чаго цяжка ўявіць шырокі гандаль. Даверліва сць, гэтая наймацнейшая падпора меркантыльнага дабрабыту, так часта злоўжывалася ў выніку няўдачы ці кепскай рахубы паміж гандлярамі, здаецца, ужо страчана, дык што ж за дзіва, што плён нашай зямлі так бескарысна рэалізуецца?

Гэты раз толькі самымі агульнымі словамі мушу гаварыць з чытачом — хоць разумею, што пра гандаль збожжам трэба было б даць больш шырокую справаздачу. Калінебудзь у вальнейшую хвіліну, займеўшы ўсе неабходныя матэрыялы, падрабязна раскажу, якая прадукцыя, у якой колькасці і адкуль дастаўляецца да прыстані, колькі віцін перапраўляе ўсё гэта, якія выручаюцца капіталы[1] альбо прадметы хатняга ўжытку, што вымушаны купляць у немцаў і англічан, як, напрыклад, суадносіцца сума, за-

[1] У 1848 годзе на стоўбцаўскай прыстані сабрана і выслана за мяжу прадуктаў коштам 273 969 рублёў. Гл.: Арсеньев. Статистическіе очерки Россіи.

плачаная за спіртное, што ідзе на шляхецкія сталы, з сумай, заплачанай за соль і селядцы — самыя неабходныя прадукты сціплага сялянскага абеду. Апішу вам падрабязна нашу віціну, раскажу пра яе вандроўку па шырокім Нёмане, намалюю воблік наднёманскага сплаўшчыка, пастараюся на аснове матэрыялаў мінулага падаць хоць бы кароткую гісторыю сплаву па Нёмане з даўнейшых часоў, — паспрабую вычарпаць тэму, якой мы тут толькі здалёку дакрануліся. Агледзім жа мястэчка Стоўбцы, пачынаючы як звычайна з яго гісторыі.

Вельмі сумняваюся, што яно магло быць заснавана раней другой паловы XVI стагоддзя. Бо ў цытаванай ужо прывілеі Жыгімонта I Храптовічу на Свержань напісана, што яму аддаюцца абодва берагі Нёмана, пры гэтым Стоўбцы там нават не ўпамінаюцца — сведчанне, што яны яшчэ не існавалі. Гэты другі (паўночны) бераг Нёмана, бераг, на якім былі вёскі, што належалі да Стоўбцаўшчыны, у выніку паяднання Храптовіча з домам Мікалая Яновіча Служкі, старосты крычаўскага, праз яго жонку Гальшку Кміцянку, з роду Храптовічаў, засялілі Служкі. Пасля гэтага паміж Служкамі, Ужалеўскімі і Мікалаем Крыштофам Радзівілам, які набыў вотчыну Ужалеўскіх, у 1575 годзе працэс быў закончаны. Уладальнікам гэтых земляў стаў Радзівіл. Але пазней, аж у 1582 годзе, акругляючы свае ўладанні на свержаньскім баку Нёмана, дамовіўся з удавой Служкі і за некаторыя занёманскія вёскі аддаў ёй некалькі тутэйшых вёсак, з галоўным дваром Кавалеўшчыны. Пра мястэчка Стоўбцы тут няма яшчэ ніякага ўпамінку.

Можна дапусціць, што тут пасяліўся сын Мікалая Аляксандр Служка, ваявода наваградскі. Робячы двор Кавалеўшчына нечым падобным да рэзідэнцыі, заснаваў тут замак. Неўзабаве, перайшоўшы з пратэстантызму да каталіцкага веравызнання, ён, магнат, фундатар некалькіх касцёлаў у Літве,

заснаваў у 1621 годзе кляштар дамініканцаў рускай правінцыі і касцёл — спачатку драўляны, а потым прыгожа абклаў яго цэглай. Тут ён і спачывае пасля сваёй смерці ў 1651 годзе[1].

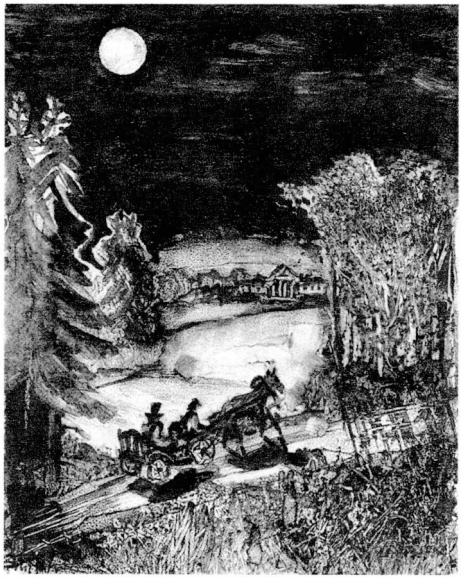
У гэтым касцёле гатычнага стылю, з дзвюма вежыцамі спераду і велічнай ратондай збоку ёсць некалькі абразоў, якія маюць адзнакі самага высокага пэндзля за выключэннем партрэта святога Казіміра ў вялікім алтары. Прапаведнікі, святы Антоні і Юльян Біскуп, які дае міласціну ўбогаму, — выявы, як відаць, мясцовага выканання, у іх праглядваецца рука Юзафа Гескага, мастака XVIII стагоддзя, якога ўжо ўпаміналі, гаворачы пра дамініканскі касцёл у Нясвіжы. Можна ўбачыць тут яшчэ ў бакавым алтары абраз, на якім паказана бойка святога Міхаіла Архангела з д'яблам. Гэты абраз выкананы Смуглевічам і падараваны стоўбцаўскаму касцёлу Чартарыйскімі, пазнейшымі ўладальнікамі гэтых земляў. Варты ўвагі даўнейшы партрэт фундатара, выкананы на ўвесь рост і вывешаны ў рызніцы, і чатыры вялізныя статуі святых у прэсвітэрыі і чатыры меншыя ў двух бакавых алтарах. У першых кідаецца ў вочы пэўная афектацыя ў кампазіцыі фігур, затое другія, святыя жаночыя постаці, — поўныя высакародства і мілай красы. Гіпсавы арнамент ва ўсім касцёле вельмі прыгожы. Велічная і гожая выйшла гэтая святыня з рук фундатара. Аляпаватыя статуі святых апосталаў Пятра і Паўла ў бакавой капліцы, абы-як намаляваныя працэсуальныя харугвы і тоўсты слой пылу на сценах і скляпеннях касцёла — гэта ўжо «аздобы» пазнейшага часу. Трохпавярховы сціплы кляштар, пасля таго як яго пакінулі ў

[1] Нясецкі, гаворачы пра Аляксандра Служку, два разы памыляецца: першы раз — што ён заснаваў у Кавалеўшчыне касцёл, якога там ніколі не было (толькі на могілках малая капліца святой Магдалены), другая памылка — што ён быццам спачывае ў тым жа касцёле, у той час, калі ён пахаваны ў стоўбцаўскім касцёле, дзе мы самі бачылі яго прах (Бабровіч. Т. VIII. С. 414).

1830 годзе дамініканцы, быў перароблены на свецкую плябанію, не меў, здаецца, ні бібліятэкі (нельга ж лічыць ёю некалькі дзесяткаў кніг, якія там знаходзяцца), ні якога-небудзь іншага помніка старажытнасці, апрача партрэта фундатара і старой выявы Хрыста з выразам боскасці і пакуты. Зрэшты, добрыя айцы жылі тут больш за дзвесце гадоў, не пакінуўшы пасля сябе ніводнай адметнай памяткі.

Апрача каталіцкага касцёла ў Стоўбцах ёсць яшчэ мураваная руская царква, заснаваная Чартарыйскімі, пасля якіх яна адышла ва ўласнасць манарха. Славяцца тут лёхі і крамы з напоямі, гэта як бы другі падземны горад, як рымскія катакомбы. Гэтыя лёхі і крамы — добры напамінак аб іншых, весялейшых часах. Пара такіх крамаў, якія належаць заможнейшым купцам, да гэтага часу працвітае.

Стоўбцы налічваюць амаль дзве тысячы душ жыхароў. Смела можна сказаць, што палова іх летам адпраўляецца ў Крулявец: жыды як купцы і іх рознай ступені і наймення камісіянеры, мяшчане як рулявыя і сплаўшчыкі. Летам пануе тут ціша і пустэча, восенню ж і зімою — рух і галас, характэрны для збожжавай прыстані, дзе амаль цалкам гаспадараць дзеці Ізраіля.

IX
КОЙДАНАЎ

УРЫВАК З ДЗЁННІКА

◆ Выезд з маіх былых ваколіц. ◆ Начлег у Койданаве ◆

◆ Слова пра гэтую мясціну: яе старажытнасць, напады татар, касцёлы, успамін добрага святара ◆

◆ Сабор гельвецкага веравызнання ў Койданаве і дамавіны Радзівілаў у ім ◆

У кожным кутку чалавека туга сустракае,
А сэрца дарэмна свайго суцяшэння чакае.
Каханоўскі. Трэны

У душэўных пакутах ёсць нешта святое: разарванае імі сэрца — нібы святыня ў час страшнай Ахвяры, калі ў яе нельга пускаць непасвячоных. Пакідаючы мае былыя ваколіцы, хачу толькі трошкі сказаць пра тыя прычыны, што змусілі мяне да гэтага.

Пад маёй зацішнай страхою жыло сямейнае шчасце. Усё, здаецца, было гэтак добра сярод дзятвы, у згодзе з Богам, з прыродай, у сяброўстве з кнігай, пакуль самым балючым чынам не кранула мяне боская рука.

Магіла на стоўбцаўскіх могілках забрала ў мяне двое дзяцей — маю надзею на будучыню. Хто не быў бацькам, хто не любіў, хто ніколі не марыў, не зразумее майго болю, не зразумее стану душы, ахопленай роспачлівым адчаем, маіх пакут. Жадаючы зменшыць боль развагамі, працай, малітвай, яднаннем з прыродай, я адчуваў, што думкі ўвесь час бяруць адзін толькі кірунак, а кожны кут у доме, кожны прадмет у акне, кожная сцежка ў агародзе сталі для мяне сведкамі былога шчасця, якія выклікаюць успаміны: то хвіліны, калі схіляўся над хворымі ў ложку, то іх скананне, то карціну пахавання тых, за каго аддаў бы жыццё. Я не змог знайсці такіх сіл, такога гераізму, каб заставацца ў гэтых мясцінах, сярод гэтых успамінаў, таму, кінуўшы жменю пяску на апошнюю труну, вырашыў, як сапраўдны вандроўнік, выправіцца куды вочы глядзяць.

17 верасня 1852 года, развітаўшыся з добрымі прыяцелямі і глянуўшы затуманенымі ад слёз вачамі на дом, які перастаў ужо быць маім домам, і на такія любыя сэрцу ваколіцы, рушылі мы ў дарогу на Мінск, каб ехаць да Вільні. Праз мілю ад Залучы завіталі ў бацькоўскі дом — новыя слёзы, новыя развітанні. Змяркалася, калі мы выязджалі, — нас не пускалі, прасілі пераначаваць, але нам як хутчэй трэба было... ехаць без мэты, як найхутчэй і як найдалей уцячы адсюль і глынуць халоднага гаючага паветра, аблегчыць душэўны боль.

Лесам, паўз бераг ракі Сулы, якая непадалёку ад майго былога дома ўпадае ў Нёман, потым, пераехаўшы гэтую раку каля яе вытокаў у вёсцы Засулле, вялікай палявой раўнінай ехалі мы міль пяць сярод чароўнай ночы. За намі быў мой дом, налева — мястэчка Свержань і Стоўбцы, адсюль ішоў паштовы гасцінец да Мінска і бясконцыя лясы, што цягнуліся ад вусця Нёмана. Мы едзем прасёлачнай шырокай дарогай да Койданава. Перад намі мільгаюць сядзібы, вёскі, засценкі, крыжы пры дарозе; там водны млынок між маляўнічых пагоркаў каля рэчкі, там велічны маёнтак над вялікім возерам. Але не ўсё можна было разгледзець, бо зямля хавалася ў змроку. Праўда, поўнік, які добра свяціў з начнога неба, дазваляў усё ж шмат чаго ўбачыць, мы дзівіліся зямному хараству, маліліся вялікаму Творцу сусвету.

Пасля пяцігадзіннай хуткай язды мы спыніліся ў былым радзівілаўскім, а цяпер казённым мястэчку Койданаве, дзе дах жыдоўскай карчмы прытуліў нас на начлег. Хацелася адпачыць душой і целам пасля цяжкай дарогі, але тут праз тонкую сцяну перагародкі даносіўся звон шклянак і гучны голас нейкага чыноўніка земскага суда, што расказваў пра свае геройскія ўчынкі ў тутэйшым следстве.

Назаўтра, пакуль папасвіліся коні, я агледзеў мястэчка Койданаў. Яно старое як свет, а лепш сказаць, як Кітай, і, як Кітай, чужое ўсякаму прагрэсу — якое было спрадвеку непрыгляднае, такое і цяпер засталося. У Стрыйкоўскага можна прачытаць, што пад Койданавам вялікі князь жмудскі Скірмунт у 1241 годзе даў адпор татарам на чале з Балаклаем, а Міндоўг дабіўся перамогі над гэтымі ж татарамі і над рускімі князямі Даніэлем і Васількам[1].

[1] Так піша Стрыйкоўскі. Карамзін жа (выданне 1842. Т. IV. С. 53) сцвярджае, што, наадварот, Міндоўг быў пераможаны, але не падае пісьмовых звестак, на якія пры гэтым абапіраецца. «Даніэль цешыўся ўжо думкай аб сваёй поўнай незалежнасці, калі незлічоныя войскі манголаў, якія вёў жорсткі Бурандай, наступнік слабога Курамсы, апынуліся на

У 1442 годзе Казімір Ягелончык яшчэ перад уступленнем на польскі трон, толькі што пастаўлены намеснікам свайго брата ў Літве, перадаў Койданаў разам з некалькімі іншымі гарадамі Міхалу, сыну Жыгімонта Кейстутавіча. Потым Койданаў стаў уласнасцю Кароны: Жыгімонт Аўгуст у 1551 годзе аддаў Койданаў з замкам як спадчыну брату сваёй любай жонкі Барбары Мікалаю Радзівілу Рудому, у родзе якога па біржанскай лініі заставаўся аж да знікнення гэтай лініі, пасля чаго перайшоў да дому князёў Радзівілаў нясвіжскіх.

Апрача сваёй старажытнасці, Койданаў нічым больш не вызначаецца. Ён налічвае дзве ці тры сотні сасновых дамкоў, больш паловы якіх складаюць занадта знаёмыя жыдоўскія корчмы і двары.

Насельніцтва горада налічвае 1550 душ абодвух полаў[1]. Апрача жыдоў і хрысціян тут жывуць на выдзеленых землях і татары. Жыгімонт III у 1588 годзе прызначыў гораду два кірмашы, цяпер змізарнелыя. Новыя крамы і жыдоўская бажніца на рынку сталі як бы сэрцам горада, бо хрысціянскае насельніцтва знаходзіцца тут, як і ва ўсіх нашых мястэчках, на другім плане.

Хрысціяне маюць тут тры малітоўныя дамы. Гэта — грэкарасійская царква, якая нядаўна пабудавана на рынку і якая вылучаецца сапраўды прыгожым спалучэннем італьянскай

мяжы Літвы з Расіяй. «Ты друг ці вораг хана? — запыталіся ў галіцкага караля паслы Бурандая. — Калі ты друг, ідзі з намі на Літву!» Даніэль вагаўся, марудзіў з адказам, але, нарэшце, бачачы перавагу татарскіх сіл, паслаў да Бурандая свайго брата Васілька з войскам і паклонам. Полчышчы манголаў абрынуліся на незнаёмую ім дагэтуль Літву. Толькі бясконцыя пушчы і багністыя балоты ратавалі жыхароў. Гарады і вёскі былі сцёрты з зямлі». (Тамсама. С. 54.) «Хітрыя захады Даніэля не мелі выніку. Ані ў Кракаве, ані ў Венгрыі ён не знайшоў дапамогі, і адзінай для яго ўцехай была атрыманая ў дарозе вестка, што Васілька перамог Міндоўга, страшнага для суседзяў, але слабейшага за манголаў».

[1] Гэта лічбы 1843 года. Гл.: Журналъ Министерства Внутренныхъ дѣлъ. 1843. Мартъ.

архітэктуры з візантыйскай. Другі — даўнейшы касцёл, пабудаваны ў 1439 годзе літоўскім ксяндзом Міхалам, — драўляны, сціплы і знадворку, і ўсярэдзіне. Ён нагадаў мне нядаўна памерлага тутэйшага плябана, ксяндза Заусцінскага, сапраўднага святара, дабрачынца людскога. У час пахавання ўсе даведаліся пра тыя незлічоныя дары, паднашэнні, пазыкі і міласціны, што шчодра атрымлівалі ад яго беднякі і няшчасныя ў мястэчку і ў ваколіцах. Не магло не крануць сэрца гэтае адзінае ў сваім родзе пахаванне. Каля труны чуліся галашэнне і плач беднага люду, які страціў у яго асобе айца, а ўдзячныя за многія яго дабрадзействы койданаўскія жыды адправілі па ім у сваёй бажніцы набажэнства, у час якога выкліканы з Мінска рабін выступіў з арыгінальнай, вельмі жаласнай казанню. Хто ж з нас не жадаў бы такога пахавання? Але, скажа нехта, каб быць дабрачынцам людскім, трэба мець скарбы. Так, скарбы, толькі не ў мяшку, а ў сэрцы. Шанаваны ўсімі плябан не меў вялікіх набыткаў, іх ледзьве хапіла на тое, каб аплаціць яго сціплае пахаванне, але меў дух божы. Ён насіў у сэрцы любоў, якая шчодра адарала ўсіх бліжніх. Добры наш прыяцель Юльян Гарайн у «Дзенніку Варшавскім» за мінулы год расказаў пра ксяндза Заусцінскага і яго пахаванне.

Трэцяя хрысціянская святыня ў Койданаве — гельвецкая царква, заснаваная Мікалаем Радзівілам Рудым, які для яе сваім адзінаверцам падараваў пляц і муры старога замка, а на патрэбы божай службы — невялікую, але добрую вёску Чарнягоўшчыну. Гэтая святыня, агароджаная высокім мураваным парканам, умацаваная зубцамі і байніцамі, стаіць наводшыбе, у канцы мястэчка, у яго заходнім баку. Зубцы і мур разбураюцца, валы асядаюць, равы зраўноўваюцца з зямлёй — усё гэта яшчэ больш жвава пераносіць нашу думку ў XVI стагоддзе, калі гельвецкае веравызнанне ў Літве, нягледзячы на магутную апеку Кішкаў, Радзівілаў і іншых магнатаў, вымушана было ўзбройвацца, ідучы на малітву, каб залішняя заўзятасць езуітаў не прычынілася да ўсякіх

зняваг у адносінах да іх псалмоў. А паколькі матэрыяльная сіла мае тэндэнцыю да злоўжыванняў, не дзіва, што літоўскія кальвіністы з абароны не раз пераходзілі ў наступ, сведчаннем чаго тыя нашумелыя трагічныя выпадкі, якія мелі месца ў Вільні, у Слуцку і г. д. Невядома, ці здаралася калі такое ў Койданаве, але зразумела імкненне кальвінісцкіх пастараў умацоўваць свой касцёл якраз у XVII стагоддзі, калі ўжо нясвіжскія Радзівілы вярнуліся ў каталіцызм, даўшы гэтым прыклад навакольнай шляхце, а ўладальнікі Койданава і абаронцы пратэстантызму Радзівілы біржанскай лініі — Крыштоф, Януш і Багуслаў — жывучы далёка, не маглі абараніць сваіх адзінаверцаў ад мясцовых гвалтаўнікоў.

Койданаўская святыня ў неспакойныя часы Яна Казіміра стала ахвярай нападаў і рабункаў[1]. На сінодзе гельвецкага веравызнання, які адбыўся ў 1691 годзе ў Вільні, была прынята пастанова, каб кожны чацвёрты год сінод, ці ўсеагульны з'езд літоўскіх кальвіністаў, праводзіўся ў Койданаве. Хоць і многа было тут школ гэтага веравызнання, але сярод койданаўскіх пастараў былі і славутыя ў свой час імёны, напрыклад Крыштоф з Жарноўца. Вось і ўсё, што хацелася сказаць пра гэтую святыню.

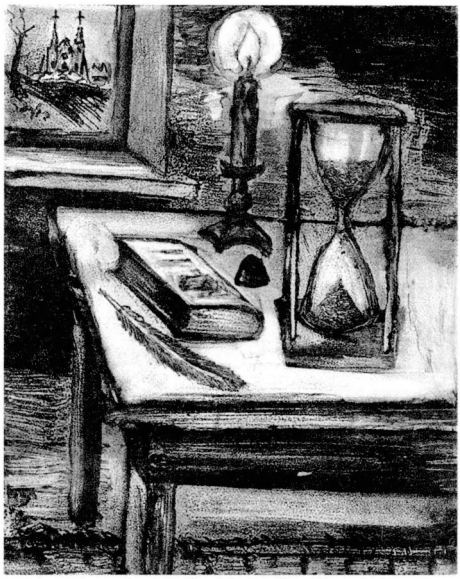
Агледзелі мы яе іншым разам, калі прыязджалі ў Койданаў. Пачцівае кіраўніцтва паказала мне ўсе куткі касцёла, дзе былі каменная пліта алтара, амбон, хоры і лаўкі. На алтары, на вялікае маё здзіўленне, я знайшоў цудоўна захаваны экземпляр Брэсцкай Бібліі, гэтай вялікай у нашы часы бібліяграфічнай рэдкасці, на друкаванне якой Мікалай Радзівіл Чорны выклаў вялізныя сумы, паслаўшы ў Брэст трыццаць славутых тады літаратараў. Вялізныя стосы экземпляраў гэтай кнігі па загаду яго сына Мікалая Крыштофа спальвалі на агні на рынках у Вільні і Нясвіжы, і толькі лічаныя экземпляры яе змаглі ўцалець.

Па гэтай кнізе сёння моляцца ў койданаўскай святыні. Брэсцкая Біблія, старыя абарончыя муры касцёла, пакры-

[1] Гл.: Łukaszewicz. Dzieje wyznania Helw. w Litwie. T. II. S. 37.

тыя плесняй, і ўрачыстая ціша жыва перанеслі мяне ў XVI стагоддзе, паставілі перад вачамі душы некалькі адметных тагачасных постацяў, нагадалі ідэі гэтага стагоддзя, ідэі, што кіпелі рэлігійнымі і палітычнымі душэўнымі бурамі. Толькі магільны пах з-пад алтара вяртаў да балючай праўды, што на зямлі ўсё смяротнае: людзі, іх ідэі, іх жаданае *заўтра*, якое праз хвіліну становіцца сумным і смешным *учора*.

Напомнілі мне і пра радзівілаўскія дамавіны, якія тут знаходзяцца. Зайшлі мы пад алтар і па вузкіх падгнілых сходах ступілі ў склепік, дзе стаіць некалькі трун са спарахнелымі касцямі Радзівілаў, вызнаўцаў кальвінізму. Найбольш багатыя з іх, металічныя, спазналі рукі рабаўнікоў. Але які канкрэтна з Радзівілаў тут спачывае, ніхто не здолеў мне сказаць. Калі Радзівілы-католікі збудавалі сабе грабніцу ў Нясвіжы, каб у сямейным коле некалькіх пакаленняў разам стаць у вялікі дзень Уваскрасення перад Богам, другая, не менш магутная іх галіна, пратэстанты, складалі свае косці па ўсім краі. Адны з іх ляжаць у Біржах, другія — у Кейданах, Койданаве, Слуцку, трэція, як Багуслаў, канюшы літоўскі,— аж у Круляўцы, у чужой зямлі. Але хто ж усё-такі канкрэтна спачывае тут? Гэта павінна вывучыць і сказаць духавенства. Зрабіць яму гэта будзе лягчэй таму, што кальвіністы з часу свайго з'яўлення тут і да сённяшняга дня захоўваюць з рэдкім шанаваннем і дакладнасцю свае акты. Здаецца, што тая вялікая іх частка, якую трымаем мы ў руках, належыць, напэўна, Мікалаю Радзівілу Рудому, які заснаваў і забяспечыў святыню, гэтаму мужу, якога любіў Жыгімонт Аўгуст і, як расказвае біёграф Багуслава Радзівіла, нібы яшчэ на каленях песціў, мужа, які па-геройску змагаўся ў бітвах пад кіраўніцтвам Баторыя. Можа, я памыляюся, можа, гэтая частка не Мікалая Руфа. Шкада, што не вывучылі старыя паперы — можа, удалося б высветліць. Пры ўсёй сваёй недасканаласці навука Галена і Спурзгейма — патрэбная навука, калі пры яе дапамозе можна пасля смерці адрозніць чало, што насіла вянец з дубу і алівы, ад чала, заплямленага ганьбай.

X

ТРАДЫЦЫЙНАЯ КУЛЬТУРА ВАКОЛІЦЫ

◆ Вера ◆

◆ Звычаі. ◆ Ступень асветы ◆

◆ Умовы побыту ◆

◆ Гаспадарка ◆

◆ Узаемаадносіны паміж панам і народам ◆

Ты пакуль што — быццам тая дзічка ў гаі,
На якую аніхто і не зважае.
Прышчапі ж галінак — з розуму і цноты,
З веры ў Бога шчырай, з дабраты, пяшчоты,
Гэткіх дасць яна пладоў!

М. Рэй з Нагловіц

Перапыняючы тут нашу вандроўку, адчуваю патрэбу даць малюнак звычаяў тутэйшай стараны. Кола нашага даследавання выходзіць за межы намечанай прасторы ў некалькі міль і ўключае ўсю заходнюю частку сённяшняй Мінскай губерні, дзе знаходзім нямала агульнага з нашымі ваколіцамі. Паколькі вясковы люд будзе прадметам разгляду ў наступным раздзеле, тут жа зоймемся сярэднешляхецкім саслоўем і перш за ўсё пазнаёмімся з яго верай.

Гатычныя касцёлы і касцёлкі нашых гарадоў і мястэчак кожны тыдзень запаўняе Хрыстова паства, каб па прывычцы ці з душэўнай патрэбы выліць душу ў малітве. Кожны тыдзень ксёндз-пробашч прамаўляе з амбона якую-небудзь казань па друкаванай кнізе. І ўсё ж хрысціян як глыбокай правінцыі, так і гарадоў трывожыць вялікая бяда нашага часу. Бяда гэтая — не бязбожнасць ці нявер'е, але, можа, горш за тое — абыякавасць да веры, холад у сэрцах, а адсюль адсутнасць выратавальнага станоўчага ўплыву, які павінна аказаць рэлігія на грамадства. Сярод духавенства правінцыі мы сустракаем добрыя сэрцы, светлыя галовы, але рэдка бачым пастара, які быў бы ў цесных духоўных сувязях са сваёй паствай. Рэдка які плябан добра ведае станоўчае і заганы, долю і нядолю сваёй парафіі, рэдка заглыбляецца ва ўмовы мясцовага жыцця. Таму не дзіва, што казані, якія тут чуем, не вельмі стасуюцца з мясцовымі звычаямі, яны з холадам выслухоўваюцца, малыя даюць вынікі. Мы чуем вучоны дагматычны трактат там, дзе трэба рабіць уплыў на мараль, дэкламацыю пра пыхлівасць у нас, дзе сціплы жыхар незаможнай ваколіцы, далёкі ад яе д'ябальскіх нашэптванняў, грэшыць хіба толькі келіхам. Асобныя найбольш значныя заганы так характэрныя для пэўных ваколіц, што, добра вывучыўшы, можна было б нанесці

іх на геаграфічную карту. Ёсць ваколіцы, заражаныя звадамі ды сваркамі, у іншых да такой крайнасці дайшло суседскае дружбацтва, што пашыраюцца нястрыманыя гулянкі, якія марнуюць час і адбіраюць здароўе, у адным месцы як бы пасяліўся чорт, у іншым няспешны прэферанс, нібы павольная гангрэна, паралізуе грамаду. З гэтымі мясцовымі заганамі кіраўнікі сумлення павінны б змагацца, іх слова, сказанае ў часе і да месца, пойдзе толькі на карысць грамадству. Але як вызначыць гэты час? Дзе ўбачыць тое месца? Адказ на гэтыя пытанні можна знайсці, калі добра пазнаёміцца з духам паствы. Не зможа зжыць тыя заганы пропаведзь духоўніка, які не ведае грахоў сваіх суседзяў. У такім разе ўплыў нават самых красамоўных яго слоў будзе раўняцца нулю.

Дзякуй Небу! Няма ў нас вялікіх злачынстваў, ёсць толькі большыя ці меншыя грахі, заганы, звязаныя з традыцыяй, са звычкамі. Мы ў іх застылі. А паколькі ў занадта будзённым стане духу прыходзім мы маліцца і спавядацца Богу, паколькі не ведаем моцных рэлігійных узрушэнняў, што ж растопіць той лёд у нашых сэрцах? Хто ж вызваліць нас ад маральнай стагнацыі? Хто абудзіць у нас вялікія хрысціянскія якасці? Тады б духоўнікі, кіраўнікі духу, толькі машынальна абходзілі б свае рэлігійныя абрады.

Старана, пра якую ідзе гаворка (Мінскі, Слуцкі, Навагрудскі паветы) і якая складаецца з паасобных вотчын агромністай колісь радзівілаўшчыны і меншых прыватных уладанняў, не мае так званай арыстакратыі. Толькі дзе-нідзе які больш заможны паўпанак, бы пацук сярод мышэй, паказвае сваю фанабэрыю перад драбнейшай шляхтай. Таму часта панскія грахі — напышлівасць, касмапалітызм, эгаізм, раскоша — не мелі магчымасці тут разрасціся і заглушыць усё тое добрае, што ёсць у гэтай мясцовасці. Дастатак, якім адарае Бог некаторыя дамы і людзей, служыць для пашырэння жыццёвых выгод, дапамагае ў набыцці ведаў і робіць уплыў на паляпшэнне долі вясковага люду. А калі часам маладзейшая генерацыя паноў-землеўладальнікаў на кан-

трактах у Мінску ці ў Наваградку дазволіць сабе якія-небудзь панскія выбрыкі, калі ў вінарні ці за зялёным столікам за адну ноч прасадзіць гадавы прыбытак, то гэтыя выбрыкі, як адзінкавыя грахі, ні ў якой меры не павінны даць падставу меркаваць пра ўсю ваколіцу. Не ў адным заможным доме можна сустрэць добрую кнігу, прыгожую карціну, не ў адной вёсцы можа ўзрадаваць дабрыня памешчыка, якая заўсёды адаб'ецца і на твары селяніна, і на яго ж адзенні, і на стане ягонай хаткі, і на велічыні ягонага гумна для збожжа. Можна было б назваць некалькі адукаваных і сумленных сельскіх памешчыкаў, але няма патрэбы прыводзіць уласныя імёны, бо мы вывучаем хутчэй людскія садружнасці наогул, чым канкрэтных людзей.

Што ж да стану асветы драбнейшай шляхты, дык тут неабходна сказаць праўду: не ўсе яшчэ ў нас усвядомілі яе патрэбу. Маладых людзей аддаюць на выхаванне ў гімназіі Слуцка і Мінска, потым — у айчынныя універсітэты, рэшта моладзі ідзе на чыноўніцкую службу. Тыя маладыя людзі, што ідуць вучыцца, — гэта надзея краю. Што ж з гэтага атрымаецца, пакажа будучыня. Тым часам у нас можна знайсці мноства сямей, дзе ў святой прастадушнасці з пагардай глядзяць на кнігу, бо яна, бачыце, нічога не дае гаспадарцы, затое шчыра вераць, як у нешта святое, у прадказанні з віленскага ці бердычаўскага календароў. У апошнія часы ў ваколіцах з'явілася некалькі дзесяткаў экземпляраў «Газэты Варшавскей» і некалькі — «Дзенніка Варшавскего» — доказ вялікага ў нас прагрэсу, бо дагэтуль адзін толькі «Кур'ер» задавальняў нашы сціплыя інтэлектуальныя патрэбы. Чытаючы газеты, часам вельмі пацешна іх каменціруем. Любая палітычная вестка часцей за ўсё толькі тады прымецца да веры, пакуль яе не растлумачыць па-свойму пачціваму шляхціцу які-небудзь аўтарытэтны арандатар, карчмар ці купец або пан Моўша ці Лейба, якія добра ва ўсім дасведчаны. Я сустракаў сталых чытачоў «Газэты Варшавскей» і «Дзенніка Варшавскего», якія з цяжкасцю адольвалі

палітычную частку, а ў літаратурны раздзел нават і не жадалі заглядваць. Калі я пытаўся ў іх, чаму не чытаюць далей, яны робяць паважны выгляд, даючы зразумець, што чытанне ў сур'ёзнай газеце матэрыялаў пра будзённае жыццё зневажае іх чытацкую годнасць. Мала хто чытае пра гандаль, бо хто ж можа даць больш дакладныя звесткі пра яго, чым мясцовыя жыды? Не цікавяцца чытачы і новымі ўказамі і пастановамі ўрада, бо ведаюць, што пра іх раскажа і мясцовы пан асэсар. Дык ці ж трэба здзіўляцца, што жыд і пан асэсар злоўжываюць гэтым, што, добра ведаючы пра нашу любасць да дамашняга цяпла, не прамінаюць, каб скарыстаць нейкім чынам нашу недасведчанасць. Але колькасць такіх шляхціцаў пачынае значна змяншацца: сыны і дочкі іх, захапляючыся літаратурай і мастацтвам, мяняюць сітуацыю да лепшага. Ужо да сценаў сціплых літоўскіх фальваркаў дайшлі гукі мелодый Ліста і Тальберга, становяцца вядомымі тут не толькі імёны Сю і Дзюма, але нават Кажанёўскага, Крашэўскага і іншых айчынных пісьменнікаў, якія прыйшліся даспадобы. Вядома, у гэтай цікавасці да музыкі, у гэтым чытанні няма яшчэ сістэмы, паслядоўнасці. У доўгія зімовыя вечары часцей за ўсё мы забіваем час гульнёй у прэферанс (рэдка дзе келіхам) і менш за ўсё выдзяляем часу на чытанне. Але ўжо цешыць тое, што кніга паволі пачынае станавіцца патрэбнай у шляхецкім доме. Мінская губерня мае магчымасць некалькі разоў на год набываць новыя кнігі: віленскія кнігары пасылаюць свае крамы на кірмашы ў Мінск, Пінск і Наваградак, Нясвіж і кожны раз на пэўную суму прадаюць друкаваны тавар. Наколькі можна меркаваць з бессістэмных звестак, Мінск са сваімі немалымі ваколіцамі набывае літаратуры штогод на чатыры-пяць тысяч рублёў срэбрам. Гэта страшна мала! Бо прымаючы пад увагу, што Мінская губерня налічвае 1 010 965 жыхароў[1], атрымліва-

[1] Падлікі з 1846 года. Гл.: Арсеньев. Статистическіе очерки Россіи.

ецца, што на кожнага чалавека ў год прыпадае духоўнага спажытку на суму меней, чым паўкапейкі срэбрам, інакш кажучы, меней за адзін польскі грош. Вось якое гамеапатычнае лячэнне духу! Але з агульнай колькасці насельніцтва, выключаючы жыдоў, якія чытаюць талмуды, што не бяруцца тут у рахунак, сялян, якія не чытаюць, бо чытаць не ўмеюць, засцянковую шляхту, якая не чытае, бо ёй няма за што купляць кнігі, і шляхту трохі вышэйшага палёту, якая не чытае, каб не страціць свайго аўтарытэту, — выключаючы, паўтараю, гэтае нечытаючае насельніцтва, цікава, колькі ж можна налічыць чытацкай публікі? І на якую суму кожны з чытачоў набывае кожны год кніг? Зноў жа колькі з агульнай сумы, хацелася б ведаць, прыпадае на малітоўныя кнігі, на музычныя ноты, на падручнікі для навучання дзяцей і колькі на мастацкую літаратуру? Колькі на кнігі польскія? Колькі на французскія? Аналізуючы гэтыя лічбы, можа, удалося б даведацца пра ступень асветы, яе патрэбы, пра зацікаўленасць літаратурай і навукамі. Не будзем рабіць дакладных даследаванняў гэтага роду. Перш за ўсё таму, што зрабіць гэта даволі складана, а па-другое — баімся атрымаць несуцяшальныя вынікі.

Жыццё сярэдняга класа ў тутэйшым баку пасрэднае, як пасрэдныя ўраджаі на нівах, як пасрэдная праца на іх, як пасрэдная наша прамысловасць і гандаль. У нас амаль зусім няма фабрык. Апрача збожжа больш урадлівыя мясціны даюць лён і пяньку. Лясы дадаюць яшчэ трохі брусу, клёпак, смалы, дзёгцю, шкіпінару, паташу і дзяругі, але ў нас вельмі мала лясоў, мы вельмі неабачна іх вынішчаем, а каб прадаць тое, што нам даў Бог, за мяжу, чамусьці мы не можам без пасрэдніцтва жыдоў, не ўмеем як найлепш карыстацца ўласнай прадукцыяй. На нашых кантрактавых з'ездах няма ў абароце вялікіх грашовых сум, затое невялікія шляхецкія набыткі, дзякуючы сціпласці жыццёвых патрэб, не абцяжараны вялікімі даўгамі. Не відаць шыкоўных экіпажаў і каштоўных жаночых строяў, і, што з гэтага выні-

кае, не відаць жабрачых лахманоў на плячах аратаяў; шляхціц і мужык жывуць, як кажуць, сярэдне.

Чаму ж «сярэдне», калі з нашай зямлі, з поту нашай працы маглі б паплыць цэлыя стругі багацця? Бо селянін не мае дастатковай незалежнасці, а шляхціц — духу прадпрымальніцтва, схільнасці да прамысловасці. Гаспадарчая руціна, добрая ў часы прадзедаў, якія заўсёды яе трымаліся, пры сённяшніх умовах жыцця мала што дае. Але паволі ўсё павінна змяніцца да лепшага, бо патрэба ў культурным гаспадаранні стала на парадак дня. Старыя ўмовы жыцця мяняюцца, былыя крыніцы прыбыткаў высыхаюць, адна толькі разумная прамысловасць утрымаць можа сёння гаспадара. Бульба, некалі каштоўнейшая культура, што паўстагоддзе карміла і гарэлачным морам залівала нашы правінцыі, колькі гадоў назад падлегла хваробе, гіне дашчэнту; жыд, гэтая колісь душа вёскі і двара, выгнаны з карчмы, не прыйдзе на дапамогу ў крытычны час; агністыя напоі, якія калісьці з такой паважнасцю і шчодрасцю разлівала яго рука, сёння абкладзены падаткамі, абмежаваны ўмовамі, а таму падаражалі і намнога павінны зменшыць прыбытак у правінцыі. Сельскі жыхар, хоча таго ці не, а павінен скіраваць вочы на зямлю-карміцельку і паспрабаваць, ці не зможа ён вярнуць руплівым гаспадараннем страчаныя прыбыткі; вымушаны звярнуцца да чутай даўно не шляхецкай нямецкай навукі — аграноміі, вывучыць яе асновы і скарыстоўваць яе парады.

Штодзённы вопыт паказвае недахопы трохпольнага гаспадарання. Севазварот, улічваючы вялікія абшары нашай зямлі і малую колькасць рабочых рук, відаць, не можа быць прыгодны для ўкаранення. Хто ведае пагэтаму, ці адпавядала б і нашым патрэбам, і хлебаробскім сілам чатырохпольнае гаспадаранне, якое прапануюць некаторыя аграномы.

Кажучы пра той недалёкі час, калі жыццё будзе прымушаць нас звярнуцца да культурнага гаспадарання, прыходзіць

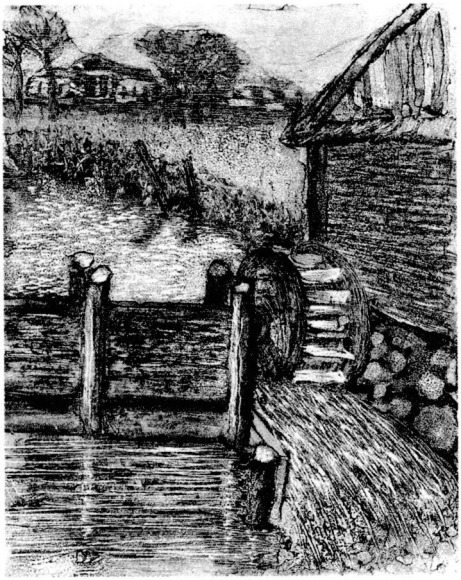
мне на памяць вядомы ва ўсёй Літве выдатны прыклад якраз з маіх былых ваколіц: гэта — гаспадарка генерала М., якому з былых вялікіх радзівілаўскіх уладанняў перайшло мястэчка Мір і шэсць ці сем іншых вялікіх фальваркаў. Гаспадаранне на гэтых землях можа быць выдатнай школай для ўсёй правінцыі. Выкарыстанне прагрэсіўных спосабаў вядзення гаспадаркі зрабіла яе ўзорнай, усё тут квітнее, здзіўляе сваім багаццем, тут незлічоныя чароды авечак, шырокія, засеяныя збожжам і кармавымі культурамі палі, што даюць гаспадару добрыя прыбыткі. Добрай падмогай у гаспадарцы з'яўляецца гандаль. Хоць ён і не лічыцца галоўным, але яму заўсёды аддаецца належная ўвага працаўніка палёў. Яго віціны, нагружаныя ўласным і суседскім збожжам, ужо некалькі гадоў выпраўляюцца ў кожную навігацыю да Круляўца. Дзякуючы сваёй палепшанай канструкцыі яны могуць і лягчэй плыць, апераджаючы збудаваныя на спрадвечны лад судны, і браць больш збожжа. Не раз, з цікавасцю прыглядаючыся да вялікай гаспадаркі генерала, дзівіліся мы яго працы, яго настойлівасці, разумнасці яго задум, новаўвядзенняў, а таксама прастаце і найпунктуальнейшай дакладнасці вядзення складанай і заблытанай машыны гаспадарання і яго канцылярскага кантролю. Шкада, што ва ўсёй правінцыі мала падобных прыкладаў.

Закончу гэты артыкул некалькімі словамі пра ўзаемаадносіны шляхты з вясковым людам.

Не трэба быць вучоным, дастаткова быць чалавекам і хрысціянінам, каб убачыць, як шмат павінны мы аддаць сялянам — сардэчнасці як братам, удзячнасці як кармільцам. Матэрыяльны побыт люду так непасрэдна звязаны з побытам уладальніка зямлі, што гэты ўладальнік, грэшачы Богу сваім нядбальствам да падданых, сам становіцца пакутнікам, бо цяпер занепадае і яго ўласная гаспадарка. Гэты заняпад гаспадаркі, фінансавае пагаршэнне якраз і ёсць кара за грахі, якія разам з першародным грэхам узялі мы ў

спадчыну ад продкаў. Рэшткі даўняй шляхецкай пыхі і цяперашняе наша гультайства — вось крыніца кепскага становішча люду. У некаторых мясцовасцях прага раскошы даводзіць да поўнага краху.

Але несправядліва было б толькі наракаць на нядолю люду, бо трэба прызнаць, што ў апошні час можна ўбачыць і нямала таго, што абнадзейвае. Перш за ўсё — гэта пазбаўленне вёскі ад жыда, які цяпер толькі ў асобных прыхільнікаў жыдоўства як нейкая асаблівасць, як адгалосак даўніны застаецца пад якім-небудзь выглядам у глухой вёсцы ці ў двары. Змяншэнне п'янства ў селяніна абавязкова пацягне за сабой і любоў да працы, а паблажлівасць і справядлівасць двара, які дае магчымасць памнажаць яго набыткі, яшчэ больш заахвоціць яго да працы. Ужо сёння ў многіх мясцовасцях можна заўважыць паляпшэнне жыцця люду, ужо не адзін землеўладальнік пачынае дзяліцца хлебам са сваімі сялянамі. Не адразу быў пабудаваны Кракаў — прыйдзе час, і памешчык пачне дзяліцца з селянінам таксама ведамі, а нарэшце і сэрцам. Дай толькі Божа, каб у нас было ведаў і сэрца болей, чым гэта неабходна для ўласнай нашай патрэбы!

XI
ВЁСКІ І ЛЮД

АГУЛЬНАЯ КАРЦІНКА

◆ Наш селянін у чатырох перыядах свайго жыцця ◆

◆ Старажытнасць вёсак. ◆ Тып вёскі і асобнай хаты ◆

◆ Дзяцінства селяніна ◆

◆ Выхаванне дзіцяці ◆

◆ Перыяд росту і сталення. ◆ Старасць. ◆ Смерць ◆

Але земляроб, як ліхвяр той, ніколі
Спакою не знае, шчыруючы ў полі.
І быдла, і чэлядзь сваю не шкадуе,
Сам церпіць і сквар, і стыхію любую.
Гной возіць, скародзіць, арэ, засявае,
Жне, косіць, малоціць, у схоў засыпае
Ды меле... Таму сёння мае багата
Ўсяго, што даў Бог з невычэрпнейшых спратаў.
Прымаючы дар той, што вывез ён з поля,
Прамовіць: «Хай скрозь будзе Божая воля».

Кляновіч. Юдашаў мех

Нашы маёнткі займаюць звычайна самыя лепшыя мясціны — як па прыгожасці краявідаў, так і з боку гаспадарчай карысці. Выключэнне бывае тады, калі вёска ўзнікла раней, чым панскі двор. Не ўсе ж вёскі ўтварыліся згодна з панскай воляй. Яшчэ трэба ўлічыць, што час узнікнення маёнтка часта перадаецца з пакалення ў пакаленне родавым паданнем. Пра вёску ж, пра тое, хто і калі заснаваў яе, адкуль прыйшлі цяперашнія яе жыхары, ніхто табе не скажа, ніхто не адгадае паходжання яе назвы. Здаецца, люд вырас са сваёй зямлі, як грыбы яго бароў, як кветкі яго лугоў, як параскіданыя на яго палявых шнурах грушы. Калі б дакапацца да пачатку нашых сёл, можа, выявілася б, што не адзін са старажытнейшых тутэйшых гарадоў быў бы намнога маладзейшы за многія вёскі, што яны на адным і тым жа месцы, пад той жа або трохі зменены назвай стаяць тут восем ці дзесяць стагоддзяў. І не адно мужыцкае імя добра было вядома праз стагоддзі ў сваёй ваколіцы, пакуль з'явіліся імёны і гербы магнатаў. Калі б народ лепей помніў мінулае, калі б разумеў сэнс пошукаў так званай гістарычнай арыстакратыі свайго радаводу, як бы ён пасмяяўся з нашай пыхі, з таго, што мы ганарымся старажытным, трыста гадоў назад атрыманым гербам, ён, што тысячы год налічвае ў сваёй генеалогіі... Наш селянін не піша і не чытае гісторыі, але, верачы ў якое-небудзь сваё мясцовае паданне, з пагардай глядзіць на шляхецкую расу, інстынктыўна адчуваючы, што яны, шляхціцы,

якіясьці прыхадні, а ён — тутэйшы жыхар і гаспадар тутэйшай зямлі.

Але вернемся да прадмета гаворкі — намалюем вёскі з натуры і пададзім тут толькі яе характэрныя рысы.

Двор з прычыны таго, што ўзнік перш, чым падлеглая яму вёска, выбраў для сябе прыгажэйшы пагорак, урадлівейшае і раўнейшае поле, больш рыбнае возера, словам, усё лепшае. Але не буду апісваць панскія двары, бо выгляд іх залежыць ад мясцовасці, ад патрэб, густу і заможнасці іх уладальнікаў, вызначаюцца яны вялікай разнастайнасцю, таму немагчыма падаць тут іх тыповую карціну. Вёскі ж, наадварот, самой толькі мясцовасцю розняцца адна ад другой, а так усе яны падобныя паміж сабой, як сёстры, — паходжаннем, патрэбамі, звычаямі і доляй сваіх жыхароў.

Месцяцца яны звычайна непадалёку ад рэчкі, каля лугу па адзін бок і каля поля — па другі. Перасякае яе вуліца — з хатамі на адным баку і з хлявамі на другім. Часам касцёл, царква і абавязкова карчма ўзвышаюцца пасярэдзіне ці ў канцы сяла. Па абодвух яго канцах стаяць вароты, якія большую палавіну года не замыкаюцца. Пры варотах — крыж, часам бяроза ці груша альбо пафарбаваны ў белыя і чорныя палосы слуп з надпісам назвы вёскі і колькасці хат, воддаль — мясцовыя могілкі з простымі заімшэлымі крыжамі. Гэта — агульны выгляд літоўскай вёскі, характэрны як для маіх былых ваколіц, так і для іншых ваколіц краю.

Прыгледзімся бліжэй да асобнай хаты з яе прадметамі. Перад нашымі вачамі выразна ўстае яе вобраз, але слабае пяро не здолее некалькімі хай і трапнымі штрыхамі яе апісаць. Вось доўгая і вузкая, павернутая бокам да вуліцы, з чатырма дробнымі вокнамі пабудова. Сцены яе зрублены з акруглых яловых ці сасновых бярвенняў. Накрыта яна саламянай страхой, якая найчасцей пашарпана і цвіце зялёным мохам. Над ёю выдзеўбаны пень дрэва выконвае функцыю коміна. У сярэдзіне пабудовы відаць вуз-

кія адзінарныя дзверы з драўлянай закруткай, перад імі ляжыць калода ці камень — своеасаблівы ганак. Акружае яе абкладзеная дрэвам і засыпаная зямлёй прызба, на якой вечарамі ці ў свята любіць селянін пасядзець, пагаманіць у коле сям'і ці суседзяў. Насупраць — невялікі маляўнічы свіронак, які называецца ў некаторых мясцовасцях клецю. Далей — паветка з саламянай страхой. Там захоўваюцца сохі, бароны, калёсы і іншыя гаспадарчыя прылады. Невялікая стайня, ці абора, дапаўняе вясковы падворак, агароджаны жардзяным плотам, упрыгожаны часам садком, дзе расце старая расахатая груша, стаіць адзіндругі вулей пчол, расце на градах шыракалісты тытунь, жаўцее высокі сланечнік, зелянее вясельная рута, пасаджаная дзявочымі рукамі, ці раскашуецца гожы куст таямнічай, у народных песнях апетай каліны. На другім баку вуліцы — гумно са збожжам, шчуплае, як той кавалак хлеба, што спажывае наш селянін, а перад ім — высокі драбінчасты пярэплат, дзе пад восень убачыш, як на выставе, увесь плён сялянскай нівы, альбо студня з доўгім характэрным жураўлём ці гняздо бацяна, таямнічага апекуна шчаслівай, выбранай ім хаты, уцеха гаспадара, прадмет ушанавання і зайздрасці суседзяў.

Мы апісалі знешні выгляд хаты, цяпер увойдзем у яе сярэдзіну. Там цёмна, часта дымна і вільготна. Галоўная рэч і аздоба хаты — вялікая печ каля парога, на якой у дні марознай зімы грэюцца старыя і дзеці. Паўз сцены — шырокія і тоўстыя лавы з дубовых і сасновых дошак. Перад лавай — доўгі і вузкі стол. Месца ў хаце, дзе яны сыходзяцца з двух бакоў за сталом, называецца покуць — ганаровае месца, дзе садзіцца толькі гаспадар — галава сям'і — ці запрошаны ў нядзелю добры госць. У іншым кутку хаты стаяць малыя жорны, якімі мелюць збожжа. Большую палавіну года яны глухія, толькі ўвосень стукаюць на досвітку і вечарамі. Вось унутраны выгляд хаты

селяніна, карціна, якую, не жадаючы паэтызаваць, мы паказваем ва ўсёй сваёй праўдзівасці.

У такіх вось хатах нараджаюцца, жывуць і паміраюць людзі нашых вёсак. Прасочым жа збольшага іх жыццё ад калыскі да магілы. Пачнём словамі Святога Пісьма: жанчына крычыць ад болю пры родах, але потым цешыцца, што нарадзіўся чалавек. Боль, радасць і пэўная ўрачыстасць суправаджаюць прыход чалавека на свет. Але паколькі прыгорблены працаю селянін хоча сабе мець падпору ў старасці і памочніка ў гаспадарцы, ён заўсёды болей радуецца нараджэнню сына, чым дачкі. Вось якія словы ўкладае ў вусны бацькі народная песня, якая спяваецца пры нараджэнні дзіцяці: «Калі ў мяне сын народзіцца, я здабуду для гасцей вішнёвага соку, калі дачка, вадой іх прыму, калі сын, збудую высокія гмахі, калі дачка — і шалаша не пастаўлю».

Над дзіцячай калыскай будучага хлебароба не вельмі затрымліваецца маці, занятая працай дома ці ў полі. Яе абавязак — толькі накарміць малое, а забаўляць яго, суцяшаць, калі плача, закалыхваць, каб спала, — гэта задача старэйшага брата ці сястрычкі. Саламяная калыска дзіцяці так зроблена, каб маці змагла лёгка ўскінуць яе на плечы і панесці ў поле, дзе працуе, а калі дзіця ў гэтай калысцы, пастаўленай у цень жытняга снапа, плача ад сквару ці голаду, малы апякун ці апякунка спявае яму песню пра катка, які прынясе малому шаўковы пасак ці смачны піражок, пра курак, якія радзяцца, чым бы яго пачаставаць. Вядома, гэтыя каціныя ды курыныя абяцанкі ніколі не выконваюцца, а калі б і выканаліся, не вельмі прыдаліся б дзіцяці, але манатонны спеў закалыхвае яго да сну.

Так, сплючы і плачучы, правядзе малое першы год свайго падарожжа па зямлі. Калі скончыцца гэты год, маці адлучыць яго ад грудзей, і яно пачне ўжо карміцца няхітрай сялянскай стравай. А ў хаце бывае ўсякае: часам, як кажа прымаўка,

з квасам, а парою з вадою, а найчасцей сем посных пятніц на тыдні. Праўда, як кажа іншая прымаўка, густая каша не адганяе дзяцей, якія ад вадзяністай уцякаюць. Але ж не так лёгка знайсці патрэбную страву для дзіцяці. А калі яму не ўсмак цвёрды хлеб з жытняй мукі і мякіны альбо калі пакута прымушае плакаць і клікаць матулю, то ўжо для суцяшэння не абяцаюць яму залатога паска, які прыносіць кот, але проста страшаць плакуна воўкам, што прыходзіць з лесу хапаць крыклівых дзяцей, то дзедам-жабраком, што забярэ яго ў торбу, то панам, што будзе яго біць. Воўк, дзед і пан — гэта страшныя прывіды, якія, лётаючы над калыскай селяніна, дапамагаюць дзіцяці заснуць. І пазнейшы век не хутка выб'е з яго галавы гэтыя пострахі. Паглядзіце, як кідаецца ўцякаць адзетая ў брудныя кашулькі грамадка дзяцей, калі пакажацца на вуліцы вёскі пан ці жабрак, як хаваецца яна ў хатах, зачыняючы вокны, альбо шукае ратунку ў блізкіх каноплях. Рэдка калі прынадзіш ты дзяцей кавалкам цукру ці хлебам, і рэдка хто з нас мае ахвоту выбіваць з сялянскай галавы гэтыя страхі.

Перыяд дзяцінства і першай маладосці селяніна або сялянкі можна апісаць некалькімі словамі. Да гадоў дзесяці бегае ён самапасам у адной кашулі і босы. Летам, калі старэйшыя ідуць на работу, ён застаецца разам з равеснікамі ў вёсцы, гуляе з імі, дратуе суседскія агароды, латошыць садавіну альбо забаўляецца ў пяску ці ў гразі. Калі мінае дзесяць гадоў жыцця, а то і раней, ён адзяе шату сталасці — суконную сярмягу і лапці з ліповай кары. Ён памагае ўжо мацеры гадаваць малое дзіця, бацьку — пасвіць раніцай валы, ганяе на начлег коні, потым — ідзе грэбці сена, бо ўжо з дванаццаці гадоў лічыцца як рабочая душа і значыцца ў інвентары. У больш маладзейшым веку, чым колішні рымлянін, атрымлівае селянін сваё права грамадзянства, якое выражаецца тут адбываннем летніх талок, што ў некаторых мясцовасцях называюць

гвалтамі. Там праходзіць яго перыяд фарміравання сэрца і ведаў. Маральнае і духоўнае навучанне абмяжоўваецца для яго засваеннем штодзённай малітвы, мясцовых песень і казак. Жыццёвую практыку бярэ ён з уласных назіранняў, з вопыту старэйшых і з прымавак, у якіх, як кажуць вучоныя, ёсць нямала народнай мудрасці, адчування і вераванняў люду, але з якіх не ўсё можна ўзяць за правіла пачціваму чалавеку. Бо ў прымаўках люду, як і ў яго хлебе, ёсць і здаровае зерне, і мякіна, а то і атрута. Не бачачы гэтага, ён спажывае і тое, і другое без разбору. Таму не трэба дзівіцца падуладнасці яго цела і духу. Назавём некалькі прымавак сумнеўнай маральнасці, якія не забывае люд: «І Бога хвалі, і чорта не гняві», «Будзе шчасце — і розум знойдзецца», «На крывое палена патрэбен крывы клін», «На табе, нябожа, што мне нягожа», «Доўг круціць, а голад крадзе», «Бліжэй да цела кашуля, чым каптан», «Не ганячы — не купіць, не хвалячы — не прадаць», «Дурны дае, а мудры бярэ», «Дрэнны той крук, што выпускае здабычу з рук», «Ліслівае цяля дзве маткі ссе, а гордае — ніводнай», «Дзе цяжка пераскочыць, можна падлезці» і г. д.

Побач са здаровай маральнасцю, што знаходзім у народных прымаўках, недасведчанае дзіця, мабыць, слухаючы, верыць гэтым і падобным максімам жыцця. Шкада, што няма каму растлумачыць маладому пакаленню небяспечнае насенне двурушніцтва і фальшу, эгаізму, крадзяжу, ашуканства, нізкага падхалімства, што хаваюцца ў прыведзеных вышэй прымаўках. Але папытаемся, хто павінен гэтым заняцца? На жаль, калі і з'явіцца ў вёсцы нейкім цудам настаўнік для дзяцей, то звычайна гэта будзе, як хутка выявіцца, толькі п'яніца і злодзей. Бо каб быў іншым, то знайшоў бы занятак больш карысны для сябе, чым вясковы бакалаўр.

З пятнаццаці ці васемнаццаці гадоў пачынаецца ў маладога чалавека перыяд сталасці — плечы яго ўзмацнелі,

рукі прывыклі да плуга, касы і сякеры, у грудзях пачалі віраваць маладыя пачуцці. Ён спявае ўжо тужлівую песню: «Палавіна лет мінае, я шчасця не маю... Хаджу, блуджу, хаджу, блуджу, як то слонца ў крузе. Куды пайду чы што раблю, усё сэрца ў тузе». І ў сэрцы русакосай дачкі сяла нараджаецца нейкі невыразны сум, у галаву прыходзяць хвалюючыя думкі, ёй хочацца ўпрыгожыць шыю шклянымі пацеркамі, галоўку — кветкай ці чырвонай калінай, паглядзецца ў вадзе, ці да твару яе строі, ці гожая яна сабой.

І наступае для маладых сэрцаў пара кахання. Усё мае цяпер для іх асаблівае значэнне: і сумесная праца ў полі, і нядзельныя паходы ў царкву ва ўсёй красе іх убогіх строяў, і танец у карчме альбо ў панскім двары на дажынках, і гулянкі на гаманлівых зімовых вечарынках, узаемныя падражніванні, песні, жартоўныя кпіны. Вось як, напрыклад, спяваюць хлопцы: «Колькі ў рэшаце вады ест, столькі ў дзевачак праўды ест». А дзяўчаты — ім у адказ: «Эй, разгуляўся Юр'еў конь, разбіў камень капытом. Як у тым камені зерне ест, так у хлопцаў праўда ест»[1].

Але селянін жыве занадта рэальным жыццём і таму не мае часу аддавацца доўга чарам кахання. Як сон, мінаецца гэтая пара: селянін жа наш перш за ўсё — рабочая істота, і яго сямейныя сувязі — гэта вынік гаспадарчых камбінацый, яны амаль не маюць дачынення да яго кахання. Нельга сказаць, каб гэты малады чалавек не пакахаў ніводнай з вясковых дзяўчат ці, наадварот, кахаў усіх. Аднак, калі панскі двор ці бацька вырашаць, што яму пара жаніцца, ён з халоднай крывёю пасылае сватоў да ўсіх па чарзе дзяўчат у ваколіцы, не надта клапоцячыся, каб выбраць тую ці іншую. У дзяўчыны ёсць як быццам прывілея ў

[1] Аб'ектам нашых даследаванняў народных звычаяў з'яўляюцца тыя ж самыя ваколіцы, якія вывучаў добрай памяці Ян Чачот (Мінскі і Навагрудскі паветы), і песні, што тут цытуюцца, узяты з яго зборніка «Сялянскія песні з-над Нёмана і Дзвіны» (1846).

выбары, але і тут акалічнасці альбо чужая воля аказваюць рашаючы ўплыў на яе рашэнне. Дастаткова зірнуць на вясельныя песні і абрады, каб пераканацца, што дзяўчына, аддадзеная чужой волі, становіцца хутчэй паланянкай, чым спадарожніцай жыцця будучага мужа. Дзіўныя гэта абрады! Муж нібы выкрадае жонку ў бацькоў, дзяўчына ўвесь час слепа робіць тое, што кажуць ёй то бацькі, то шаферкі і вясельныя свацці, то муж. Яе становішча ў гэтую найважнейшую хвілю жыцця заўсёды пасіўнае і падлеглае. Вязуць яе да шлюбу, надзяюць чапец, загадваюць адбіваць усім прысутным дзесяткі надакучлівых паклонаў, піць, спяваць, нават плакаць пры абходзінах аднаго з адвечных традыцыйных абрадаў, што як святасць берагуць старыя, перадаючы маладым. «Кланяйся, дзяўчына, кланяйся, — спяваецца ў вясельнай песні, — старога і малога не мінай, слёзкамі зямліцу аблівай, роднага ойчаньку пазнавай». Слёзы тут абавязковыя, хоць папраўдзе дзяўчына ў глыбіні душы цешыцца пераменай у сваім жыцці. Ёй звычайна спяваюць: «Зязюлька, зязюлька... кукуеш голасна, да не жаласна: не чутно за ельнічкам, за белым бярэзнічкам. Красная дзяўчына... плачаш голасна, да не жаласна: не чутно за дружкамі, за галаснымі скрыпкамі». На гэта дзяўчына адказвае: «Я па бары не хадзіла, голасу не збірала, плакаць не вучылася...»

Нарэшце маладая жонка жагнае дом бацькоў і родных, дзякуе за хлеб і адзенне, перапрашае за ўсё, зноў плача, зноў кланяецца і пакідае родную хату. Спявае мацеры: «Паглядзіце, матанька, да мяне аддаўшы, да нявестку ўзяўшы. Да ўстанеш раненька — да няма каго будзіці, возьмеш вядзёрка — няма вадзіцы, ты ж будзеш думаць, што валэ пагнала, да твае валэ стаяць у хляве, да тваё дзіця ў чужой старане».

А ў чужой старане, у чужой хаце першыя хвіліны маладой жанчыны рэдка калі бываюць шчаслівыя, бо не лю-

боў, а выпадак зрабіў маладых мужам і жонкай. Трапіўшы ў чужую сям'ю, не ведаючы яе духу і яшчэ не прыжыўшыся там, даводзіцца ёй сутыкацца з бацькамі і раднёй мужа, таму хутка становіцца косцю сямейнай нязгоды. «Свякроў,— кажа прымаўка,— любіць нявестку, як сабакі дзеда». Вечная нязгода паміж жонкамі двух братоў таксама праявілася ў прымаўках. Сумная мусіць быць доля маладой жанчыны. У народных песнях можна знайсці мноства прачулых скаргаў маладой жанчыны пасля замужжа. Вось як наракае яна ў адной песні: «Ой, нашто ж мне свайго мілага гудзіць, калі мяне, маладу, да не раненька будзіць, да сам ідзе на ток малаціць, а мне, маладзенькай, вяліць легчы запачыць. Ой, сам ідзе на поле гараці, а мне, маладзенькай, вяліць ісці гуляці. Ой, іду я, іду гуляці, кроіцца маё сэрцайка на часці. Ой, мае суседачкі і п'юць і гуляюць, а мяне, адну бяздольную, адну акаляюць... Ой, гдзе ж мае дзявоцкія падзеліся гулі? Ой, выйду я на вулічку, рассыпаны вішні, ой, гдзе ж мае падзеліся мыслі?.. Ой, крутая бярозанька, што пад гаем зрасла, няшчасная нядзеленька, што я замуж пайшла...»

У іншай песні спяваецца: «Каюся, млода, а не памалу, што млода замуж пайшла. Жыву я гадок, жыву я другі, у мамкі не бываю. Абярнуся я шэрай зязюляй і палячу ў мамкін сад. Сяду ў мамкіным саду на белай лілеі. Як закукую, як зашчабячу жаласным галасочкам, чы не пачуе мая маманька, пад аконцам седзя. Як выйшаў старшы брацец з новага церама: калі зязюля, калі шэрая, ляці ў шчырыя бары, калі сястрыца, калі родная, хадзі ка мне ў госці. Ах, добра табе, мой брацетка: гдзе радзіўся, там і жыць, а я, маладзенькая, у чужой старане, цяжэнька мне жыць. Чужа старана тугою арана, слёзамі засеяна, свая старана сошкаю арана, пшонкаю засеяна».

Сумуючы па сям'і, яна спявае: «Пахіліцеся, лозы, ад дуба да бярозы, каб мне было відна да ойчанька майго. Лозанькі

схіліліся, да хмаркі явіліся, такі мне не відно да ойчанька майго, такі ж мне не відненька да ойчанька майго родненькага!» Вось яна ідзе ў лес і як дзіця прыроды, чуючы інстынктыўна яго лячэбнае ўздзеянне на душу, кліча ў лесе лепшую долю і просіць, каб яна адгукнулася ёй баравым рэхам.

Але паступова туга мінаецца, маладая жанчына прывыкае да новай сваёй ролі. Агульнасць долі і нядолі збліжае яе з чужой сям'ёй. Пасля турботы і ўцехі мацярынства ды гаспадарчыя клопаты выбіваюць з маладой галавы дзявочыя мроі.

Мужчына пасля шлюбу становіцца адразу самастойным чалавекам. Цяжкая праца, сціплая яда і надта ж прыцягальнае гарачае пітво — вось увесь змест яго жыцця. Панскі двор, блізкае мястэчка, царква і карчма — вось адзіныя пункты, вакол якіх душой і целам кружыцца ён увесь свой век. Жыве толькі сённяшнім днём, з дзіўнай безагляднасцю на заўтра і часта паўтарае прымаўку: «Дзень наш — век». Забыўшы пра вясновы голад, ледзь толькі дачакаецца больш-менш ураджайнай восені, шчодра спраўляе Дзяды[1], з працэнтамі зернем аплачвае арандатару даўгі за выпітую гарэлку, потым п'е ў нядзелю за гатоўку, п'е датуль, пакуль нічога не застанецца, і ён просіць новую пазыку і дапамогі ў пана. У песні спяваецца: «Сівы салавейка, чаму ты не спяваеш? Чаму ты, малады, чаму не гуляеш? Чы ты, малады, шчасця, долі не маеш? Патраціў я долю цераз сваволю, у новай карчомцы на горкай гарэлцы. Цяпер жа мне некуды павярнуцца, усё маё сяло ў Боруха на водцэ. Тут мае конікі, тут мае волікі, тут мая адзежка, тут мае грошыкі».

Так прызнаецца селянін у сваёй віне, з якой не мае сілы выбавіцца. Калі глядзіш на яго збоку, ствараецца ўражан-

[1] Памінанне памерлых.

не, што з сям'ёй звязвае яго толькі прывычка, карысць, якую мае ад дзяцей і жонкі, што ён любіць іх гэтак жа, як свайго каня ці вала, і намнога менш, чым люльку, якую ў вольную хвіліну запальвае з нейкай урачыстай важнасцю на твары, любіць, не шкадуючы дубца прадметам сваёй прыязнасці: quos diliget castigat альбо, як кажа яго прымаўка: «Кахай, як душу, а трасі, як грушу». Але з аднаго павярхоўнага позірку меркаваць пра сэрца нашага селяніна было б несправядліва і вельмі крыўдна для яго. Ён не прывык крывіць душой, а чуласць сваю выяўляе ў дзіўных формах. О, ёсць глыбіня ў яго грудзях! Паглядзіце, як гэты паважны гаспадар сям'і ў вольную ад турбот хвіліну бярэ на калені малое і ўрачыста садзіцца з ім на прызбе сваёй хаты, паглядзіце, як шмат у сялян песень пра тугу мацеры па сыне, які апынуўся на чужыне ці быў забіты на вайне — ён там і сокал, ён і сонца, і ўся яе ўцеха, а паглядзіце, якая доўгая і ціхая жальба, якая святая памяць пануе ў хаце па нябожчыку! А цяпер спытайцеся, колькі добры пан можа прывесці доказаў прыхільнасці да сваіх падданых! Ёсць, паўтараю, глыбіня пачуццяў у гэтых загарэлых касцістых грудзях, прыкрытых грубай і падранай світкай. Намаляваўшы з натуры знешні выгляд нашага люду, павінен вам падаць без ідэалізацыі яго няроўны ўнутраны свет. Іншым разам, карыстаючыся правам мастака, расхіну перад вамі яго сэрца, вы ўбачыце, якая сіла пачуццяў хаваецца ў гэтым дзікім на выгляд, але ціхім дзіцяці прыроды.

У некалькіх словах можна паказаць працоўны год нашага люду — з гэтакіх гадоў сплятаецца ўсё яго жыццё. Усю зіму малоціць ён панскае збожжа і возіць з лесу дрэва. Каля святога Мацея, калі, як кажуць, ужо зіма пацее, абходзіць ён шчодрую велікапосную пятніцу, потым адпраўляе велікапосную споведзь і ў вясновы голад святкуе Вялікдзень. У пачатку красавіка выходзіць у поле з сахой.

У канцы чэрвеня распачынае касьбу і жніво. А ў дзень святога Іллі (20 ліпеня) у яго ўжо, паводле прымаўкі, поўная печ хлебнага цеста. Гэта наступіла для яго пара дастатку — прыходзіць Божае Пераўтварэнне, час усялякага выспявання, і бачыш часовае багацце ў хатах і гумнах. У дзень Маткі Боскай Зельнай ён асвячае калоссе, а на святога Барталамея, згодна з даўняй прымаўкай, пачынае асеннюю сяўбу. На святога Мікалая аплачвае падаткі, а рэштку гадавых збораў спажывае ў час Калядных урачыстасцяў, якія праз колькі дзён шчодра, са свінінай і гарэлкай, спраўляе. А потым пакорліва распачынае сваю звычайную чараду работ і голаду.

Такі перыяд сталасці селяніна. Але вось пачынаецца зіма яго жыцця, пачынаецца досыць позна, бо ў гэтым бясконцым змаганні з працай і нястачамі набыў моцнае фізічнае здароўе. Паступова горбяцца плечы, звешваецца галава, моршчыцца твар, пачынаюць трэсціся рукі. Мужчына, як звычайна ў старасці, набывае шаноўнае імя дзеда і, пакашліваючы, глядзіць на сваё маладое пакаленне, для якога з'яўляецца галавой і вышэйшым аўтарытэтам. Жанчына, гожая колісь жанчына, адчувае, як з часам блажэе яе твар, ведае, што імя бабы, якое ёй цяпер даюць і якое прыраўніваецца да слова «чараўніца», абражае яе, яна з абыякавасцю глядзіць цяпер на сваё адзенне і, пачынаючы бурчаць і лаяць маладое пакаленне, памалу рыхтуецца да смерці. Дзед няньчыць сваіх унукаў альбо, калі асіраціў яго Бог, ідзе пасвіць вясковую жывёлу. Баба, седзячы на печы з кудзеляй, прамаўляе пацеры, спявае традыцыйныя песні, расказвае казкі, вучыць малых дзяцей і ўнукаў.

З цягам часу дзед і баба, адчуваючы сябе цяжарам у хаце, надзяваюць на плечы па дзве торбы, бяруць у рукі кіі і, спяваючы дзедаўскія пацеры, пускаюцца ў свет, ходзячы ад вёскі да вёскі, ад касцёла да касцёла і просячы ў

добрых людзей які грош ці кавалак хлеба. А добрыя людзі ахвотна, з пэўнай пашанай прымаюць старцаў, бо ва ўсім славянскім свеце звычай жабравання ў старасці вельмі распаўсюджаны і ніхто не зневажае ані саміх жабракоў, ані сям'ю, якая пусціла на валацужніцтва сваіх бацькоў.

Так літоўскі селянін у хаце на печы альбо пад чыімсьці плотам заканчвае сваё ціхае жыццё. Сям'я паплача па ім, замкне яго ў чатыры сасновыя дошкі, пахавае на могілках, а праз год пасля смерці паставіць над ім драўляны крыж, справіць памінкі, нап'ецца там, потым яшчэ паўздыхае, памоліцца і... забывае нябожчыка.

XII

ПІЛІГРЫМ У КАНЦЫ ВАНДРОВАК

Вось нарэшце і абышоў я, радзіма,
Гарады твае, вёскі з кіем пілігрыма.
Блізка бачыў я вежы касцёлаў, крыніцы,
Падзямельныя склепы твае, камяніцы,
І каб мне пахваліцца хоць чым было можна,
Ўзяў я памятак колькі у ранец дарожны:
Частку нёманскай хвалі, камень даўняе вежы,
Завушніцу з магілы, з дрэва лісцік свежы...
Ўдоўж і ўшыр абышоўшы усё Прынямонне,
Спачываю пад грушай развесістай сёння.
Перад тым як мне выйсці на новую каляіну,
Я той шлях, што прайшоў, сваім зрокам акіну.
Там над возерам замак глядзіцца у зоры,
На пагорку там бачу я бацькаўскі дворык.

Там і хатка, дзе шчасце мяне абмінула,
Там цвінтар, дзе дзятва — мая кроў — заснула.
Там святыні, там блізкія стрэхі з саломы,
Звоніць птаства маё, ходзіць вецер знаёмы.
Да мяне зноў вяртаюць нябачныя крыллі
Ўсе пачуцці, што некалі сэрца палілі,
Тыя думкі, што ўсё ў галаве віравалі...
О куткі мае мілыя! Родныя далі!
Калі ў свет мяне кіне нястрыманым ветрам,
Набяру сабе ў грудзі адгэтуль паветра,
Набяру яго шмат, каб надоўга хапіла,
Каб яно мае песні заўсёды жывіла.
Толькі чым, мае долы, ўзамен вам аддзячыць?
Можа, благаславеннем вандроўным, жабрачым,
Яго з ветрам пусціўшы па родным абшары,
Каб збыліся людзей нашых лепшыя мары:
Над лясамі, над Нёманам, на мужычым загоне
Хай жа лепшыя песенькі птушкі зазвоняць,
Закрасуюць хай збожжам пясчаныя нівы
І аратага сэрца ўстрапянецца шчасліва.
А вясною, ля Нёмана, ў ціхай затоцы,
Калі бусел, свет славячы, зноў заклякоча,
Паспяшае мой дух, каб пацешыцца з вамі,
Палунаць зноў над вёскамі, над цвінтарамі,
Дзе ваду піў з бруі, дзе меў хлеб я з пагоркаў,
Дзе ліў слёзы па дзецях пад згубнаю зоркай,
Адкуль з болем пусціўся я ў новую пуцявіну
І дзе памяць пра край свой у песні пакінуў!

КАНЕЦ ВАНДРОВАК

Каментарыі

С. 15. *Зімаровіч Юзаф Бартламей* (1597—1677) — польскі паэт, гісторык. Нарадзіўся ў Львове.

С. 19. *«Гэтае сціплае мястэчка...»* — гаворка ідзе пра Нясвіж.

С. 20. *«...у шуме горада...»* — маецца на ўвазе Вільня.

С. 22. *Кахоўскі Вэспраз'ян Геранім* (1633—1700) — польскі паэт, празаік, гісторык.

С. 23. *Алківіяд* (каля 450—404 да н. э.) — палітычны і ваенны дзеяч старажытных Афін. Быў вучнем Сакрата, але часта не згаджаўся з яго поглядамі.

Аладыяльнае права — свабодна адчужаная індывідуальна-сямейная зямельная ўласнасць у раннефеадальнай Заходняй Еўропе — як перажытак існавала і пры развітым феадалізме.

С. 24. *Пяркун (літоўс. міф.)* — бог грому і маланкі, атаясамліваўся з Зеўсам і Юпітэрам. Адпавядае богу Перуну *(слав. міф.)*.

С. 26. *Мілда (літоўс. міф.)* — багіня кахання.

Крывэ-Крывэйта — вярхоўны літоўскі жрэц, капішча якога, паводле падання, было на месцы Кафедральнай плошчы ў Вільні.

С. 27. *Жыгімонт II Аўгуст* (1520—1572) — вялікі князь Вялікага княства Літоўскага (1544—1572), кароль Польшчы (1548—1572).

С. 28. *Жыгімонт I Стары* (1467—1548) — вялікі князь Вялікага княства Літоўскага, кароль Польшчы (1506—1548).

С. 31. *Плуг Адам* (сапр. Пяткевіч Антоні Антонавіч) (1823—1903) — польскі і беларускі пісьменнік. Нарадзіўся ў в. Замосце на Случчыне. Жыў у в. Жукаў Барок на Стоўбцаўшчыне. Настаўнічаў у Бесарабіі.

С. 32. *Кляновіч Себастыян Фабіян* (1545—1602) — польскі паэт, пісаў на лацінскай і польскай мовах.

С. 35. *А. С.* — прозвішча і імя паэта не высветлены.

С. 36. *Трэмбіцкі Станіслаў* (1739—1812) — польскі паэт эпохі Асветніцтва.

С. 39. *Ясінскі Якуб* (1759—1794) — польскі паэт, удзельнік паўстання пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. Загінуў у адным з баёў.

С. 40. *Senatus populusque romanus (лац.)* — сенат і рымскі народ (у ролі судовай улады).

С. 45. *«...пасварыўшы паміж сабой дзяцей Альгерда і Кейстута...»* — падразумяваецца міжусобная барацьба паміж Свідрыгайлам (каля 1370—1430), сынам вялікага князя літоўскага Альгерда, і Вітаўтам (1350—1430), вялікім князем літоўскім, сынам Кейстута.

Балінскі Міхал Ігнатавіч (1794—1864) — гісторык, публіцыст, родам з Полаччыны, пісаў на польскай мове. Аўтар 3-га тома «Старажытнай Польшчы» (1846), дзе шмат увагі ўдзяліў гісторыі Беларусі, яе гарадоў, мястэчак; «Гісторыі горада Вільні» ў 2-х тамах (1836—1837), на якую тут, відавочна, і робіцца спасылка.

С. 46. *Жыгімонт Кейстутавіч* (?—1440) — вялікі князь Вялікага княства Літоўскага.

С. 49. *Казімір IV Ягелончык* (1427—1492) — вялікі князь Вялікага княства Літоўскага (1440), кароль Польшчы (1447).

С. 50. *Аляксандр* (1461—1506) — вялікі князь літоўскі (1492), кароль Польшчы (1501).

Глінскі Міхал (1470—1534) — князь, военачальнік. У 1506 г. на чале войска Вялікага княства Літоўскага разграміў пад Клецкам крымскіх татараў.

С. 52. *Крашэўскі Юзаф Ігнацы* (1812—1887) — польскі пісьменнік, гісторык, грамадскі дзеяч. З сям'і пружанскага харунжага. Аўтар шматлікіх гістарычных раманаў (асобныя прысвечаны мінуламу Беларусі), навуковых прац: «Старажытная Літва, яе гісторыя, законы, мова, вера, звычаі, песні...» (1847—1850), «Барысаў» (1848), «Мастацтва славян, асабліва ў Польшчы і добрахрысціянскай Літве» (1860) і інш.; падарожных нарысаў, у тым ліку пра Беларусь: «Пінск і Піншчына» (1838), «Успаміны Палесся, Валыні і Літвы» (1840), «Карціны з жыцця і падарожжаў» (1842), «Адзенне мяшчан і сялян з ваколіц Брэста, Кобрына і Пружан» (1860).

С. 53. *Гельветы* — гальскае племя, што жыло ў I ст. да н. э. у Швейцарыі, якую называлі яшчэ Гельвецыяй. Сталіца Гельвецыі

Жэнева з'яўлялася аплотам аднаго з напрамкаў Рэфармацыі — кальвінізму. Адсюль, магчыма, вызначэнне кальвінізму як гельвецкае веравызнанне.

С. 59. *Simulacrum (лац.)* — адлюстраванне.

Ходзька Ігнацы (1794—1861) — польскамоўны пісьменнік Беларусі.

С. 64. *Каханоўскі Ян* (1530—1584) — польскі паэт.

С. 65. *«...месца нараджэння аднаго з выдатнейшых нашых паэтаў...»* — гаворка ідзе пра Адама Міцкевіча, месцам яго нараджэння многія лічылі Навагрудак.

Дамінікан Віт — першы ў Вялікім княстве Літоўскім біскуп аднаго з каталіцкіх ордэнаў — дамініканцаў, названага імем заснавальніка.

Бластутовіч Пётр (Кміта Пётр Бляст) — выдавец, друкар, паэт першай паловы XVII стагоддзя.

Лянге Ян — выдавец, друкар XVII стагоддзя. Узначальваў Любчанскую друкарню ў 40—50-х гадах.

С. 67. *Аўзонская даліна*, Аўзонія — так называлі ў старажытнасці Італію, па імені першага цара Аўзона, які быў, паводле міфалогіі, сынам Адысея.

С. 69. *«...класічны боцькаўскі бізун...»* — ад назвы мястэчка Боцькі на Беласточчыне, вядомага калісьці рымарскімі вырабамі, асабліва бізунамі, якія прызначаліся для «выхавання» вучняў у школах.

С. 71. *Даленга-Хадакоўскі Зарыян* (сапр. Чарноцкі Адам) (1784—1825) — славяназнавец, пачынальнік беларускай, польскай, рускай і ўкраінскай археалогіі, фальклярыстыкі і дыялекталогіі. Родам з Мінскай губерні.

С. 74. «...аўтар „Сапліцы..."» — Ржэвускі Генрык (псеўданім Ярош Бэйла) (1791—1866), польскі пісьменнік. Аўтар нашумелай у свой час кнігі «Успаміны пана Севярына Сапліцы, парнаўскага падчашага» (1839), адным з герояў якой быў Кароль Радзівіл Пане Каханку.

С. 78. *Юзаф Гескі* — прыдворны жывапісец Радзівілаў у Нясвіжы ў другой палове XVIII — пачатку XIX стагоддзя.

Дамэль Ян (1780—1840) — беларускі жывапісец.

С. 83. *Sanctum sanctorum (лац.)* — асвечанае свяцілішча.

С. 86. *Тэрцыяр* (*лац.* tertiarius) — запасны гладыятар.

С. 90. *Вішнеўскі Міхал* (1794—1865) — польскі гісторык літаратуры. Аўтар «Гісторыі польскай літаратуры» (т. 1—10, 1840— 1857), даведзенай да сярэдзіны XVII стагоддзя.

С. 91. *Ягайла Уладзіслаў II* (каля 1348—1434) — вялікі князь Вялікага княства Літоўскага (1377—1392), кароль Польшчы (1386—1434), заснавальнік каралеўскай дынастыі Ягелонаў.

С. 102. *Montis pietatis (лац.)* — Святая гара.

С. 116. *Белона (рым. міф.)* — багіня вайны, жонка Марса.

С. 119. *Nec plus ultra (лац.)* — вышэйшая ступень, крайняя мяжа.

С. 121. *Канарскі Станіслаў Геранім* (1700—1773) — польскі грамадскі дзеяч, публіцыст, педагог.

Дружбацкая Альжбета (каля 1695—1765) — польская паэтэса.

С. 123. *Бяляўскі Юзаф* (1739—1809) — польскі драматург, паэт.

«Castri doloris» (лац.) — «Змрочная крэпасць».

С. 124. *Societatis Jesus (лац.)* — Таварыства Ісуса.

С. 126. *Agnus Dei (лац.)* — багіня агню.

С. 140. *Брагэ Ціха* (1546—1601) — дацкі астраном.

С. 145. *«Te Deum Laudamus» (лац.)* — рэлігійны гімн «Божа слаўны».

С. 146. *Нарушэвіч Адам Станіслаў* (1733—1796) — польскі паэт, гісторык, родам з мястэчка Лагішын на Піншчыне.

С. 148. *Карпінскі Францішак* (1741—1825) — польскі паэт.

С. 161. *Urbs subterranea (лац.)* — падземны горад.

С. 164. *Смуглевіч Францішак* (1745—1807) — жывапісец, графік, педагог.

С. 170. *Гарайн Юльян* (1821—1883) — польскамоўны пісьменнік Беларусі.

С. 172. *Гален Клаўдзій* (131—211 да н. э.) — рымскі лекар, вывучаў анатомію чалавека.

Спурзгейм Каспар (1776—1832) — французскі вучоны-медык.

С. 174. *Рэй Мікалай* (1505—1569) — славуты польскі пісьменнік.

С. 177. *Сю Эжэн* (1804—1857) — французскі пісьменнік.

Кажанёўскі Юзаф (1797—1863) — польскі пісьменнік.

ЗМЕСТ

«Спяваў для сябе я пра родныя далі...»
Кастусь Цвірка
5

Да зычлівага чытача
19

I
СЯДЗІБА ЗАЛУЧА
22

II
◆ Дарога да Міра ◆
32

III
МІР
38

IV
◆ Куды паехаць далей? ◆
64

V
НЯСВІЖ
I
◆ Цяперашні стан ◆
73

II
ХРОНІКА МІНУЛАГА НЯСВІЖА
90

VI
УСПАМІНЫ
151

VII
◆ Дарога да Свержня ◆
153

VIII
◆ Стоўбцы ◆
161

IX
КОЙДАНАЎ
166

X
ТРАДЫЦЫЙНАЯ КУЛЬТУРА
ВАКОЛІЦЫ
173

XI
ВЁСКІ І ЛЮД
182

XII
ПІЛІГРЫМ У КАНЦЫ ВАНДРОВАК
196

Каментарыі
198

Сыракомля У.

С 95 Вандроўкі па маіх былых ваколіцах: Успаміны, даслед. гісторыі, звычаяў / Уладзіслаў Сыракомля; Пер. з пол. мовы, прадм., камент. К. Цвіркі.— Мн.: Маст. літ., 2002.— 205 с.

ISBN 985-02-0540-7.

Кніга пазнаёміць чытача з вандроўкамі выдатнага польскага і беларускага паэта XIX стагоддзя Уладзіслава Сыракомлі (Людвік Кандратовіч) (1823—1862) па роднай Беларусі. Паэт дзеліцца ўражаннямі пра дарагія сэрцу мясціны — Мір, Нясвіж, Стоўбцы, Койданаў і інш.

УДК 821.161. 3-3
ББК 84(4Беи)4

Літаратурна-мастацкае выданне

СЫРАКОМЛЯ УЛАДЗІСЛАЎ
(Кандратовіч Людвік)

ВАНДРОЎКІ ПА МАІХ БЫЛЫХ ВАКОЛІЦАХ

Успаміны,
даследаванні гісторыі
і звычаяў

Рэдактар *З. К. Пазняк*
Мастацкі рэдактар *Л. М. Рудакоўская*
Тэхнічны рэдактар *Л. С. Зубец*
Карэктар *Я. А. Бебель*

Падпісана да друку 04.07.2002. Папера афсетная № 1. Фармат 84x108 $^{1}/_{32}$.
Гарнітура Гарамонд. Афсетны друк. Умоўн. друк. арк. 10,92+0,84. Улік.-выд. арк. 9,68.
Тыраж 2000 экз. Заказ 1726.

Выдавецкае рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства «Мастацкая літаратура»
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь.
Ліцэнзія ЛВ № 3 ад 11.09.2000. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства «Выдавецтва «Беларускі Дом друку».
220013, Мінск, праспект Ф. Скарыны, 79.

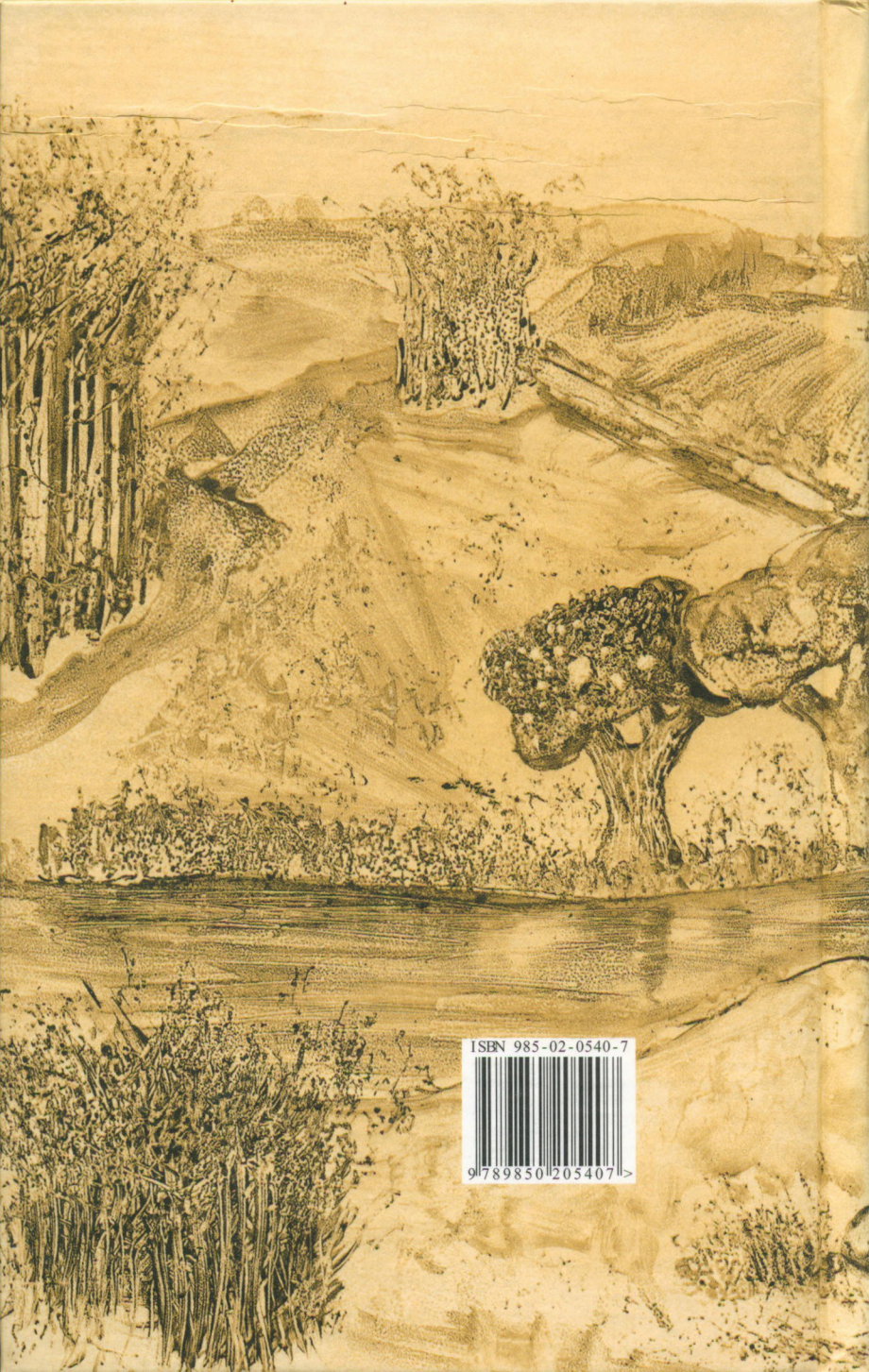
У выдавецтве
«Мастацкая літаратура»
ў 2002 годзе

па серыі
«Беларуская проза XX стагоддзя»
выйдуць кнігі:

Максім Зарэцкі
КВЕТКА ПАЖОЎКЛАЯ

Міхась Лынькоў
НАД БУГАМ

Іван Мележ
ЛЮДЗІ НА БАЛОЦЕ

ISBN 985-02-0540-7

Уладзіслаў Сыракомля